
Irodalom történet

1975 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1975. LVII. évf. 2. sz.

*

Új folyam VII. 2. sz.

Szerkesztő bizottság:

BATA IMRE
HONTI MÁRIA
ILIA MIHÁLY
KENYERES ZOLTÁN
KIRÁLY ISTVÁN
KOCZKÁS SÁNDOR
KOVÁCS KÁLMÁN
LŐKÖS ISTVÁN
MEZEI JÓZSEF
MOLNÁR FERENC
NAGY PÉTER főszerkesztő
PÁNDI PÁL
TOLNAI GÁBOR
TÓTH DEZSŐ

A szerkesztőség munkatársai:

BÁNYAI GÁBOR
PAÁL RÓZSA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c.

Telefon: 384—387

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza.

SZÁZADOKAT EGYBEKÖTŐ EMLÉKEZET

APÁCZAI CSERE JÁNOS
SZÜLETÉSE 350. ÉVFORDULÓJÁRA

Középiskoláimban a két Bolyai és Apáczai szuggesztív egyénisége igézetében nőttem fel. A marosvásárhelyi református kollégiumban a matematikus apát és fiút tanították meg tisztelnünk, Kolozsvárott, a Farkas utcában az Utrechtből hazatért, a gyulafehérvári fejedelmi aulában megfenyegetett és ide húzódott kollégiumépítőt állították eszményképül elénk derék tanárok. Gyermekkorom óta visszhangzanak bennem Ady Endre igéi:

Megtaláltuk az őseinket:
Mennyi bús homlokú magyar,
Kinek azért kellett pusztulni,
Mert újat, emberit akar.

Megnyíltak lángolón előttünk
A Bolyai- s Csere-sírok
S hozzánk szegődtek szép sorjában
Az árnyas, magyar mártírok.

(Csaba új népe)

Az élmény tette sarkallt: Bolyai János kézirati hagyatékát évek hosszú során kutattam és vallatgattam.

Apáczai életműve és munkássága mindeddig kívül esett kutatási területemen, s a levéltárakban és könyvtárakban végzett mindennapi munkám során sem került elélem olyan adalék, amivel bővíthetném a tudomány reá vonatkozó forrásbázisát. E sorok írására vállalkozva — eleget téve a folyóirat főszerkesztője megtisztelő felkérésének — sem a véleményem szerint legidőszerűbb feladatot, ti. az Apáczai-kutatás filológiai alapjainak mélyítését tűzöm célomul, hanem beérem a művek újraolvasása során bennem felmerült és az egész életmű érté-

kelése és a célszerű hagyományápolás szempontjából fontosnak vélt néhány kérdés papírra vetésével.

Apáczai életrajzírói és méltatói egyöntetűen hangsúlyozzák munkásságának és magatartásának ízig-vérig haladó jellegét, s szinte azonos szavakkal dicsérik újító buzgalmát. Valóban nincs előtte művelődésünkben senki, akinek gondolkodását annyira átjárta volna az „új” közösségi szükségletének az élménye, s aki az önemésztésig elmenően annyi energiát áldozott volna a korszerű kultúra meghonosítására. Az európai tájékozódású gondolkodó, a hazai feladatokra vállalkozó nevelő és művelődésszervező, a világi tudományosság művelője és szószólója, az anyanyelvű írásbeliség ihletett művésze (mert művészet volt magyar nyelvű tudományos prózát teremteni!) minden területen irdatlan fába vágta fejszéjét, mindenképpen indokolt tehát élete példájában elsősorban a haladás eszméjére figyelmeznünk. Ez így igaz, de már másfél évtizeddel ezelőtti teljes joggal figyelmeztetett Bán Imre arra is, hogy nem szabad eltúlozni Apáczai eszmei tudatosodásának mértékét, és műve jelentőségét, magatartása értékeit a kor nagy társadalmi-művelődési mozgalma, a puritanizmus eszméin belül kell lemérni. Mindezt Bán nemcsak feladatként jelölte meg, hanem magisztrális monográfiájában jószerével el is végezte. Kutatási eredményeihez ebben a tekintetben csak annyit tennék hozzá, hogy Apáczai haladás-koncepciója amellett, hogy szerves része a magyar puritánus mozgalom feudalizmussal szembeálló ideológiájának, mélyen belegyökerezik népünk múltjának legjobb hagyományába. Szembenéz a haladás-hagyomány sokszorosára összetett, a reformáció idején és közvetlenül utána igencsak összebonyolódott problémájával, és mint sok más kérdésben annyiszor, gyakorlatias magatartása, a közvetlen társadalmi szükségletre reagáló elkötelezettsége ez alkalommal is olyan válaszhoz segíti hozzá, amely nemcsak az ő idejének válik díszére, hanem hasznos tanulsággal szolgálhat az utókor számára is. Műveit olvasva és újraolvasva, egyre inkább megbizonyosodhatunk afelől, hogy e tájakon soha senki nem marokolt mélyebben a hagyományba, mint ez a bátor újító, aki

valósággal bővületében tart az akkori Európa legforradalmasabb társadalmában (Hollandiában és Angliában) kibontakozó új, polgári tudományosság. Ez az építő szándékú fiatalember már odafenn Hollandiában végig gondolta a hazai tennivalók sorrendjét, mégpedig úgy, hogy nem feledkezett meg az alapozáshoz szükséges, öröklött javak számbavételéről sem.

A kor nem kedvezett a történetiség elvének, ő mégis görög és római mestereire, no meg humanista olvasmányaira hivatkozva, okulásért fordul a múlthoz. A *Magyar Encyclopaediá*ba történelmi részt iktat be „a világ kezdetitől fogván meg lőtt [történet] emlékezetesbb dolgok”-ról, a gyulafehérvári beköszöntő beszédben pedig Johannes Jacobus Gryneust idézve arról győzi meg hallgatóit, hogy a múlt ismerete megkönnyíti a jelenben való eligazodást:

„Egész századokat összekötni az emlékezet által, látni a legnagyobb birodalmak kezdetét, fejlődését és bukását, ami életünk szűk tartalma miatt különben lehetetlen volna! Világosan felismerni az egyéneket vagy az államokat ért csapásokat; látni embereket, akik minden mérés és jelentős dologban már előttünk túljutottak a nehézségeken, keresztülestek a válságon! Nem maradni soha biztos tapasztalat nélkül! Vagyis röviden: a múltból okulva világosan előrelátni a jövőt minden következményével és helyesen ítélni meg a jelent, ami a tulajdonképpeni kötelessége minden bölcsnek!”

Említettem a hagyomány körüli fogalmak összebonyolódását. Valóban a reformátori mozgalom kezdetén maga Luther, de különösen Melancthon nem a hitéletben bekövetkezett újításokat emelte ki, hanem minduntalan azt hangsúlyozta, hogy a reformátori tanítás tulajdonképpen visszatérés a régi helyes elvekhez. A visszaélések megszüntetését követelték, egyébként készek voltak elfogadni a latin egyház szervezeteit és hagyományait. Mi több, egyenesen magukat tartották az igazi, az isteni parancsokon nyugvó hagyományok szószólóinak és az ettől elfordulókat a bűnös újítóknak. Egészen megváltozott a helyzet az egyházszakadás után s különösen a reformáció svájci ágának diadalmas előretörése idején. Az új, demokratikus egyházkormányzás elveinek kidolgozásával egy-

időben a reformáció ideológusainak tagadniok kellett a pápás hagyományt, a püspöki tekintély elvére, a papok közvetítő szerepére épített egész egyházszervezetet, elveivel és gyakorlatával együtt. A reformációnak ez a korszaka szembefordul mindazzal, ami kapcsolatba hozható a latin egyház évezredek hagyományaival, és visszaugorva az időben, a görög–római régiségben keres magának ősokeket, ahogy tette ezt a Senecáért és Ciceroért lelkesedő Zwingli, vagy Kálvin, akinek ugyancsak a klasszicitás minden írói erényével megáldott Augustinus volt egyik kedvenc olvasmánya.

Ne feledjük azonban, hogy amikor 1625-ben Apáczai Csere János megszületik, már több mint százestendős hagyománya van magának a reformációnak is. Ő az antikvitáson kívül már erre a múltra is alapozhat, s az elsődlegesen teológiai műveltségű kálvinista professzor nyilvánvalóan ebben a saját munkássága előzményeként felfogott ötnegyed században keresi meg a maga hazai hagyományait is. A reformációt olyan történelmi-művelődési vívmányként értékeli, mint amelyet megelőzött az oktatás és a nevelés intézményes kereteinek a megszervezése.

„Végül ki ne tudná — mondotta a kolozsvári kollégium auditoriumában —, hogy atyáink korában Isten a reformáció nagy művét is csak akkor indította el, miután szerencsés kimenetelét előkészítette iskolák és akadémiák tanítómunkájával. Csak egy dolgot legyen szabad megemlítenem. Előbb Frigyes választófejedelem 1502-ben felállította a wittenbergi akadémiát, s alig 15 évvel később onnan lobogtatta föl Luther az egész világnak a reformáció fáklyáját.”

A magáénak vallott kultúra, amelyet Apáczai hazájában is honossá akar tenni, gyökereit az emberiség múltjának mély rétegeibe eresztette. Latin, görög, héber és arab források táplálják, és a tudományos pályára készülő ifjúságnak legelőször azt köti a lelkére, hogy tanulja meg ezt a négy nyelvet, mert csak ezek segítségével férközhet a régi nagy kultúrák élményfakasztó világához.

A tudományban nagyot alkotó antik örökséghez kapcsolódik a tanítási kötelezettségről szóló reformátori parancs érvé-

nyességének tudata. Luther hagyta meg a lelkipásztoroknak, hogy szüntelen gondot fordítsanak a gyermekek nevelésére. Az itthoni barbársággal hadakozva e személyes példával is szentesített reformátori intést idézi Apáczai:

„Mit tett tehát Luther, mit tettek a reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiirtsák saját hazájukból? Ugye, hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást; ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig.”

Kálvini hagyománynak kell tekintenünk Apáczainál az állandóan munkát kereső szervezési készséget, az „institutio” létrehozásának lankadatlan igényét.

Az ókori kultúrába kapaszkodó hagyományőrzésről sok szép, okos (olykor fellengzős) szót mondtak el a humanisták Európa különböző szegleteiben, s a tanításról szóló reformátori intelemnek is jócskán akadtak meghallói és követői odakint a nagyvilágban éppen úgy, mint idebenn a hazában. Apáczai esetében azonban éppen az a sajátos, hogy mindehhez hozzáadja a maga megválogatta hazai hagyományokat is. Ezek a hagyományok a már elmondott történeti okok következtében az időben nem nyúlnak messzebb vissza száz, százötven esztendőnél, viszont ebből az időből kiváló érzékkel mutatja fel a legjobb, a követésre méltó példákat.

A hagyományok számbavétele során személyekre és intézményekre egyaránt tekintettel van. Erdély múltjáról szólva a *Magyar Encyclopaedia* történeti részében a személyes érdekltség pátoszával emlékezik meg Bocskai Istvánról: „1605. Bocskai István a vallás mellett feltámad és sok emlékezetes dolgot visel Erdélyben s Magyarországon.” Bethlen Gáborról mint nagy alapítóról akadémiai tervezetében emlékezik meg, kifejtve, hogy okos gazdálkodással a gyulafehérvári kollégium számára rendelt javakból fedezhető az általa javasolt főiskola minden költsége.

A Bocskai- és Bethlen-hagyományhoz való kapcsolódását azonban nem annyira ezek az itt-ott felbukkanó név szerinti utalások igazolják, hanem sokkal inkább művelődéspolitikai

koncepciója egészének rokonsága azzal a bölcs és megfontolt politikával, melyet Bocskai és Bethlen végrendeletének megmaradás-programja foglal magában. A régi magyar irodalomnak ez a két remek írásműve az erdélyi fejedelemség érélyes külpolitikáját, valamint belső épülésének lehetőségeit tárgyalja és ebben a két nagy kérdésben igyekszik eligazítást nyújtani a maradéknak: Apáczai írásaiban soha nem lép túl a művelődés határain, s szembetűnően hallgat a nagypolitika kérdéseiről. Óvatosság ez, vagy pedig néma hangsúlyozása annak, hogy tisztesség dolga a kompetencia respektálása? Nem tudjuk, de hogy semmiképpen sem közönyből származik ez a hallgatás, az éppen abból tetszik ki, hogy Apáczai azzal a felelősséggel veszi számba és rangsorolja a művelődés terén adódó tennivalókat, mint amellyel a két nagy uralkodó kijelölte az erdélyi kül- és belpolitikában követendő irányvonalat.

Történtek már jeles kísérletek annak demonstrálására, hogy Apáczai művelődéspolitikai gondolatait és terveit elszakíthatatlan szálak fűzik a kor legkiérleltebb politikai és katonai programjához. Az erdélyi tudós-nevelő és a költő-hadvezér Zrínyi vízióját egybevetve, Klaniczay Tibor arra a nagyon is igaz következtetésre jutott, hogy noha működésük iránya és tárgya különböző, mindketten a nemzeti fejlődés vonalában állanak és a polgárosodás felé törnek utat. Ezt a felfogást osztja Bán Inre is, sőt továbbmenve e gondolat fonalán azt írja, hogy „ami Zrínyi számára a fegyver és »jó vitézi resolutio«, ugyanaz Apáczainak az iskola, a könyv, a kimondott szó ereje: a haza megmaradásának eszköze”.

Mindenben egyetértve Klaniczay és Bán rendkívül fontos és további meditációra ösztönző megállapításával, csak annyit tennék hozzá, hogy az Apáczai-féle művelődési program amilyen mértékben rokon a nála alig öt évvel idősebb Zrínyi Miklósséval, legalább annyira atyafiságos az erdélyi múltnak a Bocskai István és a Bethlen Gábor politikai gyakorlatában, leveleiben és végrendeletében kodifikált hagyománnyal, azokéval, akik mindenkor a „magok nemzetjek javakra, megmaradásokra forgolódni” tudnak.

A magát elsősorban nevelőnek tartó Apáczai számba veszi pedagógiai hagyományainkat is. A gyulafehérvári beköszöntő beszédben szól róluk, mégpedig ott, ahol a „közös tanulásról” és a „tanítás szerencsés rendjéről” vallott nézeteit fejt ki. Itt tartja szükségesnek hangsúlyozni, hogy nevelésügyünknek a közelebbi és távolabbi múltban kiváló férfiak tettek hatalmas szolgálatot, van tehát történelmi előzménye annak, amit ő akar továbbépíteni. A hagyomány felemlegetésével részben arra keresett bizonyosságot, hogy a sok tennivaló és elmaradottság ellenére a múlt és jelen gyarlóságainak oka „nem népünk barbár szellemében rejlik”, részben pedig igazolni akarta a múltbeli kezdeményezéseket továbbvivő terveinek reális voltát és kivihetőségét.

„Nem fogom elmondani nektek, türelmes hallgatóim, sem a belga, sem az angol, sem a francia, sem a német akadémiák szervezetét. Jól tudom, hogy ilyen terhet még nem bír el az én hazám. Csak azokról az eszközookról szólok, amelyekkel ma is rendelkezik, s amelyeknek csak kissé módosított felhasználásával is elérheti — költségnövekedés és újabb terhek nélkül —, hogy óhajtott célunk szerencsésen megvalósuljon. Ezt pedig annál nagyobb örömmel teszem, mennél biztosabban meg vagyok győződve arról, hogy sem Judea, sem Kaldea, talán maga Egyiptom, sőt Görögország és Latium sem volt mindig olyan szerencsés helyzetben, hogy ennyi professzort pártfogolt, ennyi tanulót táplált és ilyen kitűnő iskolaszervezetet tartott volna fenn. Pedig láttuk föntebb bölcs tanítási szervezetük fényes bizonyítékait. Nincs semmi ok arra, hogy valami képzelt barbárság miatt Magyarországot ebből a sorból bárki is kivegye. A Szegediek, Molnárok, Gelejek, Csulaiak, Medgyesiek, Keresztúriak, Tolnaiak, Gidófalviak s — nehogy az ellenfélnél elhallgassam a kiválóságot! — a Pázmányok, Csanádiak, Enyediek, Dálnokiak emlékezte első leheletre széteszlatja e hamis vélemény átlátszó ködét, egyszersmind szemmel láthatóan igazolja, hogy nem népünk barbár szellemében rejlik szerencsétlen elmaradásunk oka, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében.”

E felsorolást Bán Imre írói névsornak minősíti, én inkább nevelők, iskolaszervezők számbavételének tekinteném. A szövegkörnyezet is arra int, hogy itt a nevelés és iskola alapítás terén elért eredmények felmutatásáról van szó, hiszen a szónok

a külföldi akadémiák példájának emlegetése után sorakoztatja fel a magyar hagyományokat. A megnevezettek között egyébként olyanok is vannak, akiknek semmilyen írásbeli munkásságát nem ismerjük, tudunk viszont nevelői tevékenységükről. Mindeniküknek van valami nevelői-oktatói, illetőleg iskolaszervezési-alapítási érdeme. Szegei Kis István élete első sikereit mint nevelő érte el, s csak Sztárai buzdítására tette le a „mester”-i hivatalt s szenteltette magát lelkipásztorrá. Szenci Molnár Albert fiatal korában házitanító, majd segédtanító, később iskolamester; szótára, nyelvtana nemzedékeken keresztül az oktatás nélkülözhetetlen segédeszköze. Geleji Katona István pályája kezdetén gyulafehérvári tanár volt, s *Magyar Grammatikácskáját* ugyancsak tankönyvként használták. Csulai György heidelbergi tanulmányai után Bethlen Gábor kollégiumának volt a tanára, egészen addig, míg az öreg Rákóczi György udvari papjává nem tette. A fiatal Medgyesi Pált a debreceni kollégium választotta rektorává, később pedig Sárospatakon Lorántffy Zsuzsanna bízta rá az új iskolai törvények kidolgozását; írásaiban gyakran tárgyalt hozzáértéssel nevelésügyi kérdéseket. Kereszturi Pál nevelői érdemeiről Apáczai ismételten megemlékezik, Bethlen Miklós pedig részletesen ismerteti gyakorlati módszereit is. Tolnai Dali János a sárospataki iskolát vezette s a puritanizmus eszméiért vívott harcában az iskolára mint fontos hadállásra tekintett. A Gidófalviakról szólván, a kutatás még nem állapodott meg abban, hogy itt tulajdonképpen kire is gondolhatott Apáczai. Bán Imre elsőnek Gidófalvi Sz. Balázs nevét említi, megjegyezve róla, hogy tudományos munkásságáról jóformán semmi adatunk nincs (viszont tudunk váradi rektoroskodásáról); azt is feltételezi, hogy esetleg a puritánus Gidófalvi Jánosról lehet szó, ebben az esetben viszont azt nem érti, hogy milyen címen kerülhetett a „valóban jeles tudósok közé”. Herepei János, aki elkészítette Apáczai szellemi környezetének szinte teljes személyi kataszterét, nyolc Gidófalviról tud, közülük többen literátus emberek voltak. Apáczai a fenn megnevezetteken kívül Gidófalvi Cs. Istvánra is gondolhatott, aki bujdosótársa

volt Hollandiában, és együtt iratkoztak be a franekerei egyetemre.

Az „ellenfelek” közül Pázmányt nyilvánvalóan nem egyházfejedelmi rangja vagy ellenreformációs irodalmi működése okán tiszteli, hanem az iskolákat szervező és egyetemet alapító, köztudomásúan szuggesztív erejű nevelő emléke előtt hajt fejet. Csanádi Pál a torockói, tordai és kolozsvári unitárius iskoláknak volt a tanára. Enyedi György ugyancsak a kolozsvári unitárius kollégiumban tanárkodott hat esztendeig, s azután választották püspökké, Dálnoki Nagy Mihály pedig itáliai tanulmányai után lett ugyanennek az iskolának a rektora.

A személyiségekben megragadott pedagógiai örökség mellett Apáczai számba veszi a tanintézetekben, „institutiokban” testet öltött hagyományt is, megtoldva ez alkalommal a fentebb ismertetett névsort újabb nevekkel (ezek is egytől egyig nevelők!). Az iskolák múltjában a változtatás igényének, a haladásnak a hagyományait méltányolja. Azokkal szemben, akik félnek az újtól, így érvel a gyulafehérvári beszédben:

„Akik azt sugdossák közöttetek, hogy az ősök szokásán nem kell változtatni, azoknak tudniuk kellene, hogy az ősi szokáshoz való ragaszkodás semmi más, mint a tévedések káros belénk rögződése. Figyeljenek az ilyenek azokra a változásokra, melyek napról napra szemünk láttára születnek mind a politikai és házi életben, mind az egyházban és másutt — az iskolákban is. Mert ugyan hány új meg új törvénycikket hoznak évről évre, eltörölve a régieket! Hány olyan családban tisztelik manapság jámboran és buzgón az Istent, melyben eddig pogány tunyaság lakott! Hány olyan egyházban hirdetik mostanában minden egyes napon az örök Isten igéjét, melyről a régiek nem is álmodtak! Hány olyan iskola élt már át nagyon hasznos reformokat, mely nem is olyan régen a teljes zűrzavar homályába volt merülve. Szóljon a felséges Rákócziak iskolája, mely csak néhány évvel ezelőtt lett udvari iskolává, és tegyen fényes tanúságot, hogy a tanítás módszere és eredményessége tekintetében volt-e hát része eddig soha nem látott újításban, és érezte-e Kereszturi hatását? Szóljon a pataki főiskola, mely ma is érzi a reformáció tüzét, és vallja meg, sőt örömkönnyeket hullasson velem együtt, hogy megszabadult a régi, szerencsétlen tanítási rendtől a már megboldogult Zsigmondnak, e páratlan hősnak nagy buzgalmából és Tolnai működése által! Hirdesse messze, és acélvesszővel örök időre vésse márvány-

kőbe: a felséges fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna királyi lelkének minden törekvése az, hogy a legképzettebb, legszorgalmasabb és az iskolák megreformálására leghivatottabb professzorokat pártfogolja. Innen ered a Comeniusok meghívása messze idegenből, innen adódik a Tolnaiak, Szőlősiek, Baczoniak, Veresegyháziak működése, akiknek együttes munkáját majd megérzi, ha még nem érezte meg Magyarország! És kétségkívül szólna a váradiak iskolája is és hosszú beszédben hívná fel a többi iskolák figyelmét saját szervezetének nagyszerűségére és a Beniamineumra, mely a Tarpaiak és Enyedik irányítása alatt kiválóan működik, ha nem érezné, hogy már mindketten — ő is, én is — kifogytunk az időből. Téged megszólaltatnának, Rivulina, ha nem félnék, hogy a Medgyesiek elbocsátása után felbomlik szép szervezeted. Hát te, újonnan felépült kolozsvári iskola, semmit sem akarsz levetni ócska öltözékedből? Ezt bizony sohasem tudod velem elhithetni. Hiszen falaid közt él Porcsalmi, a mi régi, mindig dicsérettel emlegetett tanítónk, ott él Kálmán [ti. Igaz Kálán], ott él Sikó! Míg őket életben látod, megújulásod biztosítva van. Nem szólok semmit, marosvásárhelyi iskola, mely a mi Vásárhelyink korai távozását soha elég könnyel nem sirathatod.

Bejárva egész Magyar- és Erdélyországot, hozzád tér vissza beszédem, Bethlen és Rákóczi kollégiuma, gyulafehérvári kollégium, azzal a buzgalommal és aggodással, amelyet megérdemelsz, búzdítlak téged, ne húzódozz a teljes megújulástól, ébredj fel végre a zűrzavar kábulatából. Gondolj arra, hogy ki vagy téve mindenki gyűlöletének és gúnyolódásának.”

— Biztatja Bethlen Gábor iskoláját, hogy „szerezze vissza régi fényét” és álljon élére újra a magyar iskoláknak.

Ebben a szövegben, ahol számba veszi a nevelés és oktatás gyulafehérvári, sárospataki, váradi, nagybányai (Rivulina), kolozsvári és marosvásárhelyi őrhelyeit, tulajdonképpen azokkal hadakozik, akik az ősi szokáshoz való ragaszkodást hirdetik, lemondanak a haladás igényéről, sőt gáncsot vetnek azok elé, akik a hasznos változtatás érdekében munkálkodnak. Azt bizonyítja, hogy a hagyomány java nem a maradiakat igazolja, túrhetetlen tehát, hogy bárki is a hagyományra hivatkozva a tespedés számára állítson ki menlevelet. A hagyomány csak addig érték, amíg nem megkötője a haladásnak, viszont a hagyománnyal való visszaélés lehetősége nem igazolhatja a hagyományban rejlő erőről való lemondást. Említettem már, hogy a reformáció jegyében fogant irodalom meglehetősen

ellentmondásosan és sokszor homlokegyenest ellentétesen értelmezte a hagyomány kérdését. Most csak arra emlékeztetek, hogy Apáczai egyik kor- és eszmetársa, a magyar puritanizmus mozgalomban vezető szerepet vivő Medgyesi Pál például elvileg is megindokolja következetesen hagyományellenes magatartását. Ő a hagyományhoz való ragaszkodást „pápista tudománynak” nevezi s elvi síkon támadja azokat, akik a püspöki egyházkormányzás védelmében a hagyományból merítenek érveket.

Medgyesivel ellentétben Apáczai csak a rossz hagyományt, illetőleg a hagyományra való hamis hivatkozást kárhóztatja. Láttuk, hogy a gyulafehérvári beszédben maga sorakoztatja fel a legtöbbre becsült magyar pedagógiai hagyományokat, és ezek továbbépítését sürgeti. Amikor viszont azt hallja, hogy az iskolák régebbi állapotával meg lehet elégedni, mert azok derék embereket neveltek fel, nyomban leleplezi a hamis szavakat. Pontosan érzékeli, hogy a hagyomány gyökerei hol vékonyodnak el. Az eddigi iskolai rendszerhez szervesen hozzátartozott, hogy a tanulók külföldön tetőzték be tanulmányaikat, márpedig ő egyetemi szintű oktatást akar meghonosítani Erdélyben, amelyhez nincs hagyomány.

„De hiszen mostanában közszájon forog — olvassuk az 1656-ban Kolozsvárott elhangzott orációban —, hogy apáink idejében is éltek minden tekintetben nagy tudású férfiak, akikkel a ma élők össze sem hasonlíthatók; és hogy ezek — mint valami trójai falóból — a saját korukbeli iskolákból kerültek ki, márpedig ezek az iskolák külső kényelem szempontjából meg sem közelítették a mostaniak színvonalát. Ámde szeretném, ha válaszolnának nekem, és ama férfiak közül, akiknek ragyogó tudása oly nagy csodálatot érdemel, csak egyet is mutatnának olyat, akit magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna fel.”

A hagyományok számbavétele és a jelenvaló állapot szemrevételezése felszakasztja Apáczai lelke mélyéről a keserű bírálatot. A későbbi nagy haragvók, Széchenyi és Bolyai János, Petőfi és Ady Endre haragjával néz farkasszemet népe bűneivel és gyarlóságával. Műveletlen és műveletlenségében kiszolgál-

tatott ez a nép; nyomorúságánál csak szégyene lehet nagyobb. A polgárosodás igényének bejelentésére egy nép életében alkalmasint éppen akkor kerül sor, amikor megtanul szégyenkezni elmaradottságán. Nagy bátorság kell hozzá, hogy valaki népét rádöbbsentse a szégyellnivalókra. Apáczainak volt hozzá mersze. Már első hazai beszédében így fogalmazott:

„Ámde a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már, az egész magyar nép nagy és örök szégyenére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelenek vagyunk szemlélni országunknak, ínségünknek, szégyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét és azt a letörölhetetlen szégyenfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak, és nem is annyira rabság miatt, mint egykor a zsidók, akik ekevasukat és kapájukat a filiszteusok táborába voltak kénytelenek vinni élesítésre, hanem a magunk hibájából, csupa álomkórságból, úgyszólván teljes meggondolatlanságból; számár tunyaságunk és tudatlanságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szégyenére válnék; elkábult és kiegészített öntudatunk miatt, mely nem érzi a nyomorúságot, és — hogy röviden kimondjam, ami a nyelvemen van — vakságunk miatt, mellyel a Isten vert bennünket, hogy meg ne lássuk póreségünket, ínségünket, szegénységünket. Hazudnék, ha nem volna idegen nálunk az építőmester, idegen az ágyúöntő és tüzszerész, idegen a fazekas, asztalos, posztókészítő, kőfaragó, órás és minden másfajta mesterember, idegen annyira, hogy csaknem minden szerszámunkat az ő műszavaikkal jelöljük.

Röstellkedjünk hát végre ilyen nagy mérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szégyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejűeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az ránk, ha az idegeneknek örökké csak jóízű nevetésre adunk alkalmat? Nevethetnek rajtunk, és igazuk van.”

Persze ha jól utánagondolunk ennek a bírálatnak, bőven találhatunk benne szónoki túlzást. Hiszen jól tudjuk, hogy a 17. század derekán Erdélyben nem minden „mívet” készítettek idegenek; ácsoktól kőfaragóig, fazekasoktól faragó molnárokig sok volt a népi mester, s a kézművesség tömegigényeit igencsak ők elégítették ki. Apáczai viszont nem róluk beszél, hiszen ő már a megosztott kultúrát érzékeli, s éppen a polgári kultúra hiányát panaszolja fel. Ha fazekasságról van

szó, nyilvánvalóan az idegenből jött, európai technológiával dolgozó alvinci anabaptisták jutnak az eszébe, s ha építészre kell hivatkoznia, akkor természetesen a Farkas utcában templomot restauráló kurlandi mesterekre, a kollégiumot fundáló velencei Serenára gondol.

Apáczai tehát bírálatában a Nyugat-Európában megismert új típusú, polgári kultúrát hiányolja Erdélyben, és olyan intézmények létrehozását sürgeti, ahol felnevelhetők és kiképezhetők e kultúra anyagi és szellemi javainak hazai előállítói. Erre az alkotó munkára csak azok vállalkozhatnak, akik előbb a tudományokban becsületesen kiképzik magukat. Mi kell ehhez? *Könyv, nyomda és iskolahálózat, élén a főiskolával. A De summa scholarum necessitate* pontosan kijelöli a honi elmaradottság felszámolásához vezető utat:

„És — hogy röviden megmondjam, ami a nyelvemen van — honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsunk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsant, mely megfékezzi a bűnösöket; az ökonómiát, mely igazítja a családok életét; az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget; a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel; végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. Nem is említtem az ékesszólást és a történettudományt, sem logikát, metafizikát, földrajzot, asztronómiát, optikát, zenét és kozmogóniát, melyeket összesítve filozófia néven foglalunk össze. Ennek alapos ismeretéhez senki el nem juthat, ha a felsorolt tudományágakban előbb becsületesen nem képezte magát.

Ha tehát ennyi szükséges támasztól vagyunk megfosztva (hogy ne is említsem a *könyvek és nyomdák* égető hiányát), merészelnék-e várni dolgaink szerencsés kibontakozását, várni a tudományos ismeretek fénylő világosságát? Bizony, előbb érinthetné ujjával akárki a csillagokat, előbb csalhatná le varázsénekével az égről a holdat, előbb vezethetné az óceán vizét egy kis árokba, előbb mozdíthatná ki helyéből Arkhimédésszel a földet, mintsem a *művészet és tudomány* buzgó és lankadatlan művelése nélkül igazán műveltté tehetné nemzetét. Mert amilyen szerepe van a testben a szemnek, hallgatóim, olyan szerepe van egy országban az *akadémiának* vagy *főiskolának*.”

Aki ilyen metszően élesre köszörüli a szavakat, részleteiben is fel kellett hogy mérje a tennivalókat és azok sorrendjét. Ez

megtörtént! Apáczai életműve egészét tulajdonképpen nem is tekinthetjük egyébnek, mint következetesen végiggondolt és nagyvonalúan megszerkesztett művelődéspolitikai programnak. Kidolgozója azt az elsődleges célt tűzte az erdélyi közélet elé, hogy sürgősen teremtsen meg az európai mértékkel mérve is korszerű társadalmi feladatok elvégzésére alkalmas és arra hivatott értelmiségi réteg felneveléséhez szükséges feltételeket. Ennek elseje a művelődés intézményes kereteinek a megszervezése és ország erejével való fenntartása. Az oktatás-nevelés, valamint az alkotó tudomány honi hajlékai tető alá hozását tekinti a legsürgősebb társadalmi tennivalónak s egyben a maga élete legfontosabb feladatának.

A magyar irodalomtörténetírásban már jó néhány évtizeddel ezelőtt felvetődött a kérdés, hogy vajon a reformáció és az azt követő idők szellemi életének döntő jelentőségű művelődési jelenségeit az irodalmi (a kor értelmezésének megfelelő: literatúrai) művekben, az oktatásban (a szélesedő népoktatásban és a megszorodó főiskolákban) vagy pedig a könyvnyomtatásban lehet, illetőleg kell megragadni. Thienemann Tivadar például *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című könyvében közvetlen kapcsolatot fedezett fel a művelődési élet és technikai fejlődés között, s a kultúra arculatának formálódását az írásbeliség körének szélesedésével, illetőleg a könyvnyomtatás feltalálásával magyarázta. Ennek az érvelésnek sebezhető pontjára Németh László már 1932-ben reávilágított, emígyen kérdezvén rá a materialista színezetű tételre:

„Thienemann szellemi fejlődését a mű megjelenésének a technikai feltétele viszi. A szellem azért fejlődik, mert feltalálják az írást és a könyvnyomtatást. Nem tudom, egy marxista leírná-e ezt a szellemtörténeti tételt? Ha már viszony, akkor legyen kitér irányú, ne csak a toll és sajtógép vigye az irodalmat, hanem fordítva is. Thienemann szerint nem Luther hajtotta szolgálatába a könyvnyomtatást, hanem a könyvnyomtatás Luthert. Én azonban azt hiszem, hogy az írást és a könyvnyomtatást nem véletlenül találták ki, hanem mert szellemi szükség volt, hogy kitalálják. Az ókorban könyvnyomtatás nélkül is volt sokszorosított könyv, ezt minden latin-görög olvasó tudja. S ha ma megfojtja a könyv az irodalmat, abban is a szellem a hibás és nem a könyvnyomtatás.”

E kis kitérő is igazolja Apáczai művelődéspolitikai éleslátását és okos eligazodását a tennivalók között. Ő a szellemi élet fő célját a tudományosan vértezett, egyházi és világi feladatokat egyazon hozzáértéssel ellátó értelmiségi rétegnek a felnevelésében jelölte ki. Ehhez a művelődési élet minden intézményére igényt tartott.

A program legfőbb tétele, a világi értelmiségi szükséglet hangsúlyozása voltaképpen Bethlen Gábor-i fogantatású, országglása idején ugyanis őbenne tudatosult először, hogy az ország kormányzása, a „köz igazgatása” rendszeresen végzett szellemi munka, alapos tudás kell hozzá és készség a műveltség szüntelen gyarapítására. A még hadi sátorában is órák hosszat íróasztala felett görnyedő fejedelem tudta, naponta tapasztalta, hogy „a tudós emberek hazánknek sok fő dolgaiban hasznosan szolgálhatnak”. Persze a kor igényeinek megfelelően legelőbb az egyházi értelmiségiek (papok, tanítók) helyzetét kellett jogilag rendeznie. Ő is hagyományt folytatott. Már Bocskai 1605-ben oklevélben biztosította a nem nemes származású egyházi személyek özvegyeinek és árváinak, hogy „bármilyenű jobbágyi szolgálat alól kivétesenek és azoktól mentesek és szabadok legyenek”. Azért kellett a gyámolítók nélkül maradott hozzátartozók helyzetét tisztázni, mert maguk az egyházi személyek mindaddig, amíg funkcióban voltak, állásukból következően, származásuktól függetlenül nemesi jogokat élveztek, de haláluk után hátramaradók azon nyomban visszasüllyedtek a jobbágyi állapotba. Bethlen Gábor tovább megy nagy elődjénél és már nemcsak a jobbágyi szolgálatok alól mentesíti a papok és prédikátorok (ide értendőek egyházi hivatalviselőkként a tanítók és tanárok is) özvegyeit és gyermekeit, hanem nemesi rangra emeli őket. A nevezetes armális így intézkedik:

„... igehirdetőknék, vagyis lelkészeknek egyenként és összevéve valamennyiüknek fiai és leányai s mind ezeknek mindkét nembeli örökösei és utódai most és a jövőben mindazokat a kedvezményeket, tisztességeket, kiváltságokat, szabadságokat és mentességeket örök időkre bírva úgy használhassák és élvezhessék, amelyeket és ahogyan

erdélyországi s a hozzá kapcsolt magyarországi részekbeli többi való-
ságos, született és kétségtelen nemesek jog és ősi szokás szerint a
múltban és jelenben használják és élvezik. Hozzájuk való hajlandó-
ságunknak, kegyelmünknek és fejedelmi nagylelkűségünknek bizo-
nyítékául és valóságos és kétségtelen nemességük jeléül ezen alábbi
címet, vagyis nemesi jelvényt a fent nevezett ígehirdetők, vagyis
lelkészek fiainak és leányainak, azok mindkét nembeli összes örökö-
seinek és utódainak, kegyesen adni és adományozni jónak láttuk.”
(Következik a híres, ARTE ET MARTE DIMICANDUM fel-
íratú címer leírása.)

Több forrás bizonyosága szerint e messzire tekintő fejedelmi
intézkedést a főurak ellenséges érülettel fogadták, minthogy
az egyrészt növelte a nemesi kiváltságokkal rendelkezők körét,
másrészt csökkentette a jobbágyok számát. Apáczai jó taktikai
érzékére vall, hogy amikor akadémiai tervezetében előadja
javaslatát az akadémiái oklevéllel rendelkezők általános meg-
nemesítésére, nem a kézenfekvőnek tetsző hazai előzményekre,
hanem Rótszakállú Frigyes törvényére hivatkozik. A javaslat
az *Egy magyar académiának lerajzolása* VII. fejezetében olvas-
ható:

„Immár az académiái szabadságot az mi illeti, az felelet az, amely
adatott volt még Fridericus Barbarossától (Cod. Lib. IV. tit. VI.)
a scholáknak és abban levő tanítóknak s tanulóknak (mellyel mind
ez napig élünk); a kívántatnék még meg, hogy amiképpen a prédiká-
tóri rendnek hatalma vagy on arra, hogy az kiket a prédikátori
tisztre érdemesnek ítél, azt arra felveheti, és így efféle személy fel-
szabadíttatik, még ha szolgálai állapotban született is, sőt ami nagyobb,
ha valamely deák sok jó esztendőket scholában tekergeése után ha
csak egy néhány éneket tanul is meg, és falusi mesterségre, vagy
inkább cantorságra adja magát, felszabadult az ő földesurától; így
mondom az académiák formalitásához ilyen szabadság kívántatnék,
hogy valaki az cursust akár az philosophiában, akár az medicinában,
akár az iurisprudentiában, akár pedig az theologiában absolválja,
az olyan az senatus academicus előtt derekason megexamináltatván,
ha méltónak és illendőknek találtatnék, graduáltathatnék, azaz sol-
lemne diploma által, az mely facultást absolvál, annak praxissára,
szabados gyakorlására facultáltatnék, és egyszersmind az mi közöt-
tünk szokásban levő nemesség is nékie conferáltatnék: avagy ha az
dologban valami akadály találtatnék, bár csak úgy lenne, hogy az
ilyen személy academicum diplomáját az ország fejedelminek bému-

tatván, ő Nagysága az académiának judiciumán megállván, méltóztatnék maga diplomájával is efféle személyt muniálni, és az szokás szerint nobilitálni.”

Apáczai látnivalóan a világi értelmiség számára is ugyanazt a jogi helyzetet kívánja törvényben biztosítani, mint amilyen az egyházi értelmiséget funkciója szerint már megillette. Egyenlőségjelt tesz az egyházi és a világi értelmiségi foglalkozások közé s ez éppen egy teológiai professzor esetében, a 17. század derekán, a politikai bölcsességnek nem csekély bizonyága. Ő tehát az értelmiségi funkcióval járó nemesi státust követel az akadémia minden végzettje számára, s mivel a főiskolai oklevelet megneemesítő erejűnek akarja elfogadtatni, természetszerűnek találja, hogy a diploma tulajdonosának leszármazói is részesei legyenek a nemesi jogoknak, ekképpen a világi értelmiségiek is megkapják tehát mindazt, amit Bethlen Gábor az egyházi funkcionáriusoknak és családtagjaiknak biztosított. Apáczai ismeri a maga világát és tudja, hogy a nemesség önzése ellen érvekkel kell felkészülni. Bán Imre ki-tűnő megfigyelése szerint Apáczai elébe ment nemesi ellenfelei ellenkezésének. Noha előre figyelmezteti őket: „nem illik penig egy becsületes úri személynek is ezen megháborodni”, mégis szükségét érzi, hogy megnyugtassa a nemeseket (ne feledjük: naponta tapasztalhatta, hogy nem egy hollandiai típusú polgári társadalomban él, hanem a feudális Erdélyben, és neki itt kell világi értelmiséget nevelnie), hogy az akadémiai oklevéllel rendelkezők megneemesítése nem jelentené a jobbágyok számának csökkenését, „mert vajki kevesen volnának olyanok, akik ilyenképpen szabadulást szerezhetnének magoknak”.

Ő egy új elv érvényesítésének szeretne utat törni az erdélyi jogalkotásban, nevezetesen annak, hogy az értelmiségi munka törvényben biztosított megbecsülésben részesüljön, függetlenül attól, hogy végzője egyházi vagy világi személy, prédikál vagy gyógyít, tanít vagy bíraskodik. Nyomatékot adva szavainak, emlékeztet arra, hogy az egyházi értelmiség között is sok a „hitván falusi costa frater”, akinek a közösség semmi

hasznát sem veszi, viszont maga a nemesség hasznát látná, ha peres ügyeiben jogi doktorok ítélkeznének, ha tudós orvosok gyógyítanák meg őket betegségükben, nem beszélve arról, hogy javaslata nyomán egészséges versengés támadhatna, s a „nemesség is sokkal nagyobb indulattal kezdene tudományához látni”. E gondolatmenetet továbbfűzve (de máshol is) sort kerít arra, hogy elmondja véleményét az „igazi nemesi természet”-ről. Kiket tart nemeseknek? A művelteket; a nemesség ismertetőjele nála a tudás, az erkölcsi emelkedettség, a gondolatok szépen rendezett előadása. Az *Encyclopaedia* előszavában Fortiustól idézi:

„Mert nem azokat tartom igazán nemeseknek, akik aranyláncot kötnek nyakukba, akik palotáik falait és előcsarnokait tisztségekre emelkedett őseik képeivel díszítik, hanem azokat, akik igazi javakkal: valóban saját javaikkal akarják feldíszíteni önmagukat és hozzátartozóikat, vagyis műveltséggel, jó erkölccsel és ékesszólással.”

Az értelmiséget gyanakvással kémlelgető erdélyi főurakat azzal próbálja megnyerni akadémiai tervszövegének támogatására, hogy alkotó értelmiséggé válásukat sürgeti, mert enélkül méltatlanok arra, hogy az ország vezetői legyenek.

„Én úgy vézsem eszemben sok okokból — írja az akadémiai tervszövegben —, hogy az tudománynak előmozdítását nem egyebünnen, hanem a főrendektől kell minékünk várnunk, kik ha magok nem tudósok, hogyhogy igyekezhetnek másokat tudóssokká tenni.”

Nem hízelkedés vagy meghátrálás mondatja Apáczaival ezeket a szavakat, hanem a nagy fejedelemre emlékeztető bölcsesség, mert meg kellett győzni a hatalom urait, a vagyoni birtokosait, hogy önértékük az akadémia felállítása.

A világi tudományosság fejlesztésére irányuló törekvéssel függ össze Apáczainak az a kezdeményezése is, hogy az erdélyi egyházi értelmiségen belül a tanítók és a tanárok tekintsék állandó jellegűnek foglalkozásukat, ne átmeneti állapotnak és a papi hivatal elnyerését megelőző kivárási időnek. Hosszú fejlődési folyamat eredményeképpen válik el egymástól Erdélyben a tanítói és tanári hivatás a lelkészitől, de hogy a fej-

ődésnek ebbe az irányba kell tartania, azt először Apáczai tudatosította, sőt álláspontját személyes példával is nyomatékosította. Amikor ugyanis a Basiriussal való összetűzés után el kellett hagynia a fejedelmi székvárost, Csulai püspök megkínálta Kézdivásárhely, illetőleg Enyed lelkipásztori szószékével, de ő nem fogadta el az egyébként mindkét esetben gazdagavadalmú állást. Számára az iskola volt a létezés egyetlen közege és azt szerette volna maga körül látni, hogy pályatársai is életre szóló hivatásként tekintik a nevelői munkakört, a közösség pedig támogatja őket ebbéli szándékukban. Kétféle érvel: a közvéleményt éppen úgy meg kell győznie igazáról, mint a jövedelmezőbb és kényelmesebb papi szolgálatra áhízó rektorokat és professzorokat. A közvélemény többre tartja a papot, mint a nevelőt, s egy szép prédikációval jobban meg lehet hódítani a híveket, mint gyermekeik gondos nevelésével. Kárhoztatja a papmarasztás divatozó eljárását, azt, hogy az egyházközségek csak egy évre választották a lelkipásztort és a tanítót, s így a neveléshez szükséges folyamatosság a hívek szeszélyének volt kitéve. Ily módon a tanítók rákényszerültek, hogy olcsó eszközökkel szerezzenek maguknak népszerűséget:

„Ha ugyanis netalán egy tanítónak termelt egyén kerül az iskolába — legyen az bár minden dologban tudós, szorgalmas, hasznos és tanítványai szemében szeretetre méltó, de nem igyekszik kiérdemelni a nép jóindulatát azzal, hogy gyakran tart számára prédikációkat, és így nem szerez népszerűséget magának —, akkor mindenki tudatlannak és használhatatlannak mondja, lustának a legfőbb dologra; így nem érdemel fizetést, hanem ki kell dobni az iskolából. Változatos példákkal tudnám ezt bizonyítani, hallgatóim, ha nem akarnám kímélni egyesek jó hírét. Még nem tudják a szerencsétlen magyarok, hogyha véletlenül valakinek hiányzik a tehetsége vagy hajlandósága az egyházi szolgálatra, az talán másoknál bővebben részesült egyéb adományokban, melyek nagyon szükségesek más feladatkör betöltéséhez. Az ilyen tanítók mégis nagyon szívükre veszik a méltatlan sérelmet és türelmetlen lélekkel viselve mélyen lenézett helyzetüket, mindjárt visszariadnak föltett szándékuktól. Bizony csak keveseknek jutott osztályrészül olyan, minden világi dolgot lenéző lelkierő, melynek segítségével békésen el tudnák tűrni megvetett hely-

zetüket, az állandó, jutalom nélküli fáradságot és számtalan olyan nehézséget, amelyeknek leküzdéséhez bizony Herkules elszántságára volna szükség. Anélkül pedig könnyen összeroskad az ember nyomorúságok súlya alatt.”

Apáczai tiszteletet követel a közvéleménytől az ilyen tanítók számára, „mert csakis ők nevelnek hasznos tagokat mind az állam, mind az egyházi gyülekezetek számára”. Éppen a felismert társadalmi haszonra hivatkozva dorgálja az egyházi vezetőket és az iskolák kurátorait. A papi személyeknek azt rója fel, hogy lenézik az iskolákat és az ott munkálkodó tanítókat a világi előjáróknak pedig hozzá nem értésüket veti a szemükre.

A feltárt helyzet bármennyire sötét, nem szabad hogy megfutamodásra készítse a nevelőket; Apáczai herculesi elszántságra biztatja őket, mert becstelenség feladni a harcot:

„... essünk kétségbe? — kérdi. — ... Hagyjuk faképnél az iskolát: Fittyet hányjunk talán az utókorra? Nem! Szégyenen és gyalázator keresztül nekifeszülve az erény felé kell törekednünk! A jelenkor: gyalázatért kétszeresen megfizet majd gyalázóinknak az utókor, csak lankadatlanul igyekezzünk azt megérdemelni.”

Az utókor nem fizetett meg. Bizonyára maga Apáczai lepődött volna meg a legjobban, ha valamilyen csoda folytán értékre esik, hogy művelődési programmá kristályosodott életműve még századok múltával is megőrzi cselekvésre sarkalló időszerűségét, ha láthatta volna, hogy a tovatűnő idő nyomában miképpen sokasodnak az el nem végzett feladatok, hogy a felvilágosodás korának nemzedéke, majd az 1848-as polgári demokratikus forradalom programjának megfogalmazói még mindig tőle felvázolt tetteket sürgetnek a nevelés, iskolaszervezés és tudományápolás terén. Vajon mindez azt jelenti, hogy a puritánus-kartézianus tudós elrugaszkodott a 17. század erdélyi valóságának talajától és elérhetetlen célok álmovilágában keresett a maga számára vigaszt? Semmiképpen! Nem épített ködvárat és az élet adta lehetőségeket nem tévesztette össze utópiák káprázatával. Egyénisége s csak a cselekvésben csillapuló nyughatatlan természete egyenesen

ellentéte a kontemplatív hajlamú utópistákénak. Amit ő programjába iktatott, az elvileg megvalósítható volt Erdélyben a 17. század derekán. Bizonyosság reá — többek között — az a reális kalkuláció, amelyet a Bethlen kollégium alapítványai-val végzett, kimutatván, hogy azzal a vagyonnal az ő akadémiai tervét véghez lehet vinni. Az alapítvány teherbírását egy főkönyvelő szigorával és hozzáértésével mérte meg.

Programja megvalósításának a személyi feltételeit is számba vette, mert nem magányos álmodozó ő, hanem mozgalmi csatákban próbált, az összefogásban és szervezettségben rejlő energiákat ismerő, közösségben edzett férfiú.

Nem lehet magányos természet a kor legjelentősebb mozgalmának, a puritanizmusnak az egyik legkiemelkedőbb képviselője. A magányosok nem társadalmi mozgalmak csatazájában próbálják ki tehetségüket. S azt se feledjük, hogy akit elhivatottság vezérel a nevelői pályára, nem lehet magába zárkózó természet, különben nem vállalkozhatna közvetítésre a nemzedékek között. Tudván tudja, hogy fiatalok formálódó életébe avatkozik bele, ez pedig nemcsak súlyos felelősség hordozásával jár, hanem próbára teszi az ember társas mivoltát egész merőjében. Apácaiban megvolt a közösségi ember minden jó tulajdonsága ahhoz, hogy a 17. századi Erdély értelmiségi világában ezer szállal kapcsolódják pályatársaihoz és a schola kis világában példaképpül épüljön be a keze között formálódó tanítványok lelkivilágába. Az ő esetében nem származott kár belőle, ha a gyámoltalan tanítvány azonosította a tantárgyat a tanárával.

Viszolygása a magánytól szinte mindenik munkájában expressis verbis megmutatkozik. Már az *Encyclopaedia* előszavában a tanulás módszeréről szólva is azt tanácsolja tanítványainak, hogy ne elégedjenek meg a magányos tanulással. Kedvenc forrását, Fortiust idézi: „Kerüld a magányos olvasást. Fordítsd egész idődet a gyakorlásra! Merem állítani: ki-ki annál tanul-tabb, minél gyakrabban tanított.” Majd valamivel tovább ugyancsak Fortius tanácsát közvetíti: „Sohasem az árnyékot, hanem a fényt és az emberek társaságát keresd!”

Az írást is úgy fogta fel, mint az embertársaival való kapcsolatteremtés eszközét. Tisztában volt az írás hatalmával ezért az értelmiségi lét elengedhetetlen velejárójának tartotta: rendszeres tollforgatást. Dicséri Fortiust, mert

„minden igyekezetével azon van, hogy a fiatalabb nemzedéket nyomasztó érvekkel az állandó írásra ösztönözze (őszertinte ez csak azoknak nem tetszik, akik nem szoktak hozzá), másrészt hasznosnak tartja azt is, ha nem várnak sokáig a kiadással”.

Több jel arra mutat, hogy az írás nem tartozott Apáczai könnyű foglalatosságai közé, de tudva, hogy erkölcsi parancsot teljesít vele, kapva kap az olvasmányjaiban felfedezett írásra kényszerítő ravasz eszközökön. A Fortius nyomán készült *Tanács* alábbi szakasza ilyenekről beszél:

„... fogadd fell, hogy vacsorát semmiképpen nem eszel, hanem ha ennyi s ennyi levelet bé éppen írsz, melyet ha által hágsz, soha semmiképpen te magadnak ne kedvezz. Annál serényebben igyekezzé írni, mennél írni nehezebb, sőt, ha könnyű volna, teljes életedbe nem kellene úgy írnod. Osztán, ha oly helyeken forgasz, az holott könyvnyomtatók is vannak, menj el őhözajók, és jelents meg, hogy készüljenek, mert könyvet akarsz nyomtatás alá vetni, bár ugyan abban azelőtt egy levelet sem írtál legyen is meg. Az mit elkezdesz kételenség alatt végben is kell azt vinned; könnyű úgy írni igen, midőn az nyomtató mindennap új írást kér. Én az én könyvemmel ilyen formán írtam.”

Tudjuk, nemcsak Fortius, hanem Apáczai is így tett, amikor „nekidühödött az írásnak”, hogy a maga hivatása szerint, ezzel „segítsen szülőhazáján”.

Újraolvasva Csere János műveit, ismételten megbizonyosodtam afelől, hogy ő több mint háromszáz évvel ezelőtt máig érvényes példát mutatott arra, hogy miképpen kell az egyetemes emberi haladás szerteágazó eredményeit rendszerbe fogni, és milyen úton-módon lehet érvényre juttatni a gyakorlati művelődési életben a hagyomány és haladás helyes értelmezéséből származtatható konklúziókat. Már a polgári forradalmak

következésként gondolkodó ideológusai elutasították azokat az aufklárista nézeteket, melyek szerint pusztán neveléssel vagy általánosabban szólva: kultúraépítéssel változtatni lehet az ósdi társadalmi szerkezeten; még inkább szembehelyezkedtek az ilyen és ehhez hasonló nézetekkel a proletárforradalom teoretikusai, hiszen ők a munkásság legfontosabb osztálykülde-
téseként éppen a hatalom megragadását jelölték meg, mindenféle osztályhatalom eljövendő felszámolása érdekében. Nem vitás tehát, hogy a nevelés, a művelődésterjesztés mint társadalmi funkció nem hasonlítható a hatalom megragadását célzó politikai harchoz, azt semmiképpen nem helyettesítheti, de az is egyre világosabban áll előttünk, mondhatnám: nemzedéki tapasztalatunk, hogy a társadalmi forradalomban győztes osztályra hatalmas *nevelési és művelődéspolitikai feladatok* hárulnak. Megoldásuk természetesen nem tűr semmiféle mechanikus elintézés-módot, régi vagy újabb receptek másolgatását, viszont kötelezővé teszi mindazoknak a tapasztalatoknak a felhasználását, amelyeket a történelem felhalmozott. Apáczai Csere János életműve nem nélkülözi a szocialista társadalom művelődési életébe beépíthető jeles tapasztalatokat. Erre legelőször a kommunista Józsa Béla mutatott rá, nem sokkal mártírhalála előtt. *László Béla közműves (Kolozsvár)* aláírással 1942 tavaszán a *Magyar Nemzet* hasábjain a színműírás körül folyó vita keretében azt a gondolatot fejtegette, hogy a munkásosztály ellőki magától a polgári kultúra fércműveit, de sajátjának tekinti a múlt műveltségének minden haladó értékét. A polgárság elüzletiesedett kultúrájával hadakozva ezeket írja:

„Ez az a polgári kultúra és művészet, amit a munkásság nem vesz át, amivel szemben összehúzódik, mint a sündisznó. Ettől idegenkedik, és nem a magyar jelen és magyar múlt más tényleges kultúrértékétől. A Harsányi Zsolt kultúrfelfogása és tanítása helyett mi inkább az Apáczai Csere János szavaira hajlunk, pedig ő nem ígért kábító gyönyörűségeket, inkább azt mondta: »Az tudománynak gyökere keserű, de gyümölcse gyönyörűséges... ha melyedben vagyon szép elevenség, ha szívedben csak virtusnak szikrája maradt, távol legyen tőled minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményet keress, kősziklákon, havasokon járj, kelj.« Ez éltető hang ezerhatszázból

mint ahogy éltet a negyvennyolcas Petőfi hangja, pedig akkor sem volt túl csendes korszak, amikor ő kiállt az ifjúság elé.”

Gyönyörű jelkép, hogy az illegalitásban rejtőzködő erdélyi kommunista munkásember megkeresi a számára nehezen hozzáférhető Apáczai-szöveget, hogy „éltető hangot” idézhessen belőle az embertelenség áradatában.

Hagyomány és haladás dialektikus ölelkezését ennél szebben és pontosabban nehéz lenne leírni.

NAGY PÉTER

A SIKER DRAMATURGIÁJA
LENGYEL MENYHÉRT SZÍNМŰVEIRŐL

„Minek legyek én az Ibsen,
mikor a többi sem az?”¹

Maga a jelenség meghökkentő: egy író, aki a modern magyar irodalom legfényesebb korszakában nagy fényvel s reménnyel indult, aki változatos színműírói pályáján nagy sajtó- és közönségsikereket könyvelhetett el, aki már a tízes években Európa színpadaira került, hogy a húszas évektől az angol, majd amerikai filmvilág szippantsa magához — mindmáig igazán mérlegre nem került. Nemcsak mérlegre nem került, nemcsak valamiféle monografikus feldolgozása nincsen, de jószerint a neve is kikerült az irodalmi közforgalomból — s nemcsak az irodalmiból. Mert még az irodalom meg-megemlegeti: kézikönyvekben, lexikonokban szerepel, nem is méltatlanul; ugyanakkor a színház, az élő színpad — amely Lengyel számára valójában az egyetlen izgalmas valóságot jelentette — teljesen megfeledkezett róla vagy elfordult tőle, mindegy; művei polcon porosodó holt betűk, színész szava immár életet nem lehel beléjük. Csodálkozunk ezek után, hogy monográfusa — de esszéírója sem született; hogy életrajzi adatai mindmáig kontrollálatlanul vándorolnak kézikönyvről lexikonra; hogy ma még sem a mű s az életút egymásra-játszását nem lehet megnyugtató módon átlátni, sem megbízható vagy megnyugtató értékelését nem találni? E helyzetben mondhatni magától értetődő, hogy a lecsepülés s a túldicsérés ritmikusan, s egymást kihíva, de nem befolyásolva váltogatják az időben.

Indulásával a legnagyobb várákozásra jogosít. Az egyetlen

¹L. M. levele HATVANY L.-hoz, 1912. febr. 28. MTA Ms 385/F/112.

(az egyfelvonásossal jelentkező Szemere György mellett), aki a születő és küszködő Thália Társaságnak új magyar szerzőként egész estét betöltő darabot ad át bemutatásra — s nem is akármilyet. Ez a darab *A nagy fejedelem*: egy ismeretlen kassai biztosítótársasági tisztviselőtől meglepően jó, érett és színpadképes dráma. Méghozzá éppen abban az irányzatban, amelyet a Thália szolgálni kívánt: minden bírálója — ki elismerőleg, ki korholólag, világnézete szerint — azonnal felismerte, hogy a darab Ibsen *Népgyűlölője* mintájára készült: De csak mintájára, nem utánzataként: éppen ott jó a darab, ahol leginkább önálló, az I. felvonásban, amelynek légköre, problematikája teljesen magyar, sőt provinciálisan magyar: a kisváros s a rajta despotikusan uralkodó polgármester szinte minden századfordulós magyar kisváros közvetlen tapasztalata volt.

A minta azonban rányomta bélyegét: az igazságért a nép hiszékenységevel, a mítosz-igénnyel szembeforduló tudós, aki saját életművét is hajlandó lenne lerombolni; s akit a praktikum és a politikum akadályoz meg ebben, bűnbakként kihasználva egy ártatlan kisembert. Sok minden megszólal ebben: az elit-ember elbukó harca a közönségesség ellen, a szimbólummá növvő tárgy, mely elpusztítja, maga alá temeti megalkotóját, a gondolati újra ráfonódó érdek, amely megakadályozza az újabb-új megszületését vagy érvényre jutását — s nem utolsósorban az író színpadi vizionárius tehetsége, aki jelenetben, szembeszegülésekben, akcióban látja a maga darabját s nem pusztán szóban; bár e korbeli kezdő emberhez képest a szavai is meglepően frissek, életszagúak. S megszólal tán benne olyasmi is, amire ma már alig figyelünk föl, de a maga idején izgalmas aktualitás lehetett: a tudós, aki a múlt homályából előhívja a nagy fejedelmet a maga fantáziája szerint s az, amikor előbukkan a múltból, a saját igazi valósága szerint, elpusztítja a tudóst, aki őt akarta elpusztítani — mindez félreérthetetlenül a Függetlenségi Párt és elsősorban Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszára rímelt a kor nézői számára s mintegy előrevetette az árnyékát azoknak a harcoknak és szenvedélyeknek, amelyeket hat esztendő múlva Szekfü

Gyula fog kiváltani *A száműzött Rákóczi*val.² Oktalanság lenne persze s ellenirányú mitománia a kassai magántisztviselő s a pesti fiatal tudóskörök között szorosabb kapcsolatot feltételezni; de azt igenis joggal lehet, hogy a légkörben, az intellektuális és politikai légkörben volt valami erjesztő anyag, ami ennyire más vizeken evező fiatalokat egyaránt szembefordított az apák nemzedékének nemzetiszín-szivárványos, romantikus műltszemléletével.

A nagy fejedelem persze nem jó dráma: a színpadi mozgalmasság fedi el a cselekmény hiányait, a jellemek gyöngye pontjait; az akart szimbólum-teremtés valóságos eredményre nem vezet, hatása inkább groteszk, mint poétikus; és legfőképpen a nyers hang-törés: az I. felvonás szatirikus hangja és a másik kettő patetikus-tragikus hangvétele között van ki nem egyenlíthető összeütközés. Nem jó dráma, de több annál: ígéretes. Az az ibseni eszközök, drámaszerkesztés magyar miliőbe, magyar problematikára való alkalmazásának kísérletével, a miliő jó rajzával, szatirikus készségével, itt-ott felcsillanó dialógusteremtő erejével s a színszerűség iránti, már itt is megnyilvánuló, spontán érzékével. A korabeli kritika is inkább várakozással, mint elismeréssel fogadta.³

² Tudománytörténetünk már részletesen foglalkozott azzal a századeleji mozgással, amely részben konzervatív, részben haladó oldalról indult meg a romantikus nemesi-nemzeti illúziók ellen, amelyeknek akkori jegecesedési pontja Rákóczi alakja s a kuruckor volt. Vö.: R. VÁRKONYI Á.: *Thaly Kálmán történetírása*, Bp. 1961. és különösen, mint legszélesebb összefoglalást Uő: *A pozitivisták történetisémelete a magyar történetírásban*, Bp. 1973. I. 217–245., különösen amit a *Száműzött Rákóczi*-vitáról s annak szellemei környezetről ír. Tudtommal azonban eszmetörténeti vizsgálatainknak azzal még szembe kellene néznie: hogy ízesül a tudományban gerjedő vita és újjáértékelés szélesebb művész- és újságírókörökhöz; hogyan kapcsolódik akár HERCZEG F. *Ocskay brigáde*ra és az abban megnyilatkozó Rákóczi-revízió, meg L. M.-nek néhány évvel későbbi kísérlete ahhoz, ami a magyar századelő szellemei életének tudományosabb szféráiban zajlott.

³ A kritikák közül kiemelkedik lelkes hangjával KOSZTOLÁNYI D.-é (Bp. Napló, 1907. márc. 5.) és az Alkotmány névtelen cikkírójé

Erre az ígéretes tehetségre sokan felfigyeltek: Hatvany Lajos is, akivel feltehetőleg ezutánól számítható az életen át tartó barátsága⁴ — de a Nemzeti Színház is, mely az év második felében, a következő évad elején már újabb Lengyel-drámával jelentkezik. Mint Szemerére, Lengyelre is felfigyelt Somló Sándor, a színház igazgatója? Bizonyára; de a Nemzeti színpadára kerülésének stratégiáját Lengyel maga dolgozta ki, aki — leveleinek tanúsága szerint — igen kiszámítottan ajánlatta magát Hatvanyval Alexander Bernáthoz, s általa a színházhoz.⁵

A *Hálás utókor* azon a csapáson halad tovább, amelyet *A nagy fejedelem* megkezdett: a nagy művész-tudós egyéniség és a társadalom, a kiválasztott ember és a vulgáris haszonlesők összeütközését állítja a néző elé, megint sok aktuális vonatkozással, sok szarkazmusig menő szatirikus észrevétellel — s megint nem utolsósorban Ibsen ihletésének, *A társadalom támaszai* konfliktusának és megoldásának a felhasználásával. Maga Lengyel is érezte, hogy a korábban megkezdett csapáson halad a darabban, s hogy ezentúl, vagy hamarosan másként kell írnia, ha igazán sikert akar.⁶

(uakkor), aki már a Thaly-vonatkozást is észreveszi. Egyértelműen eltéelő lekicsinyléssel csak Az Újság (*h. a.*) jelű kritikusa ír róla. — Itt köszönöm meg MIKÓ KRISZTINA értékes segítségét a hírlapi anyag összegyűjtésében.

⁴ Legalábbis erre enged következtetni, hogy levelezésük csak ez után indul meg. Egyébként a *Levelek Hatvany Lajoshoz* (Bp. 1967). c. kiadvány 9. sz. levélhez fűzött jegyzetében *A nagy fejedelemre* való utalás nyilvánvaló tévedés: a darabot már márc. elején bemutatták, tehát májusban nem dolgozhatott rajta. Itt a következő darabról, a *Hálás utókor*ról van szó, amit a „vagy húsz szereplő” említése is igazol: ez az egyetlen darabja ez idő tájt L. M.-nek, amiben húznál több szereplő van.

⁵ E levelek kiadatlanok; a HATVANY-levelezésanyagban található az MTA Kézirattárában.

⁶ A darab megírása utáni hullámozó lelkiállapotáról tudósítja HATVANY L.-t 1907. júl. 24-i keletű levelében s ebben írja: „... ez egy elintézett ügy s kétségbe kellene esnem, ha nem volnának új terveim, új témáim, melyeket egészen másképpen kell és lehet megcsinálni,

De a magaválasztott úton jól haladt: ha *A nagy fejedelemben* a társadalom-ostorozó, szatirikus hang igazán csak az I. felvonásban volt erős, itt mind a három felvonást áthatja; a mai olvasó számára szinte ez a gerince, nem annyira az, amit a szerző s a nézők a maga idejében a legmodernebbnek érezhettek, a zseni és az értetlen tömeg szembenállása — amit Lengyel még megszerzett a zseni gondolatainak élőködő, azt aprópénzre váltó és az elárulásával sikerre, hatalomra jutó kisemberek galériájának találó portrészorával. Itt már igazi összecsapásokkal dolgozik — sőt az I. felvonásban az összecsapások és az egyszerű sorscsapások olyan tömegét zúdítja hőisére, Ruyderra és a nézőre, hogy már nem naturalista, hanem romantikus drámára gyanakszunk. De Lengyel rendkívül ügyesen marad saját terrénján; az összebonyolított helyzet kibonyolódik, a magánéleti és a közéleti konfliktus megtalálja a megoldását. Igaz, hogy ez a megoldás egyáltalán nem megnyugtató — nem annyira hőse, mint inkább a hős megírója szempontjából. Ruyder, az eszméiért karrierjét feláldozó, a művészetet a munkásokhoz elvívó megszállott, aki, mikor összecsapnak a feje felett a hullámok, elmenekül s látszólag öngyilkos lesz Itáliában⁷ — hogy szembeforduljon korábbi messiási önmagával, csak az egyéni élet boldogságát, jó ízeit keresse s ezek biztosítására hajdani megöleivel, mostani kihasználóival is hajlandó legyen paktálni: ez a világnézet, főleg ilyen szenvedéllyel és pozitív pátozzsal előadva nem sok jót sejtet a jövőt illetően.

De most még ennél frappánsabb a mesebonyolító készség (amelyet kissé visszafog a helyenként nem eléggé ellenőrzött szóáradat), az előzőnél sokkal határozottabb és biztosabb kezű jellemző erő (amely csak ott lapul el menthetetlenül, ahol

mint ezt a 'Hálás utókor'-t. Ebben még sok van a régi iskolából, még talán ez a darab is a tegnapi — az újak, a holnap, sőt holnapután számára frottak ezután következnek." MTA Ms 385/F/6.

⁷ Ruyder sorsában oly sok a rokonvonás SZABÓ D. *Segítség!*-ének Boór Bálintjával, hogy szinte bizonyosan belejátszott L. M. darabja a másfél évtizeddel később születő regény genesisébe.

gondolatokat, elvont gondolatokat kellene közvetítenie), a hatalom birtoklóival és kihasználóival szemben való nyílt (és inkább retorikus, mint dramaturgiai) kiállás a haladás, sőt a munkásügy mellett (bár, valószínűleg nem hazai, hanem németországi tapasztalatok alapján, a szocialista párt mint ellen-szenves, visszahúzó erő lép fel a darabban). S a darabnak, alakjainak, helyzeteinek megint számos aktuális vonatkozása van, amelyeket mi már nem vagy alig érzékelünk, de amelyekre az egykorú nézők igen elevenen (s túlnyomó részükben nyilván pozitívan) reagálhattak.⁸

Ennek lehetett a következménye egyfelől a szinte egyöntetűen pozitív kritikai visszhang,⁹ másfelől a tisztességes siker: a darab tizennégy előadást ért meg a Nemzeti Színpadán, ami abban az időben az átlagosnál lényegesen jobbnak mondható.

S a hivatalos elismerés sem késett: a darab a következő évben megkapta a Vojnits-díjat az Akadémiától. Úgy látszott, Lengyel mindenütt befutott: a hivatalos elismerés Bródy Sándor egyik „fiókját” érte, Hatvany Lajos barátját, Ady

⁸ Erre céloz ADY E. kritikája is a Bp. Naplóban (AEÖPM IX. 18–19.), aki Ruyder sorsával kapcsolatosan PÉTERFY J.-t és PULSZKY „Gusztáv”-ot említi. A jegyzetelő VEZÉR E. ezt PULSZKY ÁGOSTTAL, a haladó jogfilozófussal azonosítja; valószínű azonban, hogy — ha tán nem is ADY gondolatába, de L. M. alakjának születésébe — legalább ilyen súllyal beleszólt PULSZKY KÁROLY, aki művészettörténész volt, kitűnő műtárgy-vásárlásai ürügyén politikai hajszá középpontjába került s elmenekült az országból, majd útközben öngyilkos lett. Erre mutat az is, hogy maga L. is félt a darab bemutatója előtt attól, hogy azt a Szépművészeti Múzeummal hozzák összefüggésbe. (MTA Ms 385/F/72.)

⁹ Ennek egyik legszebb darabja ADY E. már idézett kritikája, mely egyben a bírálva való felemelésnek is jó példája. BRÓDY S. is elragadtattottan ír a Napba (1907. okt. 6.), RÉVÉSZ B. uakkor a Népszavába. Lesújtó véleménye egyedül ZBORAY A.-nak van a Magyarországon; a legalaposabb bírálatot KESZLER J. írta (Az Újság, uakkor), aki a főhős alakját elemezve mutatta ki annak alakot-romboló vonásait és SALGÓ E. (Független Magyarország, uakkor), aki ugyan elismeri, hogy L. individualizmusának hirdetésében következetes, de ezt az individualista álláspontot élesen bírálja.

pártfogoltját, Osvát Ernő intimusát — aki mindezt a kapcsolatot, szálát és lehetőséget rendületlenül igyekszik kezében tartani, felhasználni és tovább-bonyolítani.¹⁰

Kapcsolatai, indulatai, ambíciói ekkor még teljes egészében a magyar irodalmi progresszióhoz kötik; következő drámája, melyet szinte pihenő nélkül nyomban elkezd írni, hogy a következő évad legjobb periódusában, 1909 januárjában a Beöthy László-féle Magyar Színház színpadára kerüljön — az ezzel a századeleji magyar progresszióval való teljes azonosulás vallomástétele, annak fő mondanivalói saját eszközeivel való újrafelvétele.

A *Falusi idill* — szenvedélyes satíra. A magyar ugar satírája, a vidéki „intelligencia” vérlázító képén át; ha úgy tetszik, annak a láttelepe is, hogyan s miért nem lehetnek nálunk Nórák — legfeljebb anyagukból anti-Nórák? Mert ez az igazi mondanivalója a belényesi főszolgabíró Németországból jött kultúrfelesége történetének: hiába a kulturális máz, elég egy gyerekszülés ahhoz, hogy belesimuljon a falu porába, piszkába, elmúljon minden lázadás és jobbat-akarás. S ez a progresszió lehetőségével szembeni pesszimizmus, kishitűség — a dramaturgiai hibája is a darabnak: ezért lesz igazi hősebből, Bodnárból, a volt főbíróból tehetetlen rezonőr, ezért az igazi tragikai sorsból, Fodor segédjegyzőéből pusztán mellékes epizód. Ennek a következménye az is, hogy igazán az epizód, az állókép a jó a drámában, a falusi „úriemberek” életének, gondolkodásának satirikus rajza; ahol belső cselekménynek kellene bekövetkeznie, ott általában színpadi mozgalmasság következik — ahol meg gondolatnak, ott frázis. (Érdeemes össze-

¹⁰ BRÓDYVAL való bensőséges kapcsolatáról: *Levelek Hatvany Lajoshoz* 13. sz., valamint MTA Ms 385/F/9.: ADYt illetően az idézett kritika egyértelműen beszél, de L. M. is ír arról, hogy HATVANY tanácsára rendszeresen ápolja ADYval a kapcsolatot — kissé szíve ellenére (MTA Ms 385/F/6.); OSVÁTTAL való benső kapcsolatáról szintén levelei szólnak, de a Nyugat-repertorium is, mely szerint az egyik leggyakrabban foglalkoztatott írója volt a lapnak mindaddig, amíg Osvát a szerkesztője.

vetni ezt a darabot az alapvető tematikájában vele rokon Gorkij-drámával, *A nap fiaival*, mely körülbelül ugyanebből az időből származik: talán kevesebb színpadi és dialógus-ötletességgel, de mennyivel több valóságos belső mozgással, jellem- és sorskonfrontációval alkotta meg a forradalom előtti orosz értelmiség és falu képét Gorkij.)

Mint mondtam, Éva története az anti-Nóra sors: és ez is elválasztja alapvetően az előző évadban nagy sikerrel bemutatott Bródy-drámától, *A tanítónőtől*. Bár a két darabot szinte mindenki rokonította, mégis bizonyára Lengyelnek volt igaza: a kettő egymástól függetlenül keletkezett,¹¹ ugyanazokból a premisszákból. A vidéki magyar valóság, Ady szemnyitása, a pesti értelmiség vitái és a Huszadik Század cikkei, tanulmányai adták a témát és a látást — de a két író a progresszióhoz való viszonyának alapvető, belső különbsége fejeződött ki a két, szinte egyidőben, azonos miliőben, hasonló tematikával keletkező műben. Viszont ez az ismétlés, s különösen a gyöngébb ismétlés (mert a *Falusi idill* minden szempontból alatta marad *A tanítónőnek*), a közönség s a kritika előtt nagyon ártott a darabnak: majdnem egyöntetűen elítélték.¹² S amit nem

¹¹ L. M. írja *A tanítónő* bemutatója után: „Tréfa nélkül, kevés ily őszinte színházi örömöm volt, noha egészen bizonyos, hogy a Falusi idillnek nagyon ártott a dolog, mert nem fogom elkerülni, hogy azt ne mondják, hogy Bródy inspirált, annyira egyező a miliő, az alakok és a hősnő metszése — noha Ön a legjobban tudja, hogy mikor én a munkát csináltam, még mit sem tudtam a Tanítónőről.” *Levelek* . . . 13. sz. — E vallomás igaz voltában nincs mit kételkednünk. Azonban, hogy L. M. szándékosan is jelezni akarta: drámája arról a forrásvidékről származik, vagy arrafelé folyik, amerről BRÓDY jön, illetve amerre az ő művészete mutat, azt a darab egyik mellékalakjának a neve mutatja. *Hósfehérke*: a szenteséget mutató, könnyen esendő tanítólány neve és darabbeli szerepe félreérthetetlenül orrot-mutatás BRÓDY hasonló című darabjának.

¹² Csak a Hét (1909. II. 85–86. NÁDAI P.) és a Népszava (1909. jan. 31., ORMOS E.) áll ki a darab s szerzője mellett egyértelműen; a többi kritika vagy művészi okokból helyteleníti a darabot és a már jólismert irodalmi álláspont újra-mondását vetik a szemére (MIKLÓS.: Egyetértés), vagy egyenesen BRÓDY utánpótlását (FÁY N.: Független

mondta ki, de ami a darabot valójában a leginkább elítélte: szerzője nem bírta indulatait alkotóerővel nyomon követni, s amint igazi gondolatra lenne szüksége, belecúszik a divatos közhelybe.¹³

∴ Mégis, ezzel a darabbal lesz Lengyel Menyhért beérkezett író. Már három darab s a három darab által keltett feltűnés van mögötte; már biztos a helye a színházi világban. De Lengyel

Mo.), vagy pedig — mint furcsa módon a Nyugat kritikusa, BRÓDY M. teszi (1909. I. 225—6.) — a haza és haladás problematikáját nevezi a „tisztá költészettel” szemben idejétmúltnak: „Artisztikus lelkek nem keresik az igazságot.” „... kezd ez a haza körül marakodó költészet pro és kontra ellenszenves lenni.” A „másik oldal” kimondva vagy kimondatlanul nemzetgyaláásnak és a haza hitelrontásának nevezi a darabot: „Hát ez a *nagy lesajnálás* az, amivel L. M. új darabját elrontotta s amit nem lett volna szabad színpadra vinni. Utóvégre mégiscsak magyarok volnánk, vagy mi — és nem nemzetközi csürhe?” (KÉZDI KOVÁCH L., Pesti Hírl., HERVAY F. ugyanúgy a Magyaróban.) Még SZOMORY E. is (Az Újságban) ezen az okon és vonalon marasztalja el. Az érveket mintegy összegezi POGÁNY K. az Alkotmányban: „L. M. (. . .) tisztára azokból a nézőpontokból nézi a magyar falut, melyeket nálunk a szocialista vezérek és a társadalomtudományi társaság állítanak a közönség szeme elé. (. . .) Semmi szépség, semmi hangulat, semmi együttérzés a magyar nép becsületese, jó lelkével. (. . .) Egyáltalán kár volt L. M.-nek a falu életéhez nyúlnia. A zsidó lélek, mely csak a falusi szatócsok révén érintkezett a magyar néppel, de megértő, szerető szándékkal sosem közeledett hozzá, mert nem is tud, képtelen a falu igazsága magyarázójává lenni.”

¹³ Egyetlen részlet az expozícióból:

„*Telekesné*: Istenem, falun fogok élni. Csendes, nyugodt, felhőtlen lesz az élet, nagy konfliktusok, nagy viharok nem érik itt az embert, közel a természethez, egyszerű, egyenes emberek társaságában, vihartól ugyebár nem kell félni. Szép hangulatok, idillek lehetnek itt csak, az uram is úgy beszélt, én is így akarom, ezt szeretem, erre vágyakoztam.

Bodnár: Én kívánom, hogy ne csalódjék, noha nem hiszem, hogy ez lehetséges legyen. Az emberek sehohsem egyszerűek és egyenesek, a falusi hangulatok pedig már csak a régi rossz fametszeteken vannak meg. És ha választani kellene a kultúrkomisszág meg a falusi ostobaság között, én talán mégis inkább az előbbit választanám.”

I. 12.

okos ember s okos emberek a barátai: a félsikerek-félbukások sorozata nyilván valamiféle számadásra készítették — vagy logikailag végiggondolva, vagy csak indulati-ösztöni szinten. Különösen a *Falusi idill* fogadtatása bizonyíthatta be a számára, hogy választút előtt áll: vagy a progresszió irodalmi feladatait és mondanivalóit vállalja s akkor a sajtókritika nagy részének ellenségességével, a színházbajárók túlnyomó többsége értetlenségével, a színházak becsukódó kapuival számolhat, vagy kihasználja a színpad, a pillanat s a tehetsége adta lehetőségeket a pillanatnyi siker érdekében. Lengyelre — s talán a korszakra is — az a jellemző, hogy a választást megpróbálta elodáztatni, illetve megpróbálta a kettőt egyszerre választani. Ennek az eredménye lett a két, szinte egyszerre elkészülő s 1909 őszén szinte egyszerre színrekerülő darabja: *A szűz* és a *Taifun*.

A szűz Hatvany Lajossal társszerzőségben készült. A darab eleinte „A púp” címen emlegetik leveleikben, melyekből az is világosan kitűnik, hogy az elkészült darabbal Hatvany elégedetlen volt, újra akarta írni-íratni, s ez Lengyel ellenállásának bukott meg: ő beírta az eredménnyel, csak szövegfinomításokat javasolt.¹⁴ Hogy a szerzők között a munka hogyan osztott meg, arról közvetlen vallomásunk nincsen; a kritikusok közül azonban Miklós Jenő tudni véli,¹⁵ s mivel ő a Nyugaszasztalánál forgó és megbecsült ember volt, könnyen lehet hogy információi helyesek. De bárhogy is készült, az eredmény a fontos: s az eredmény valóban felemás lett.

A téma 1909-ben rendkívül bátor: a szüzesség nem érték hanem teher-voltáról beszél a darab egy fiatal polgárlány házassága bonyodalmai eszközével.¹⁶ Az első két felvonás jó perdülő, pompás komédia: a felfordulás, amit a házasság egy háztartásban jelent, a kicsinyességek, konvencionális és valóságos érzelmek összecsapása — s mindezek felett egy, a sorsá

¹⁴ L. M. 1908. szept. 3-i levele Berlinből. MTA Ms 385/F/82.

¹⁵ Az Egyetértésbe írt kritikája (1909. okt. 10.) szerint az I. és II. fv. HATVANY munkája, a többi L.-é.

¹⁶ A darab mindmáig kiadatlan. Az egyetlen meglevő gépirato példány használatát ÖZV. HATVANY L.-nének köszönöm.

félig értő, félig érző leánylélek poétikus képe. A III. felvonás a csattanó: Margit éjjel feldúltan visszatér a szülői házba: a félig előkészített, félig tudatlan menyasszony megriadt az ifjú férj „brutális” mohóságától, megborzadt tőle. A következő két felvonás a kibonyolódás: Margit „pihenni” egy ifjú házaspár baráti vidéki házához megy, ahol az érzékek pillanatnyi együttes fellobbanása révén az ifjú férj megszabadítja őt „a púp”-tól — s megbékélten térhet vissza férjéhez, akit valójában szeret.

Két okból volt érdemes elmondani részletesebben e darab tartalmát: egyfelől, mert közgyűjteményben hozzáférhetetlen, másfelől pedig, mert pontosan mutatja a tartalom is, hogy hol a bátorsága s hol a gyávasága. De ezt annak idején Kunfi Zsigmond mindjárt meg is fogalmazta:

„Van benne néhány jelenet, amely csak abban különbözik a vásári árut bravúrosan előállító mesteremberek ilyenfajta munkáitól, hogy nincs meg benne a bravúr; de vannak megint olyanok, ahol finom és mély szemű ember teszi rá a kezét az élet pulzusára.

S talán jól is tették a szerzők, amikor a nemi erkölcs és a rajta fölépülő, egész polgári morál elleni támadásukat a színdarabírási hagyományainak tiszteletben tartásával kötötték össze.”¹⁷

A látélet tökéletes, csak az értékítélet hibázott: talán jóindulatból. Mert a szerzők azzal vétettek, hogy formailag megtartották a francia házasságtörési vígjátékok kereteit, sablonjait, s ebben próbálták elmondani valóban új s a szexual-morál terén valóban bátran progresszív mondanivalójukat. Ez ellen igazán csak a klérus és a függetlenségek maradisága hördült fel,¹⁸ különben túlnyomórészt jó sajtót kap-

¹⁷ Népszava, 1909. okt. 10.

¹⁸ „... kigúnyolnak mindent, ami a házasságra és a családi életre vonatkozik; lebujokba illő fajtalan jelenetek és perverz szellemeskedések töltik be az öt felvonás nagyobb részét. Romlott, sivár lelkű emberek munkája ez a darab s olyan világnézetet szolgál, melyet pirulás nélkül legfeljebb a nemi élet elfajulásának professzionátusai vallhatnak. (. . .) A mocskos célzatot gyengén kieszelt mese s igen rosszul tervelt szerkezet szolgálja.” *gd.* (FRIEDREICH I.) cikke az Alkotmányban, uakkor. — „A téma tehát egy furcsa, logikátlan, pszicho-

tak,¹⁹ ennek ellenére az előadás inkább bukás volt, mint siker.

Bezzeg a *Taifun*! Csak a Vígszínház száznál többször játszotta, s játszotta Budán a Nyári Színkör is; alig készült el, európai diadalútra indult. Talán ez volt az első magyar „export-dráma” — mindenesetre a jelszó s a fogalom ettől kezdve válik közkeletűvé a támadók s a védők tollán.

A darabot Lengyel nem túlzott irodalmi ambícióval, de annál nagyobb siker-reménnyel írta meg²⁰ — s számításaiban nem is csalódott. Valóban: ez a darab jeles vizsga lett a technikából és a pénzkeresésből — a sajnálatos csak az, hogy e vizsga után nem nagyon volt többé visszatérés arrafelé, ahonnan s amerre elindult.

patiai tünet. (. . .). H. L. és L. M. komoly drámatárgyat láttak benne s tárgyak keretén belül tobzódva vájkálnak a leánylélek rejtett szövevényeiben, szinte megittasodva a nagy feladattól: analizálni a leánylelket. Lelkük rajta!” HERVAY F. Magyarország, uakkor.

¹⁹ A legokosabb ezek közül KUNFI Zs. már idézett cikke, mely a darab tendenciájának lényegét fejtegeti hosszabban; mellette kiemelkedik MIKLÓS J. írása az Egyetértésben, mely részletesen elemzi a darab erőnyeit és gyöngéit, különösen azt vetve a szerzők szemére, ahol megalkuvást, következetlenséget észlel. FENYŐ M. (Ny. 1909. II. 448–450.) megpróbálja „depolitizálni” a darabot: „Vakondok szempont azon vitatkozni, hogy morális-e a szerzők tárgya vagy sem. Még az se nagy baj, ha nem tudom megállapítani, hogy mit akartak (. . .) Ez a tárgy van és izgat és érdekes; a szerzők érdeme, hogy meglátták és alakították.” Viszont ő az is, aki észreveszi, hogy a bohózatok technika és a téma állandó összeütközésben vannak. Ugyanerre kevésbé határozottan utal ERDÉLYI N. (Pesti Napló, uakkor) is.

²⁰ „Most egy olyan szenzációs *berlini* darabtmát fogtam, hogy annak sikerülni kell, ha török-szakad, s olyan különös természetű a dolog, s annyira nem nehéz, hogy könnyen megeshetik, én is belépek vele a sokat keresők sorába . . .” *Levelek* . . . 45. sz. — „Különös drámámba kötésig vagyok, (. . .) nem lesz valami finom munka s Jóbék az orrukat fogják fintorgatni de színpadi munka lesz s tán siker munka lesz; — ilyet is jó néha írni, mert pont ideje volna a tantiembőség elkövetkezésének, hogy a szegénységéből s az adósságból valahogy kimásszak.” Uo. 47. sz. — „. . . különben is szó sincs róla, mintha én is valami világrengető szépségeket látnék benne. Ez a darab: vizsga a technikából és pénzkeresés.” MTA Ms. 385/F/100.

A négyfelvonásos színmű valójában két, eléggé műveleg összeszerkesztett elemből tevődik össze: a Vilmos császár által meghirdetett „sárga veszedelem” színpadi aprópénzre váltásából s egy szerelmi drámából, melyben Ila, a „jugendstil”-démon gyilkosságba, majd önmaga elpusztításába kergeti Tokeramót, a berlini világhódító japán csoport vezérét. Szinte azt mondhatni: fölösleges ezt a színművet valamiféle drámakritikai bonckés alá vonni. Fölöslegessé teszi ezt egyfelől az írói ambíció alantas volta, de másfelől az is, hogy ezt elég éleszeműen megtették a kortáskritikusok;²¹ e darabot, a szerzői ambíció és a közönségsiker okán pusztán a színszerű hatás szempontjából szabad s lehet mérlegelni. S abban kétségtelenül kiváló: hiába igaz az, hogy az I. felvonás „etnográfia, amit három mondatban a későbbiekben is el lehetett volna mondani”,²² hogy a III. felvonás „fölösleges, fásasztó és drámaiatlan”,²³ hogy a IV. „nem drámába, hanem regénybe illő fejezet”²⁴ — összhatásában mégis hibátlan, mert a szentimentalizmusig menő érzelmességet tudja a kém- és detektívdráma eszközeivel váltogatni, s ezáltal a nézőt egy pillanatra

²¹ KUNFI Zs. (Népszava, 1909. okt. 31.) pompás marxista elemzését adta a „sárga veszedelem” jelszónak, mint a fehér imperializmus agresszív önvédelmi jelszavának. „Ezt a világtörténelmi háttérrel választotta ki L. M. arra, hogy (. . .) különös, izgató történetet tárhasson elének anélkül, hogy ennek költségeit nagyobb részen az írói invenciónak és a költői képzetnek kelljen viselnie.” — MIKLÓS J. (Egyetértés) a darab hideg megszerkesztettségét bírálja, s különösen a III. fv.-t kifogásolja, kiemelve a IV. líráját; — KESZLER J. (Az Újság) határozottan hatásvadásznak nevezi, az I. fv.-t kifogásolja s eltéli a japán-ellenes tendenciáját; — PORZSOLT K. (Pesti Hírlap) az egyes felvonások különmemű, össze nem illő voltát elemzi; — PALÁGYI L. (Vasárnapi Újság) az egész elveti mint „szencziódrámát”; — SALGÓ E. (Független Magyarország) a mű felépítésének logikátlanságát elemzi s oda konkludál, hogy „Sokat mond, különösen a színpadi hatások szempontjából; de nem azt mondja, aminek a kijelentésébe belefogott és ezzel a töréssel veszít erejéből.”

²² KESZLER J. id. kritikájában.

²³ MIKLÓS J. id. kritikájában.

²⁴ PORZSOLT K. id. kritikájában.

sem engedi ki feszültségéből az utolsó jelenetek könnyfacsaróan ellágyuló feloldásáig.

Ha a kritika nem is volt egyhangúan lelkesedő, még ahol fenntartásos volt, ott is elismerő túlnyomórészt; a Nyugat pedig a nagydobot verte meg a darabbal kapcsolatosan,²⁵ s számos más sajtóorgánium is követte a fenntartás nélküli lelkesedésben.²⁶

A legtávolabb az egykorú kritikusok közül mégis a fiatal Lukács György látott, aki egy új — s a drámaírás szempontjából katasztrofális következményű — tendencia diadalmas bevonulását vette észre e darabban s a sikerében.²⁷ S az ő óvó szavával legalábbis egyenértékű Ady hallgatása, aki ez idő után alig írja le Lengyel nevét, s akkor is inkább kicsinyléssel.²⁸ Egy, a huszadik századi magyar dráma buktatókkal teli útját összefoglalóan szemügyre vevő tanulmány tudná csak valóban megvonni a mérlegét annak: mi minden lehetőség és kezdeményezés fulladt bele abba, hogy a magyar színműírók előtt mindig is ideávilágként lebegett *Az ördög* és a *Taifun* sikere,

²⁵ Kettő is írnak róla, KAFFKA M. és MÓRICZ Zs. (1909. II. 558—563.; KAFFKA írása újra közölve: *Az élet útján* 191—3.) KAFFKA cikke a fellengzőségig menő, lelkes impresszionista utánérvés, anélkül, hogy valamit érdemben mondana a darabról. Móricz szintén a rajongó lelkesedés hangját üti meg — amelyben bújtatva benne van azért, hogy ezt nem tartja irodalomnak.

²⁶ Pl. BRÓDY M. a Magyar Hírlapban, KÉRI P. a Pesti Naplóban, MAGYAR E. a Magyarországbán.

²⁷ „Ennek a darabnak — tartok tőle — veszedelmes a hatása. Egy különös elmélet lépett fel vele egy időben, talán kapcsolatban is vele: a színpadművészet elmélete. Elméleti lényege: hogy a színpadi hatás, mint aestheticailag jogosult hatás, teljesen független a drámától, az papírosszerű — könyvbe való. A gyakorlat: Sardou rehabilitálása. (. . .) Úgy látszik, a fiatal magyar irodalomnak egy része utána akarja csinálni a Sardou-technika francia újraéledését; Bataile és Bernstein sikereit. Aminek a magyar írók egy részének anyagi helyzetére talán jó hatása lehet — a magyar dráma létrejöttének csak kerékkötője lehet. Ha ugyan nem fogja elnyomni azt.” LUKÁCS Gy.: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp. 1911. II. 530.

²⁸ *A regény romlása*. AEÖPM. X. 156.

technikája; hogy a magyar színházi emberek számára ezek világa és módszerei jelentették ettől kezdve a világirodalmi szintet — hiszen „a művelt Nyugat” színpadai fémjelezték ezeket, méghozzá konvertibilis valutában.

Vessük a szemére Lengyel Menyhértnek, hogy sok pénzt akart keresni? hogy szerette a sikert és vágyott rá? Az egyik éppoly természetes, mint a másik; a hiba csak ott csúszott a számításba, hogy azt hitte: ha megkereste a sok pénzt, lehet még visszatérés a nívósabb munkákhoz. Ez többé sosem sikerült neki, pedig az ambíció sokáig mozgott benne: egy új stílus keresését ígérte *A nagy fejedelem* kiadása elé írt bevezetőjében,²⁹ s *A cárnő* sikere után is az ambíció s a közönségsiker közötti, feloldhatatlannak látszó ellentmondás fogói között vergődik.³⁰

Nem volt visszaút: az olcsó pénzkeresés útján, a sikerre vadászó színműirodalom útján kellett tovább mennie. Pedig a *Taifun* érzelmi cselekményszálában szerzője számára súlyos lírai mondanivaló bújt meg,³¹ amelyet nem győzött újra meg

²⁹ L. M.: *A nagy fejedelem*. Ny. 1912. II. 259.

³⁰ „A kritika kicsit fanyar volt, de nem elvadult — és ha a pesti privát értékelés meg is állapította rólam, hogy egy ordináré ember vagyok — hát állapítsa meg. Ugyis az vagyok. Miért legyek én az Ibsen, amikor a többi sem az? Majd még talán később gondolkodóba fogom ejteni őket. Talán igen, talán nem.

Mert a tapasztalataim kétségbeejtők. Azt kell hinnem, hogy a színpadra csak a legközönségesebb dolgok valók. Mindig mondtam magának — s ez ma is érvényes, hogy a *Cárnő* második felvonása elhibázott és rossz dolog — egy igaz szó alig akad benne. Tomboló sikere volt. A nép teljesen meg volt tőle főzve. Hát akkor mit csináljon az ember? Ezentúl rettegni fogok, ha valami igazi jót lefrok, mert az biztos, hogy nem kell.” Vö. I. sz. jegyzet.

³¹ Erre célzott már id. kritikájában KAFKA M.: „A meséje áttetszőn és érdekesen szárazott, mint a pókszövet; hangulata, levegője szinte — lírán áthevült; szinte félve rejtett személyes élményektől rezgő.” — HATVANY L.-né szíves szóbeli közlése szerint ez a lírai élmény egy fiatal színésznővel, HARMOS ILONÁVAL való viharos viszonya volt, amelynek végén, L.-re vonatkoztatva elhangzott volna a mondat:

újra megírni: ettől kezdve szinte nem szabadulhat attól a témakörtől, amelyet Hatvany fogalmaz meg; „a kitanult, tapasztalt nő, aki érti a csíziót s a fiatal, tapasztalatlan, szerelmes fiatalember esete”.³²

Bár lehet, hogy e téma új meg új variációihoz való visszatérése valójában már önfeladás — vagy legalábbis a nagyobb ambíciók feladása, egy számára megrázó bukás után. Mert a *Taifun* után újra gondolati és irodalmi ambícióval lép fel, antiimperialistaként és istenkeresőként³³ — és rettenetesen bukik vele.

Ez a *Próféta*, melyet 1911 februárjában mutat be a Vígyszínház, pazar kiállításban, Falus Elek díszleteivel — s amely nem tud 11 előadásnál többet megélni. A négyfelvonásos színmű a Wilde- és Shaw-szindarabokból jól ismert előkelő angol miliőben indul, ahol hőse, Percival, hogy egy őt túlzottan lekötő szerelemből szabaduljon, meg hogy a szeretett nőt a gyanú alól kimossa, vállalja, hogy elmegy szeretője férjének polinéziai szigetére s rákényszeríti a maorikat a bányamunkára. A következő három felvonásban Percival — aki az elsőben egy kissé Tanner John, egy kissé Bunbury, egy kissé Molnár Ördöge — a természeti emberekkel való találkozásban átváltozik a maorik istenévé — majd mikor az angolok megjönnek, védelmező mártírjává, akiről az életbenmaradt bennszülöttek már mint örökéletű, mitikus hősről mesélnek.

„A próféta megbukott. Ezt nem úgy mondom, jajgatásképpen, mint máskor, hanem mint egy rideg és fájdalmas valóságot. (. . .) Mert a fene hogy ette volna meg — a bukás nem csúnya dolog —, de azon az áron, hogy bukok, már a legjobb dologgal bukhattam volna — de megbukni *mindenütt*, litteraturában és közönségnél is, az ocsmány.”³⁴

„—Te sárga majom!”, ami miatt Tokeramo a *Taifunban* megöli Illát. Tény, hogy L. M.-et e kapcsolat megszűnte után hetekig a margitligeti idegszanatóriumban kezelték.

³² HATVANY L.: *Charlotte kisasszony*. Pesti Napló 1918. febr. 23. Újra kiadva: *Utak, sorsok, emberek* (Bp. 1973.) 327.

³³ Vö.: ADY E.: *Az isten az irodalomban*. AEÖPM X. 24–5.

³⁴ L. M. keltezetlen levele HATVANY L.-hoz. MTA Ms. 385/F/109.

— amivel elárulja, hogy a kritika általános szemrehányása: hogy sikerre, exportra dolgozott és nem ihlete, művészi ambíciója szerint, igaz.³⁵ Ezt igazolja az is, hogy két év múlva újra azzal a gondolattal játszik: *A Próféta* témáját újra kellene írni, színházra, közönségre nem gondolva, csak a téma lehetőségei szerint — de erre már sohasem kerülhetett sor.³⁶

A darab valóban meglepően gyenge; még technikailag is, de íróilag aztán szinte elmondhatatlanul: a nyers ön-magyarázások váltakoznak a gondolattalan „mélységekkel”.³⁷

³⁵ KUNFI Zs. metsző gúnnyal ír róla: „L. M. a *Tádfun*-nal az irodalmi iparművészet árucikkei szerencséskezű exportőrjének bizonyult. Új darabját is tisztára külkereskedelmi mérlegünk megjavítására szerkesztette. A japánok után most a maorikat dolgozta föl darabbá s ha számba vesszük, milyen sok néptörzs van még a világon: akkor el kell ismerni, hogy igen nagyszámú irodalmi föladatok állanak még L. M. előtt.” Népszava, 1911. febr. 24. — Hasonlóan, mint számító exportőrt marasztalja el SZILÁGYI S. (Bp. Napló), BENDA J. (Egyetértés); belső hibáit elemzi SEBESTYÉN K. (Bp. Hírlap.) — Még aki dicséri, az is igen kétértelműen teszi, mint KESZLER J., aki így jellemzi: „L. M. igen okos ember, igen tehetséges ember és — tudja, hogy mit csinál. Igaz, hogy nem úgy dalol, mint madár a fán, gondtalanul és tele torokból; hanem inkább, mint kántor a kóruson, avatottsággal és mesteri mértékkel, tetszetős hanghajtással és jól számított cikornyákkal.” És mint SARDOU folytatóját dicséri (Az Újság). A leglelkesebb, furcsa módon az Alkotmány kritikusa (SZTRAKONICZKY K.), akit a hős megtérése ejtett meg; s kevésbé furcsa módon IGNOTUS (Ny. 1911. I. 494—5.), aki ugyan bőbeszédűséget vet a szemére, de nem áthat — szinte provokálva — így írni: „Az Ember Tragédiája óta nem volt magyar darab, mely magasabbra és többre tört volna. S ha szándéka magasára vergődve jut is el: a tárgya mélységeibe kísértetiesen behatol.”

³⁶ *Levelek* . . . 159. sz.

³⁷ A hős így értelmezi pl. önmagát: „*Percival*: Ej, hát lemegyek oda, arra a szigetre, ahogy mondtam és ott megcsalok, becsapok egy népet, kiszámítva, furfangosan, alattomosan, pénzért, az urad pénzért. Szabadjára engedem mindazt a sok rossz ösztönt, ami bennem van és ami itt csak ilyen kis gazságokban nyilvánulhat; csinálók végre valamit, amivel magam is meg leszek elégedve. Egy pokoli nagy dolgot, egy kiadós gazságot.” I. fv.

Így hát nincs más út: visszatérés a legsajátabb téma variációihoz. S mint azt hajdan már ő maga is észrevette: ő a „témafabrikánsok”³⁸ közé tartozik a drámaírók között, s valóban nagy találékonysággal működik ezen a téren.

Előbb azonban még egy kísérletet tesz a bohózat terén — elég gyenge eredménnyel. Ez a *Róza néni* (Magyar Színház, 1912. febr. 1.) —, mely a századeleji pesti miliőben — abban, amelyben Szép Ernő, Monár Ferenc és Bródy Sándor oly fölényes biztonsággal mozognak a színpadon — mond el egy házasság- és pénzvadász-komédiát. De a pestiessége néhány jellegzetes századeleji bemondásra szorítkozik, a meséje meg se több, se mélyebb, mint egy átlagos Csiky-vígjátéké — legfeljebb illúziótlanabb, embermegvetőbb.

Ezután három változatban írja meg azt a témát, amelynek állandóságára Lengyelnél már Hatvany annak idején felfigyelt: ez *A cárnő* (Bíró Lajossal együtt, Nemzeti Színház, 1912. febr. 23.), *A táncosnő* (Vígsház, 1915. dec. 3.) és a *Charlotte kisasszony* (Nemzeti Színház, 1918. febr. 22.). És tulajdonképpen ennek a témának a mitizált-poétikus megírása az is, ami valójában Lengyel nevét mindmáig élteti a színpadon: *A csodálatos mandarin* szövegkönyve..

Ha e darabok témáját a maga lírai anekdotizmusából kiemelve nézzük, azt is mondhatjuk, hogy Lengyel kezdettől fogva a nő és a modern társadalom problémái körül köröz

És így magyarázza megváltozását:

„Camill: — min gondolkoztál te — és mire jöttél rá?

Percival: (akadozva, szinte magának beszélve) Arra — hogy — óriási rend van a világon. Titokzatos összefüggések. És hogy — semmi sem történik ok nélkül — és hogy az ember — bizonyos határon túl — különös dolgokat észlel. Magában — így belől — sok minden — megváltozik.” III. fv. OSzK Vig 273. 36b, 37a, 74a.

³⁸ „S amint egyszer egy royalbeli estén oly szépen kihámozódott — (...) kigondolók vannak (mesélők) és hangulatosak (stílművészek) — magyarul, illetve budapestül: témafabrikánsok és hangulategyesítő; — ez a két csoport pedig született ellenség, s én inkább az első csoporthoz tartozok ...” *Levelek* ... 47. sz.

darabjaival: *A nagy fejedelemben* ugyan a nő szerepe még csak annyi, mint bármely múlt századi francia sablon-színműben, de a *Hálás utókorban* Ruyder és Márta kapcsolata már a zseni és felesége viszonya Nietzsche szerint. A *Falusi idill* Évája a magyar ugar anti-Nórája, *A szűz Margitjának* konfliktusa a hagyományos neveltetésű és új érzékenységű leánylelek belső konfliktusára épül, míg a *Taifun* Ilája a modern élet adta teljes női szabadság és a férfihűség tragédiája. A *Prófétában* a nő megint konvencionális árny-alak csupán, míg a *Róza néni* a pesti lumpenpolgári életben matriarchátus-világot teremt, melyben a férfiak a női naivság, ravaszság, pénzéhség és birtoklásvágy többé-kevésbé önkéntes áldozatai.

Az új triummulierátus — a Cárnő, a Táncošnő és a Kémnő — ennek a problematikának újabb változatait adja: *A cárnő* kicsit mesés, kicsit történelmi környezetben a férfimunkát végző, ezért szabadon párt választó és eltaszító nő világot próbálja megteremteni, *A táncošnő* a művész-alkotás és az asszonyi sors követésének tragikumát, míg a *Charlotte kisasszony* a hideg ész-emberen elhatalmasodó szenvedély okozta szenvedést. Csupa tradicionális férfi-konfliktus, amelyek éppen azért válnak újjá, maivá, érdekessé, sőt izgalmassá, hogy e konfliktusokat nőbe és nő köré helyezi. Ez akár egy emberöltővel korábban is lehetetlen volt; s Lengyel Menyhért jó probléma- és aktualitásérzékét dicséri, hogy ezt a lehetőséget meglátta s gyorsan kimunkálta.³⁹ Nem is a témával, a témákkal van a hiba, hanem a „megfabrikálásukkal”: már olyan mértékig nem képes elszakadni a színház világtól és igényeitől, annyira a színpad s nem az irodalom számára dolgozik, annyira csak a

³⁹ *A cárnő*, *A táncošnő* és a *Charlotte kisasszony* között a daraboknál megszokott időbeli távolságnál jóval nagyobb van. Ennek részben az a magyarázata, hogy Lengyel a háború kezdetétől végéig Svájcban volt laptudósító s az ezáltal megsokasodott újságírói munkája, meg a hazai színházi világtól való elszigeteltsége lassították, ha ugyan nem bénították drámaírói munkáját. Jóval későbből van egy vallomása (*Levelek... 442. sz.*), mely szerint külső kényszer nélkül alig-alig tud dolgozni.

színi hatás elérése érdeklí minden egyéb semmibevételével e darabok megírása közben, hogy mindegyik nagy lehetőség aprópénzzé válik: *A cárnő* „operett, zene nélkül”,⁴⁰ *A táncosnő* szinte az egész ellenforradalmi magyar hangosfilmgyártás szüzsé-világának őstípusa, a maga pakfon, egyszerre artisztikus-bohém és „úri magyar”-nagyvilági ál-miliójjével, hazugan álromantikus érzelmi kliséivel. A *Charlotte kisasszony* ennél komplikáltabb összetételű: Fényes Samu és Herczeg Ferenc egyszerre, vagyis aktualizált Sardou: az „úri magyar” feddhetetlenség apoteózisa az inszurgensek ürügyén, szemben az egyszerre sovén és progresszív napóleoni franciákkal. Ettől persze még jó színmű is lehetne; az teszi tönkre, hogy írója nem a témát írta meg, hanem szerepeket és hatásos jeleneteket írt, s nem törődött azzal, hogy ezeket milyen cukorvatta-érzelmekkel és frázisokkal tömi ki.

A kritika zömében mindegyiknél elutasító volt; s ha a kritikák mögött (s néha nem is mögöttük, hanem egyenesen bennük) nem látnók gyakran a szellemileg fegyverkező ellenforradalom megnyilatkozásait,⁴¹ érthetetlen elfogultságnak

⁴⁰ HERVAY F. a Magyarorszáiban, 1912. febr. 24.

⁴¹ ANKA J., az ellenforradalom egyik vezető keresztényszocialista publicistája, így ír már ekkor *A táncosnő* ürügyén: „Most már olyan időket élünk, olyan erőpróbán esünk át, amikor közönyös, indifferens senki sem maradhat. Pogánynak meg hívőnek kell lenni, de el kell indulni a Kálvária úton. A magyar irodalomnak is versben, novellában, színpadon meg kell éreznie, meg kell értenie a magyarság, a nemzet lelkének vergődését, tűzben és halálban való újjászületését, ha a jövőben a kultúra erős fája, pálmaerdeje akar lenni és nem élősdí ág az ezeréves törzsön. (. . .) Természetesen máról holnapra nem alakulhat át a világ, az irodalom csak lassan fogja magába szívni a nagy idők lélekáradatát, de a szellem átalakulásának nyomaival sem találkozunk az idej szezon termékeiben. Valami szellemi, erkölcsi kínai fal választja el tőlünk ezeket az írókat: egyrészt nem képesek, másrészt nem is akarnak megérteni. A magyar literatúrában egy esztétikai elméletekkel, dekadens témákkal, idegen világnézettel körülbástyázott irodalmi ghetto keletkezett, amely nem akarja beengedni sötét oduiba a nemzeti feltámadás húsvéti sugarait.” (Alkotmány, 1915. dec. 4.)

kellene tartanunk a Nyugat folyamatos kiállításait⁴² és Hatvany Lajos újabb meg újabb Lengyel melletti lelkes dobverését.⁴³ Így, ha ezt művészi szempontból ma már nagyon indokolatlannak érezzük is, aktuálpolitikai-irodalompolitikai szempontból inkább megértéssel kell fogadnunk.

Annál is inkább, mert Lengyel azok közé az írók-újságírók közé tartozott, akik — s nem voltak túl sokan — az első vagy majdnem az első perctől kezdve riadtan s elborzadva látták az első világháborút s mindazt, amit az európai emberiségre szabadított. Ennek megpróbált drámai formát is adni: az 1917 elejéről, Svájc-ból keltezett *Az igazi hős*⁴⁴ volt — vagy lehetett volna — az a darab, mely a magyar értelmiségiek pacifizmusát, háborúellenességét megszólaltatja. A mondat bizonytalansága abból fakad, hogy a darabnak csak második felvonását ismerjük; nem tudhatjuk, egyáltalán az egész elkészült-e, vagy csak a mutatvány belőle? Az egyik éppoly valószínű, mint a másik.

Egy felvonás ismeretében az egész darabról ítélni vajmi nehéz; de ez a felvonás arra enged következtetni, mintha *A Próféta* gondolata, egyes motívumai, összetalálkozva *A hálás utókor* más mozzanataival, kívántak volna ebben a drámában a háború elleni tiltakozás eszközévé emelkedni. Nem is a szándékkal, nem is a kivittel van baj: a felvonás igen ügyesen megírt, színpadképes; de gondolatilag és érzelmileg nagyon közhelyes s ezért üresnek hat.

Más vetületben, más hangnemben, de lényegében ugyanennek a mondanivalónak a megszólaltatására írta — feltehe-

⁴² *A címőről* megint dupla cikk jelenik meg, FEKETE M. és BOROSS L. tollából (1912. I. 467–9) — mindkettő fenntartásokkal hódoló. — *A táncosnő* alkalmából HATVANY L. írja legjelentősebb tanulmányát L. M.-ről (1915. II. 1419–1427), a *Charlotte kisasszony* alkalmából pedig SCHÖPFLIN A. tanulmánya (1918. I. 440–441) lát napvilágot.

⁴³ Összefoglaló L.-tanulmányát *A táncosnő* alkalmából írta (Irod. tanulm. II. 88–99.), lelkes kritikával kísérte a *Charlotte kisasszonyt* s a *Sancho Panza királyságát* is (Utak, sorsok, emberek, 327–343.).

⁴⁴ II. felvonása megjelent: Ny. 1918. II. 806–822.

tőleg 1918 nyarán — azt a darabot, amely a Nemzetinek 1919 elejétől állandó műsordarabja lesz a forradalmak alatt: ez a *Sancho Panza királysága*. A négy felvonásos, történelmi jelmezes színmű Cervantes regényének egyik epizódját dramatizálja-gondolja tovább; de persze „ez a vígjáték csak jelbeszéd, melyre a háborús évek megalázó cenzúrája minden jobb-érzésűt kitanított”.⁴⁵ Sancho Panza groteszk-humoros kormányzósága Lengyel darabjában megpróbálja a maga humorát is megtartani, de ugyanakkor a szerző heroizálja is hősét: a népi lázongás, a népi bölcsesség szószólójává teszi, éles úr-ellenességgel tölti meg. De a két anyag nehezen keveredik: a cervantesi Sancho ellenáll annak, hogy igazán felmagasztaltathassék, grobián-groteszsége miatt az úri világ kritikája is inkább csak verbálisan, mint színszerűleg tud kibontakozni: sem a kritika, sem a pátosz, sem a humor teljesen nem nyilatkozhatik meg, úgyszólván egymás lábára lépnek a darabban. Ennek a következménye, hogy befejezni is csak erőszakkal sikerülhetett.⁴⁶ A negyedik felvonás a legmozgalmasabb, ebben Sancho megsemmisítése és védelme okán az urak s a nép közvetlenül szembekerülnek egymással s a jó herceg már megtenné igazi kormányzónak a bölcsnek bizonyult tréfa-kormányzót — de Sancho nem kér belőle, visszamegy a falujába. Ez a legmozgalmasabb, ez a legmesterkéltőbb; a kortársak számára tele lehetett aktualitással, számosat ma is kihallunk belőle; de a befejezés nem csak az előtt való visszatörpanás, hogy Cervantestől teljesen elszakadó véget adjon a darabjának: az író belső meggyőződésének, a forradalommal szembeni ambivalens érzésvilágának is hű tükre.

⁴⁵ HATVANY L. id. h.

⁴⁶ LACZKÓ G. elemezte ezt a legvilágosabban a kritikusok közül: „L.-nek célja volt s ez a művészi cél annyira különbözik Cervantesétől, hogy az író saját magát is, a közönségét is megoldhatatlan zsákutcába kergeti.” A IV. fv.-ban az író már-már élni kezdő alakjait „visszalöki marionetté, az orsóról akadozva bomló szálát elvágja, ide-oda lökdösi alakjait mindaddig, míg a kívánt véget ki nem erőszakolja belőlük.” (Ny. 1919. I. 150—152.)

Ugyanezt fejezi ki a már a Károlyi-forradalom alatt írt s a proletárdiktatúra első napján bemutatott egyfelvonásosa, a *Névaparti estély*.⁴⁷ Aktuális darab, talán aktuális rögtönzésnek is nevezhetnők: a Nagy Októberi Forradalom következtében az oroszországi változásokra fordult figyelmet szolgálja — vagy használja ki. Úgyes, néhány „színházművészetileg” pompásan megoldott, frappáns jelenetben mutatja be a volt orosz arisztokrácia helyzetét, a nép jogos haragját ellenük; de ha nevet is rajta, a szíve (mint nyilván nézői jó részének is) inkább a kaszír-nővé, mosónővé, csizmapucolóvá lett grófnők, hercegek iránt dobog, mint a meglehetősen riasztóan beállított vörösgárdistáért; s miután a volt arisztokratáknak eszükbe sem jut megdönteni próbálni az újhatalmat, csak saját civilizációjukat gyakorolják titkos összejövetelükön, a vörösgárdista krisztianus cinkossága velük mintegy a történelem „költői” korrigálása.

Ez a fajta „forradalmárság” nem akadályozta Lengyelt abban, hogy 19 után többé-kevésbé megtalálja a helyét az ellenforradalmi rendben. Tudtommal „forradalmi” múltjáért nem is nagyon zaklatták. Ha zaklatták, inkább származása miatt: ez is a főoka annak, hogy külföldi útjai mind hosszabbra nyúlnak, majd a húszas évek végétől Angliába, később az Egyesült Államokba teszi át állandó tartózkodási helyét. Magához szívta az akkor virágjában álló angol—amerikai filmipar: a hajdani royalbeli „témafabrikánsból” megbecsült és sikeres hollywoodi filmszüzséirő lett.

Addig még néhány darabját előadják Pesten s a világ néhány más színpadán. Ezekről azonban nincs mit mondani: a negy-

⁴⁷ Közli JÓZSEF F. (szerk.): *Mindenki újakra készül* III. (Bp. 1960.) 182—191. a Színházi Élet 1919. ápr. végi száma nyomán. A darab rendkívül sikeres lehetett, STAUD G.: *A Tanácsköztársaság színházi műsora* (Bp. 1959.) adatai szerint a proletárdiktatúra első napjától július közepéig 72-szer játszotta a Medgyaszay Színház — de éppen bemutatása dátuma miatt csak a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt keletkezhetett. — L. M.-nek egyébként *Sancho Panza királysága* és *A hálás utókor* c. darabjait is állandóan játszották a Tanácsköztársaság ideje alatt.

venes éveit átlépett író már sem nem tud, sem nem akar megújulni: a hajdani drámaíró-ígéretből véglegesen színpadi író lett.

Lengyel Menyhért első, s legtermékenyebb drámaírói korszakát áttekintve óhatatlanul felmerül az emberben a kérdés: érdemes-e műveivel ilyen mértékig foglalkozni? Nem lenne-e jobb (s kegyeletesebb) dolog nyugodni hagyni e műveket, s meghagyni alakját háborítatlanul a századelő nagy és mozgalmas tablójának hátterében, úgy, ahogy eddig láttuk: egyik oldalára a Thália Társaság és Ady veti fényét, a másikat az olvasatlanság borítja jótékony homályba? Ezt azonban mégsem tehetjük meg. Nemcsak a tudomány valamilyen elvont teljesség-igénye okán; hanem elsősorban azért, mert e szembenézés nélkül alakja újra meg újra a mítoszteremtés talajává lesz.⁴⁸ Ennek kell, amennyire lehet, a tényekkel útját állni: nem azért, mert kárunkra lenne, ha Lengyelről mint drámaíróról jobb véleményt táplálnánk, mint amilyet művei ismeretében megérdemel, hanem mert az az út, amelyet bejárt, a magyar drámairodalom egyik ígéretes vonulatának zsákutcáját beszédesen példázza, s ha ezzel nem nézünk szembe, alakjával együtt ennek az útnak a védelméhez, misztifikálásához is hozzájárulunk.

Lengyel Menyhértet Molnár Ferencsel szokták párhuzamban emlegetni. A párhuzam annyiban elhibázott, amennyiben a drámaíró Molnárnak más volt az indulása, mint Lengyelé: az francia szalonvígjátékok színházi házifordítójaként kezdte, s önálló műveiben ezt a vonalat folytatta (sőt fejlesztette magasabbra) töretlenül. Lengyel az ibseni iskolából indult, hogy

⁴⁸ Ennek egyik, inkább mulatságos, mint jelentős példája az az anekdota, amit BÓKA L. örökített meg (*Arcképvázlatok és tanulmányok* Bp. 1962. 113–4.). A súlyosabb az, hogy a kegyelet okán az utóbbi időben mint „élő klasszikust” próbálják beállítani (leghatározottabban RÓNAI M. A., *Élet és Irod.* 1967. aug. 5.). A magas kor igen tiszteletreméltó, de klasszikussá csak az életmű tehet valakit.

bernsteini mélységekbe zuhanjon — s itt a szubjektív motiváció lényegtelen is. A baj az, hogy nálunk, számos jószemű és okos kritikus éles és okos észrevételei ellenére ez a süllyedés a rivalda mindkét oldalán apoteózisnak tetszett; s az effajta apoteózis utáni nosztalgia máig sem pusztult még ki.

Lengyelről, első öt darabja után, Lukács György végérvényes, bár nyilván a hajdani Thália-dramaturg csalódását is tükröző arcképet rajzolt:

„Az ilyen írók nem az élet végső gyökereit teszik tudatossá minden emberben, akire hatnak, mint az igazi nagy drámaírók, hanem kellemesen, könnyen érthető 'válaszokat' hoznak a hétköznapi élet triviális 'kérdéseire'. (. . .) Ami Csiky Gergelyben a szűk látókörű 'tisztesség', Herczeg Ferencnél a kaszinói verve volt, az Lengyel Menyhért első darabjaiban valami elkeseredett, demagógszerűen népgyűlés-ízű pathos, Lengyel Menyhért tipikusan költőietlen színműíró, és alakjai csak 'társadalmi típusok' vagy torzképek, sohasem igazán és szélesen eleven emberek”.⁴⁹

Ez sokat nem változott: pusztán az „elkeseredett pathos”-szűnt meg, hogy helyét egy meglehetősen cinikus, lefegyverző, „ilyen a világ” szemlélet foglalja el.

Színműírókra, akik pillanatnyi aktuális témával, a korban divatos technikával múló sikert érnek el, mindig szükség volt s lesz, míg a színház nemcsak Thália papjainak szentélye, de szórakoztató üzem is. A helyzet válságossá csak akkor válik, ha olyan irodalomimádó műértők is, mint Hatvany Lajos, pajtáság vagy fegyverbarátság okán az ilyet hajlandók „színpadi költővé” kikiáltani s ezt lelkes rabulisztikával bebizonyítani; ha nem hallják meg az olyan hűvösen okos elme figyelmeztetését sem, mint amilyen Schöpflin Aladár volt, aki a „színpad virtuóza” jelzőjétől is megfosztotta a *Charlotte kisasszony*ról írott kritikájában, rámutatva súlyos technikai egyenetlenségeire.

Honnan hát a varázs? Talán onnan, hogy amikor megszabadult kezdeti lázongásától s a velejáró, kissé iskolás ibsenizmus-

⁴⁹ LUKÁCS GY : id. mű, II. 528 — 9.

tól, Lengyel elfogadott egy technikát, amelynek rabjává lett. S e technika, amely a jelenetre koncentráls a jelenet hatásosságát dolgozza ki mindenekfelett, egyáltalán nem tartja fontosnak sem a jellemekek, sem az események vaslogikáját — amely nélkül pedig igazi dráma nem születhetik. Ez a technika a századközepi francia iskola Sardou nevével fémjelzett eljárása; Lengyel Ibsen-tanítványként indul, hogy Sardou drámaíró-műhelyének magyar lerakatában legyen szorgalmas és sikeres segéd. Ez nem válik dicsőségére; de még kevésbé annak a színházi légkörnek, „szakembereknek” és közönségnek, amely ezt igényli, ezt viseli el egyedül, ebben látja a színház egyedüli feladatát és megvalósítani érdemes teljesítményét. Több mint félszázad távolából könnyű kimondani a szentenciát: Lengyel Menyhért tehetséges emberként indult, s ügyes emberként végezte. De hogy ez az ügyesség hosszú időn át magasabb árfolyamú lehetett a színházi börzén, mint a tehetség, hogy az effajta ügyességek mellett súlyosabb, bár sokszor ügyetlenebb tehetségek nem kerültek színpadra, vagy leszorultak egy-két tétova kísérlet után onnan — az egy világot jellemez és sajnos, jegyeit a magyar drámán még napjainkig is átörökíti.

TARJÁN TAMÁS

MOLDOVA GYÖRGY

„... a mi perceink olyan üresek. Mondja, nem kár a mi perceinkért? Ha volna valami értelme az életünknek, ha volna magánéletünk, az nemcsak nekünk volna kellemes, mennyi hasznos dolgot tudnánk csinálni! Ha volna kedvünk igazán dolgozni, probléma lenne a Szahara homokjából kivonni az urániumot? Na, de hiába, ez sohasem fog megtörténni, hogy miért, ki tudja?”

(Fák a barlangban)

„... ha egy növény vagy egy ember kibírja Magyarországon, az röhögve, féllábon megél bárhol a világon.”

(Gumikutya)

Fölöttébb különös író.

Titkokat tud, jellemző eseteket, részigazságokat szinte mindenről; de sokszor úgy tűnik: a lényegét nem a közelmúlt Magyarországaról. Több tucat feszes, szűkszavú novella- és riport-remek szerzője — és szétfolyó, közhely-halmazó, hamis regényké, sőt ponyváké. Stílusa azonnal fölismerhető és nem-utánozható — de nemegyszer összecsapott írásokat is kiad a keze közül. Mestere a groteszknak és a szatírának, rengeteg ötlete van — a legjobbkat újra és újra ellopja magától, így fakítva meg őket. Termékeny: tizennyolc könyv alig tizenegy év alatt — egy nálunk is kisebb ország irodalmi szükségleteit egymaga kielégítené, több műfajban is. Az olvasók (e sorok írójával együtt) szétkapkodják köteteit; jókat, rosszakat egy-

aránt. Kétségtelenül legjobb és legfontosabb íróink között van a helye — nemcsak a középnemzedéken belül.

Különös író.

Ennél többet igényes kísérletek ellenére sem igen tudott mondani róla a kritika.¹ Moldova ellenáll mindenfajta besorolásnak; igaz megállapításoknak gyakorta az ellenkezője is igaz. Életkora, első publikációja és első kötetének megjelenési ideje alapján akár három írónemzedékhez is egyforma joggal tartozhatna, de nem tartozik egyikhez sem. Magányos, mint a hősei.

Pályája csupa rejtély és meglepetés. Korai indulás után hosszú hallgatás; kalandok a színház és a film világába; gazdag meséjű, romantikus hőstörténetekre másfélperces, szigorúan realista novellák; közben mindvégig, egy időben szinte egyeduralkodóan riportok, szociográfiák; azután váratlanul egy (ál?)történelmi regény; és satírák — a leghullámzóbb színvonalon. Mire a kritikus ítéletet mond, Moldova talán már új művel, új műfajjal rombolja le elméletét. Könyvei fülszövegének legtöbbször hányaveti soraival, egyes művek és nyilatkozatok félmondataival, célzásaival amúgy is a kritika hatáskörén kívül igyekszik helyezni magát.

Az alábbiakban — talán iskolásnak tetszhető módszerrel — műről műre haladva s egy központi gondolatot következetesen érvényesítve igyekszem tárgyalni Moldova György munkásságát.

Indulás felsőfokon

Moldova, amint mondani szokás, csodagyerekként indult. Huszonegy éves korában Veres Pétertől, Király Istvántól kapta a biztatást és gyakorlati segítséget. 1955-ben fél esztendő alatt több írása is megjelent, köztük a legnagyobb föltűnést

¹ A MOLDOVÁRA vonatkozó fontosabb szakirodalmat a függelékben felsorolom. Ezek közül azonban — részértékeik ellenére is — csak GÁLL ISTVÁN 1973-as esszéje adott segítséget e tanulmány végleges szövegének elkészítéséhez.

keltő: a *Mandarin*, a *híres vagány*. Moldova alig néhány hónap alatt rangot szerzett, joggal: kitűnő elbeszélései merőben új hangot jelentettek egy irodalmi vitákba fáradt, irányzatokkal és ellenirányzatokkal küszködő időszakban, amikor az olvasók és kritikusok is fokozott várakozással figyelték az új tehetségek, pl. Fejes, Sánta — és Moldova első moccnásait.

A novellák többségének színhelye Kőbánya, a szűkebb szülőhaza. Mint egykor Krúdy, Gelléri Andor Endre, ma Mátyás Iván vagy Fejes Endre, úgy lett Moldova is városrész-teremtő írója irodalmunknak.² Az utolsó szögletig pontosan, szemléletesen, mégis lírai ihletettséggel ábrázolja a külvárost. A tárgyak, a helyszínrajz precizitásán keresztül a Tizenkét Házak világának szigorú és sokszor vért követelő törvényeit, sőt: e kegyetlen életforma visszás szépségét, romantikáját is sejtetni tudja. A terep, a jelenségek — a *cselekvés előterének pontossága* és az okok, mozgatórugók, a lényeg — a *cselekvés háttérének homálya* a későbbiekben is sajátos kettőssége marad Moldova alkotásainak.

Már most jelen vannak az író tipikus hősei is. Mandarin vagy Ördögh Feri még nem született hősök vagy született magányosok (mint majd Moldova oly sok figurája); de mert akarva-akaratlanul szembefordulnak az életüket meghatározó közösséggel és annak törvényeivel: egyedülküzdő hősök lesznek. Az ő választásuk, *minden tettük indokolt*: Mandarin nem akar kiszakadni a külvárosból, csupán a korábban általa is elfogadott életforma embertelenségére döbbsenti rá egy lány kiszolgáltatottsága, illetve a szerelem. Ezért lesz hős; pontosabban

² Jelen dolgozatban tudatosan alig viszonyítom MOLDOVÁT elődökhöz és kortársakhoz. Moldova írói magányosságát, társtalanságát jól bizonyította a szakirodalom, s itt is csak azt lehetne fejtegetni: miben *nem* hasonlít FEJESRE, MÁTYÁSRA stb. Az egyetlen számontartott, ihlető mester, GELLÉRI ANDOR ENDRE iránti tiszteletét, szeretetét MOLDOVA egy novelláskötet válogatásával bizonyította, de maga nyilatkozta többször is (lásd pl. a 3. jegyzetet), hogy GELLÉRI „tündéri realizmusa” számára követhetetlen.

még csak hősi halott. Ördögh Feri teljes szakítása mögött is fedezet, magyarázat áll: tehetségében bízva hagy ott mindent és mindenkit.

Velük ellentétben Moldova későbbi hősei sokszor nem konkrét és helyes célok érdekében helyezik törvényen kívül magukat, hanem elvont-zavaros eszmék nevében (Ljubomir Bezdomen és részben Flandera János) vagy kényszerből (Smidt Flórián). Még a tiszta jellemű és céltudatos Kocsi Csergő Bálint választását is kényszerítő körülmények motiválják. Ezért lesz jóval ellentmondásosabb alakjuk — és megítélésük is.

A főntebb említett két novella (*Mandarin, a híres vagány*; *Ördögh Feri és a Tizenkét Házak*) kötetben csak nyolcévés késéssel jelent meg. *Az idegen bajnok* című pályakezdő elbeszélés-gyűjtemény tíz írást tartalmaz. Moldova 1957 és 1961 között nem publikált; a négyéves hallgatás és élet-vizsgatárságok után novellákban kezdett hozzá a számára legizgalmasabb kérdésnek — megítélésem szerint munkássága mindmáig központi témakörének —: az ötvenes éveknek és az ötvenhatos eseményeknek a földolgozásához.

Az idegen bajnok, *A Szentháromság pusztulása*, az *Éjszakai villamos* és a *Menekülés* még alig több kísérletezésnél; ez utóbbit (*Páter Fáber* címen) újra is írja Moldova, s nem egy szereplővel (pl. Fábián Gedeonnal) később is találkozni fogunk. Amire már most oda kell figyelnünk: a típusalkotás. Az író Mannhalter Karolától Olasz Albertig plasztikus epizódfigurák sorát formálja meg, bizonyosságát adva nagy élet- és emberismeretének. Ljubomir Bezdomen, „az idegen bajnok”, és Zörgő Ráfael, a múltja elől menekülő ellenforradalmár pedig a legigazibb Moldova-hősök közeli rokona. Tulajdonképpen nem is itt — alakásaiknak majd a regényekben lesz a helyük.

A kötet novellái többféle hatást mutatnak; árulkodóak az alcímek „filmnovella”, „legenda”, „ponyvaregény” műfaji meghatározásai. Az *Elátkozott úton* és a *Petróleumfáklya* — amely a *Két tücsök országa* című riport egy szó szerinti részlete — Moldova riporter-élményeinek szépirodalmi megfogal-

mazásai, fényesen bizonyítva, hogy az író novellái és riportjai egyanyagúak.

Lehetne riport a *Kalina Pál* című írás is, amely Moldova 1955-ös bemutatkozó elbeszéléseinek egyike: egy lehetetlennek látszó feladattal sikerrel megbirkózó munkásember portréja. De ennél többről van szó. Kalina kétszáz kilós bálát cipel be a raktárba, L alakúra görbült testtel. Fizikailag hajtja végre azt, amit Moldova erkölcsileg vár el hőseitől: megoldani a lehetetlent, tartani a legnehezebb súlyokat is; és nekik még meghajolniuk sem szabad.

Ezekben a novellákban — melyeket szigorúan realista, erős drámai töltésű életképeknek is nevezhetnénk — Moldova stílusára a szűkszavúság, a tömörség jellemző. Egy szóval sem mond többet a kelleténél; a jelzőkkel, hasonlatokkal — még a nagybetűkkel is takarékos: csupán vesszőkkel tagol mellékmondatokra olyan hosszabb közléseket, amelyeknek a tartalma látszólag több különálló mondatot igényelne. A dísztelenül céltudatos stílus a későbbiekben sajnos nemegyszer vált át nyelvi szürkességbe — egyelőre azonban a megformálás méltó és alkalmas a mondandóhoz.

★

Bár csak 1966-ban jelent meg — két regény után, negyedik kötetként — a *Gázlámpák alatt* című novellagyűjtemény, mégis *Az idegen bajnok* szerves folytatásának, sőt meghaladásának, az életmű kiemelkedő darabjának kell tekintenünk.

A novella-miniatűrök egyik csoportja a „szegények fölfele” kérdésével foglalkozik. Amint Mandarin, Arkangyal s főleg Ördögh Feri megkísérli, hogy 1945 után, az új történelmi helyzetben fordítson sorsa kerekén, úgy törekszik emberibb életre Anda, Cigány Mari, Pál Dezső és a „téri kiskör” többi különböző rendű-rangú tagja. Az ő próbálkozásaik, módszereik is más-másfélék: Andát, Cigány Marit a józan ész tereli becsületes útra, Pál Dezső egy szép rögeszmébe, a latin nyelv tanulásába kapaszkodik. Egyiküknek sikerül, másikuknak nem; egyelőre még többüknek igen, mint ahányuknak nem — de Moldovára már ekkor is inkább a szkepszis jellemző.

Az elbeszélések másik vonulatában az író folytatja az ötvenes évek eseményeinek, illetve az ellenforradalomnak a vizsgálatát — kerek, kitűnő írásokban, amelyek — noha önmagukban is remekművek — még mindig csak vázlatok a majdani regényekhez (*Aki eltemette a halottakat*; *Joszif Sztálin szárnyasút*; *Páter Fáber*).

Moldova ott alkotta a legmaradandóbbat, ahol a két törekvés — „szegények fölfelé” és „ötvenes évek” — találkozik.

A *Fák a barlangban* főszereplője, Béla: magányos ember. Ő sem született annak, nem is szűkebb környezetében van a hiba — a kor követel áldozatot. Béla, a műszaki szerkesztő az új rendszerrel indult felfelé, kölcsönösen támogatniuk kellett volna egymást. Eleinte rendben volt minden, aztán:

„... egyszer csak a MADISZ kezdett felbomlani. Vitték el sorba az embereket, tisztnek, politikusnak, és persze, mindig a legjavát. A hangulat is kezdett elromlani. Ha összegyűltünk, nem éreztem már a levegőben, hogy ezt az estét biztosan jól fogjuk eltölteni. Lehet, hogy csak azért, mert idősebbek lettünk két-három évvel, bár ha meggondolom, nem valószínű, nagyobb változásoknak kellett történni, és nemcsak a mi MADISZ alapszervezetünkben. Egyre kevesebb ismerős arcot láttam, és egyre több papirost. Egyszer csak körülnéztem: Úristen, hová lett a világ körülöttem?”

Hogy mi volt a „nagyobb változás”, „hová lett a világ”, annak Moldova nem nyomoz utána ebben a kötetben. Megelégszik a korabeli vészterhes hangulat hátborzongatóan szuggesztív fölidézésével, s főként a komor híradással: valami, valahol végérvényesen elromlott. Nyitva ugyan az út a szegények előtt, indulhatnak fölfelé, ha tudnak és akarnak — de ahová eljuthatnak, az nem a hajdani remények országa.

A kötet novellái Moldova regényeihez képeznek hidat — a szatirikus ciklus viszont *Az elátkozott hivatal* és *A Lakinger Béla zsebcirkáló* című könyvek groteszk hangvételét előlegezi. Az indulás, az első próbálkozás ebben a műfajban is mesterfokú. *A zöldfehér menyasszony*, *Az eltörött csavar*, s Moldova alighanem legismertebb írása, *A verhetetlen tizenegy* (tehát a *Ferencvárosi koktél* címen 1974-ben kötetbe is gyűjtött H. Ko-

vács-történetek) ugyan pazar ötleteik, remek humoruk ellenére is többnyire felületesek és túlírtak; a *Straznyiczky, a magyar apa* viszont az utóbbi évek szatirikus irodalmának egyik legkiemelkedőbb darabja.

Moldovának ebben az írásában totális történelemkritikát sikerült adnia, ragyogó szellemességgel. Írásainak — minden műfajban — *alapeleme az ötlet*, a meglepetés; itt az ötletet épp annyira terheli meg, amennyit az elbír. Így tud — görbe tükörben láttatva a század magyar történelmét — lényegeset mondani 1956-ról:

„Ezerkilencszázötvenhat októbere nem ért készületlenül. Szögre akasztottam az overállomat, és kivettem a szekrényből a régi Bocskai-ruhámot. Elmondhatom: ezzel a két jelmezzel végig lehetett csinálni a 20. század első felének egész magyar történelmét. Viszonylag egyszerű feladatot kaptam: egy teherautón állva égő gyertyát kellett a városban körbe vinnem, a kocsi időnként megállt, akkor elkiáltottam magam: Magyarok! Esküdjetek! A tömeg letérdelt és megesküdt, bár nekik éppoly kevésbé volt fogalmuk, hogy mire esküsznek, mint nekem magamnak . . .”

A befejezés hitele kis híján meghaladja a groteszk túrását (Straznyiczky a Hősök terén Taksony vezér restaurálandó szobrát helyettesíti, idegenforgalmi okokból), de nem lendül át képtelenségbe. A novellazárás komolysága ismét kétségtelen:

„Esténként, ha nem jár senki a téren, próbálok meggyőzni Árpádot, hogy mint magyar apának, nem lett volna szabad sokalnia a fáradságot, és megállni a Kárpát-medencében, hanem néhány medencével arrébb kellett volna otthont keresni gyermekeinek.”

★

Meglehet, hosszasan időztünk *Az idegen bajnok* és a *Gázlám-pák alatt* novelláinál — ám a két tárgyalt kötet Moldovának a szó szoros értelmében vett szépirodalmi alkotásai közül mindmáig a legkitűnőbb. Az írónak egyelőre a rövid terjedelmű, kevés szereplős, egyetlen eseményt szűkszavúan tárgyaló (elmesélő vagy elmeséltető) novellában sikerült a legtöbbet

nyújtania. Moldova általában csak kívülről, ha érezteti is mindenkori rokonszenvét magányos, küszködő hősei iránt. Szavait is fegyelmezi, stílusát sem engedi elszabadulni; előbeszédyszerűsége törekszik. Novellái egy regényciklushoz készített (vagy fölhasznált) vázlatorozat önmagukban is tartalmas lapjai; s mint látni fogjuk, remekművű kivitelükkel teljesebb élményt nyújtanak, mint a nagyepikai alkotások. Az ábrázolt kort azonban mégiscsak a regényekben vehetjük közelebből szemügyre.

Variációk egy témára (Hét regény — és a nyolcadik)

Moldova írói munkásságának gerincét a regények képezik. Szándéka szerint ezekben kívánja a legnagyobb írói feladatot megoldani;³ e regények osztják meg leginkább a Moldova körüli vélekedéseket.

Hét regény (illetve kisregény) két, világosan elkülönülő, de így is egységet alkotó csoportra oszlik; a nyolcadik, a legfrisebb önálló tárgyalást igényel.

Moldova 1964-ben megjelent második könyve, a *Sötét angyal* az 1969-es keltezésű *Malom a pokolbannal* hozható — szerkezeti és tartalmi sajátosságok alapján — összefüggésbe. Az utóbbit 1972-ben *A változások őreivel* folytatta az író. Az *Akar velem beszélgetni?* (1967) a *Sötét angyal* hosszú lére eresztett epizódja.

Az 1966-ban önálló kötetben is kiadott (korábban az első novelláskönyvben megjelent) *Magányos pavilon* cselekményét 1969-ben *Az elbocsátott légió* történetében fűzte tovább az író. Az *Utolsó esténk Szodomában* (1967) távoli adalék ehhez a témakörhöz.

³ MOLDOVA a tudatos életmű-építkezést ugyan nem vállalja, de *Az olvasók a hitelezőim* című, UDVARHELYI ANDRÁS kritikuskak adott (s mindmáig kéziratban maradt) nyilatkozatában így vall: „Utólag úgy látszik, mintha valami logika is volna benne: négy könyv, amely összegyűjti a korról kialakított véleményemet: a *Magányos pavilon*, *Az elbocsátott légió*, a *Malom a pokolban* és *A változások őrei*.”

A *Negyven prédikátor* című történelmi regény *látszólag* váratlan fordulat az írói pályán; ezért evvel külön foglalkozom.

A hét regény célja: megvizsgálni, föltérképezni a nagy elhatározások és nagy mulasztások, a legkeményebb küzdelmek — az okok idejét; a hőskort, a felszabadulás utáni első évtized történelmét. Moldova szinte minden írásában konok következetességgel tér vissza a negyvenes-ötvenes évekhez, alapvetően meghatározó érvényűnek tart mindent, ami akkor történt — és többnyire jóvátehetetlennek is.

A regények középpontjában egy-egy (ritkábban két) „magányos típusú” hős áll. Eleve, alkatiilag, veleszületett módon magányosak, nemcsak a kor vagy a körülmények áldozatai. A Moldova-regényhősök ugyanis mindig és szükségszerűen magányosak, mert hősalkotásának lényege „az abszolútumokra épített erkölcsi követelményrendszer”.⁴ Az író minden helyzetben a maximumot várja el alakjaitól, a lehetetlent is megköveteli. Mértéke betölthetetlen. A környezetéből, közösségéből tíz fejjel kiemelkedő ember csakis magányos lehet; ha hozzá hasonlóval találkozik, abból is csak „társas”, egymást emésztő magány származhat (Válent Csaba és Őry Éva, Smidt Flórián és Zsófia szerelme). A magány, a befeléfordulás, a vívódó meditálás, a részben az egyedüllét által kikényszerített céltudatosság e hősök legfontosabb hajtóereje — de cselekvéseik sikerének legfőbb akadálya is.

Moldova központi figurái a tökéletesség különböző lépcsőfokain állnak. Futó Gábor, Maár Margit, sőt Léber Anna is gyarló emberek, de sajátos gondolkodásmódjuk, sorsuk és módszereik messze kiemelik őket az átlagból. Válent Csaba — akiben földereng Zörgő Ráfael emléke — már hős; Flandera János — tekervényes életútja és egyre fogyatkozó erkölcsisége ellenére — még inkább az. Smidt Flórián, moldovai értelemben, tökéletes ember.

⁴ NÁCSA KLÁRA kitűnő terminusa.

E hősök szükségszerűen vívódnak; arra kényszerülnek, hogy ellentmondásban legyenek teljességet áhító önmagukkal.

És oly korban élnek, amely egyre inkább ellentmondásban van önmagával — elszalasztva remélt teljességét.

A kor és a hősök viszonya, ellentmondása tragikusan kiélezett. A kor erkölcsileg és fizikailag is lehetetlenné teszi vagy legalábbis leszűkíti a teljes szabadságot igénylő és érdemlő hősök cselekvéseit, sőt későbbi életükbe is meghatározó erővel szól bele. Erkölcsileg (olykor fizikailag is) megsemmisíti őket, az egy Válent Csaba kivételével; velük együtt elpusztítja néhány száz legjobb fiát — a kor elpusztítja önmagát.

A meghatározó történelmi mozgások, az eszmei-gondolati folyamatok elemzése „a hősök oldalán” igen alapos, motivált; „a kor oldalán” viszont szinte egyáltalán nincs meg. Ez megint az „előtér-háttér” már említett konfliktusa — s itt érkezünk el Moldova regényeinek legnagyobb buktatójához. Az író az események *elmesélésére* szorítkozik, elhanyagolva a történelmi mozgató erők elemzését, megjelenítését. Hiába tud ezernyi pletykát, fontos és kevésbé fontos dolgot, hiába talál ki maga is anekdotákat, fordulatokat — a felszín ábrázolásánál ritkán jut tovább, az összetevők közül csak az uralkodóvá lett véletlenre képes rámutatni. Ily módon kitűnően idézi föl e vészterhes idők nyomott hangulatát, rettegés-légkörét; képét mégis hiányosnak, állításait csak részben megindokolt-nak érezzük.

Aligha szükséges bizonygatni, hogy az író témaválasztásával darázsfészekbe nyúlt: olyan időszakot ábrázol, amely még ma is gyakran „kényesnek” minősül, s számos tisztázatlan pontja van. Moldova regényei bizonyos értelemben az ötvenes évekről szóló népszerű és nyíltzavú történelemkönyvek szerepét is betöltik, s valószínű, hogy a fiatalabb évjáratú olvasók nem jelentéktelen hányada tőle értesül arról: mi is volt például, s hogyan folyt le nagyjából a Rajk-per.⁵ Lényeges kérdés

⁵ Természetesen nem MOLDOVA az egyetlen író, akit foglalkoztat az a korszak; legutóbb *Siratófal* és *Hűség* című regényeiben pl. BER-

tehát: a realizmus határain belül maradnak-e ezek a művek.

Moldova hősokról ír s az új társadalom hőskoráról; a hősiességnek ez a zsúfolódása szükségszerűen vezeti el egyfajta romantikához. A romantikába sok minden „belefér”: emberfeletti emberek emberfeletti küzdelmei; az írói fantáziálás és a túlbonyolított, izgalmas mese — s a menekülés is: az elfogadhatatlannak ítélt realitás helyett a romantika világa otthon, biztonság.

Alapvetően fontos tény, hogy Moldova ragyogó, született mesélő; aligha van párja nemzedékében, sőt élő irodalmunk egészében is. A mese érdekessége teszi népszerűvé legszélesebb körökben is a műveit; a mese érdekessége miatt mentik föl — miután egyszuszra s élevezettel végigolvasták — legrosszabb könyveit is a kritikusok; a mese iránti vonzalom röpitette tovább őt magát is a szűkszavú és realista novelláktól a laza szerkezetű, hihetetlen elemekkel színezett regényekig. Moldova most már nem fegyelmezi magát, szabadon engedni áradni a mesét — hasznára az olvasmányosságnak s általában kárára a műegésznek.

Így születik a *romantikus történelmi kalandregény* Moldova kezenyomán.

★

A regények közül a *Sötét angyal* (tehát megint a legelső!) a legsikerültebb. Beszédesen romantikus címe egy kamaszból férfivá érő fiatalembert takar, aki se nem sötét, se nem angyal. Válent Csaba életét 1956 novemberétől, az ellenforradalom fegyveres harcainak bukásától kezdve követi nyomon az író. Válent Csaba ekkor tizenhét éves; a harc érlelte valódi koránál idősebbé. 1957 elején, bizonyítandó, hogy számára a felkelés

KESI ANDRÁS is — részben — innen merített témát. Pusztán a tematika hasonlósága alapján azonban tévedés lenne MOLDOVA és BERKESI (vagy másvalaki) munkássága között összefüggést, rokonságot látni; habár az olvasók szeretik egymás mellett emlegetni éppen ezt a két író.

nem ért véget a felkelés leverésével — röpcédulákat osztogat egy iskolai KISZ-rendezvényen; lebukik és javítóintézetbe kerül. Az itt eltöltött idő, az itt szerzett ismeretségek, az itt megtalált első szerelem döntő élmények a fiú számára. Szabadulásával (miután szakított Valival és tanulmányait is befejezte) lezárul egy életszakasza, s tulajdonképpen a regénynek is véget kellene érnie, Moldova azonban, enyhe törés árán, újabb történetet illeszt az eddigiekhez: Válent Csaba és az őt annak idején akarva-akaratlanul lebuktató Óry Éva gyűlölködésből szerelembe forduló kapcsolatát. (Csaba életének egyik epizódfigurájáról, Léber Annáról az *Akar velem beszélgetni?* című kisregényben kapunk hírt — meglehetősen furcsa szituációban, a hősnő halál előtti telefonbeszélgetésében.)

A regényt az teszi időtállóan színvonalassá, értékessé, hogy Csaba alakja, magányossága érthető, cselekvései logikusak és indokolhatóak. Moldova regényei pedig azon állnak vagy buknak, hogy a főhős hitelesíteni tudja-e a történetet.

Csaba különálló és kívülről ember — joggal. Az ötvenhatos fegyveres küzdelem és annak következményei; szembefordulása apjával; zaklatott szerelmei, ellentmondásos, kiteljesületlen emberi kapcsolatai magyarázzák különállását, makacsul őrzött magányát. Óry Éva előtt meg tudna és meg is akarna nyílni, ám Éva azonos típusú, majdnem-egyenrangú hős. Nem segíthet.

A regény „háttérben” inkább sejthetően, mint tudhatóan zajlik az ország konszolidálódása; az „előtérben” viszont lépésről lépésre követhetően alakul Csaba sorsa, jelleme. A lényeg, a tartás nem változik: Csaba kezdettől fogva mindig teljes értékű cselekvést kíván végrehajtani — de (s ennyiben beszélhetünk „fejlődésregényről”) lassan rá is jön, mikor, hol és miért kell és helyes cselekednie. 1956-ban, tizenhét évesen jóhiszeműen ragadott fegyvert; 1957-ben a megtalálni vélt igazságához még mindig ragaszkodva terjesztett ellenforradalmi röpcédulákat. Amikor 1960 áprilisában elbúcsúznak tőle az n.-i építkezésen, már más: megfontoltabb, érettebb ember:

„A falusi éjszakában Csaba először hitte, hogy eljön még az idő, mikor az éjszaka nem az élet végét jelenti ezen a környéken, hanem hozzáférhető, természetes kerete lesz minden emberi tevékenységnek. A sárban elmerülő falu vagy a helyén épülő város lakói tanulhatnak szórakozhatnak, találkozhatnak majd egymással . . .”

Joggal remélhető, hogy az új világ formálásában hősünk is részt fog venni.

Válent Csabának tehát, aki 1956-ban csak tizenhét éves, 1950 körül pedig kisgyerek, még megadatik az esély és lehetőség; ő még hiheti, hiszi is, hogy eljön „az az idő”.

Flandera János, a *Malom a pokolban* főhőse sok tekintetben hasonlít Csabára;⁶ maga a regény pedig, szerkezetét, „modelljét” tekintve szinte azonos a *Sötét angyallal*.

Flandera szovjet ösztöndíjra jelentkezik a jogi karon, de — társadalmi és egyéni okokból — nem kapja meg, sőt: a pusztá kérelemmel éppoly tragikai vétséget követ el, mint Csaba a harcokban való részvétellel. Flanderát egy évre kizárják az egyetemről, fizikai munkát kell végeznie javító-nevelő céllal. Szerelmek közt hányódik, akár Csaba (bár János kevésbé tudja „rendben tartani” lelki életét). Őt is foglalkoztatja egy bosszúterv (Altschuler József tönkretétele). Ő is kiemelkedő és teljességet kereső ember — szerelmese, Nagyezsda azt mondja róla:

„Olyan tehetséges vagy, mint a Nap, tanulnod kell, és meg kell keresned helyed a világban . . .”

Flandera Jánosnak az ötvenes évek elején nem sikerül megtalálnia a helyét. A kor jó néhány kalandszerű, kétségbeesett és romantikus kísérletre készíti, rengeteg akadály tornyosul elébe; s a küzdelem során egyre olvad saját erkölcsse, tehetsége (a bejárt út tehát már Csabáéval ellentétes). *A változások őrei* című második kötetben már szerettei és ellenségei is elítélőleg szólnak róla. Legjobb barátja, Károlyi Miklós így beszél:

⁶ Pontosabb lenne fordítva mondani, mert *A változások őrei* előszavából sejtethetően Flandera volt MOLDOVA elsőként megformált regényhőse.

„Hét-nyolc évvel ezelőtt kellett volna magának elindulnia, akkor még olyan volt, mint a zöld szilva: savanyú, de tele jó ízekkel. Most már megfakultak a színei, leadta lendületét. Okosabb, használhatóbb, mint régen, de elveszett magából minden érdekesebb, szokatlanabb vonás. Eljátszotta azt a tőkét, amit gyerekkorából hozott magával, a Tizenkét Házakból . . .”

Flandera hanyatlása már az első kötetben is szembetűnő — s csupán Moldovának a kedves hős iránti vonzódása magyarázhatja,⁷ hogy tovább szőtte a történetet. Ez csak romantikus, illogikus szélsőségek árán sikerülhetett. Az első könyv végén Flandera tudószanatóriumban fekszik — súlyos, sőt talán halálos betegként. Fizikai állapotánál is lesújtóbb lelkiállapota: akarata összetört, tervei nincsenek, egész lénye üres. Tulajdonképpen semmi sem köti az élethez: se — egyáltalán nem szerelni — házassága, se gyermeket szülni készülő elhagyott szeretőjének ragaszkodása. Az elhagyott szerető ajándékba kapott, levágott haját a nagybeteg ábrándos mozdulatokkal szórja a szélbe (!) . . .

Flandera már az első kötetet is alig tudta „megtartani a vállán” — a második könyvből azután ki is szorul, hogy a szokás szerint kitűnően megrajzolt, de önmagukban mégsem jelentős mellékszereplők: Károlyi, Altschuler, Nagyezsda és Mester Anna lépjenek a helyébe. Előbbi kettő a (viszonylagos) politikai tisztánlátást, illetve tisztességet, az utóbbiak pedig a következetességet, illetve a céltudatosságot képviselik. Ezek az erények az induló Flanderában még együttesen voltak meg . . . Hőszüinktől egyébként még mindig nem vehetünk búcsút: noha a második kötet végén Altschuler közvetlen közlőről Jánosra lövi TT-mintájú pisztolyának egész tárát, s a férfi véres fejével hanyatlik a földre — rövidesen fölgögyulásáról értesülünk. Pedig Moldova munkásságának nyeresége lenne, ha most már eltemetné Flandera Jánost. E regénykettősben ugyanis csak annyit sikerült elmondania: az ötvenes évek időszaka kiismerhetetlen volt és sorsokat zilált szét. Ezt az általánosság-

⁷ Erről a vonzalomról ugyancsak az említett előszó tájékoztat bővebben.

ban maradó mondanivalót pedig csak Moldova egyéb munkáinak ismeretében is kevesellnünk kell. A műegész gyöngesége az egyes epizódok zavarosságában, a stílus pongyolaságában is érződik. Az író igazi képességei csak a *Tizenkét Házak pusztulása* és a *Kint a gyárban* című fejezetekben fénylenek föl. Moldova itt egyrészt a halálraítélt külvárost búcsúztatja, másrészt a forrongó külvárosról ad dinamikus, sokszínű és találó képet.

Flandera János, aki már felnőtt ember az ötvenes években, sőt felnőttnek is kemény helyzetben élt és állt helyt 1945-ben is, életben marad ugyan — de nem kap kegyelmet.

Moldova kétségtelenül legigényesebb regény-vállalkozása a *Magányos pavilon* és *Az elbocsátott légió* regénykettőse — de a legproblematikusabb is.

Smidt Flórián, a parasztfiúból lett katonatiszt a legmagányosabb, legtökéletesebb, leghősiesebb és legtragikusabb sorsú Moldova-figura. Önmagát így jellemzi:

„Van, aki csendre született, békére, ezek százezer fajtáját ismerik az örömnök, egész életük úgy alakult, hogy mindenkől az örömet fogják föl, nem tudnak betelni vele. Azt hiszem, a legtöbb ember ilyen, és ez így van jól. De énnekem nyugalmat mindig csak a harc adott, úgy is lehet mondani: a szenvedés, amelynek célja van, ennek viszont több fajtáját ismerem, mint mások az örömnök.”

Flórián tragédiája: az új társadalmi rend tizenhat éve alatt (1961-ben zárul a második kötet) csak a kezdeti egy-két évben és 1956-ban néhány napig, a sebesült államvédelmis katonákat mentve van módja céltudatos harcra; férfikora javát az értelmetlen szenvedés rabolja el.

„Hősnek azt az embert nevezzük, aki középpontjából kimozdíthatatlan, vagyis mindig jelleme alapvető előírásai szerint cselekszik. Vajon minden fájdalom, bánat, sértődés után is megmarad-e Flórián annak a forradalmárnak, aki húsz évvel ezelőtt elindult, hogy megvédje az új országot, a nép hatalmát?”

— kérdezi a fülszövegen az író. A felelet kiolvasható a könyvből: nem marad meg; hősnek igen, de forradalmárnak, ország-

építőnek, aktív és egész embernek nem. „Senki és semmi vagyok, halálraítélt . . . egyedül kell élnem” — ezzel búcsúzik Flórián a feleségétől; a sokadik értelmetlen megpróbáltatás után, lelkiismerete parancsára maga számolja föl emberi kapcsolatait. Élőhalott, halottabb a halott Léber Annánál is (aki épp ellenkezőleg, minden erejével társat akart találni). Felesége, Zsófia, aki a legközelebb tudott jutni e nem hétköznapi emberhez, s aki általában értette is őt, önámítás nélkül mondja ki a végső szót:

„. . . már nem jön vissza többé, és nincs a világon olyan erő, mely megvédhetné lelkét a halottaktól, akiket magában hordott.”

Flórián sorsát az író nem egyéni tragédiának láttatja — tipikusnak ítéli. Ezek és ezek élnek ma is Flóriánéhoz hasonló gyógyíthatatlan sebekkel, teljes vagy részleges tétlenségre ítélve magukat, kedvüket-reményüket veszítve. Flórián és Zsófia egyik beszélgetése megdöbbenően bizonyítja ezt:

„— Sokan meghaltak közületek?

— Nem tudom, és azt hiszem, senki sem tudja pontosan. Lehet, hogy csak ötszáz vagy annyi sem, az egy tízmillió ország számára még nem tragédia, egy járványban is elpusztulnak ennyien. Csak az a baj, hogy nehezen található újra ilyen ötszáz ember.

Flórián ép karjára támasztotta a tarkóját:

— Emlékszel a Robinsonban arra a részre, mikor búzát vet az elhagyott szigeten?

— Nem. Miért jutott az eszedbe?

— Az első évben alig maroknyi magja van, nem eheti meg, mert el kell vesse újra mindet, és csak három vagy négy év múlva süthet kenyeret. A mi forradalmunk rossz Robinson volt, már az első évben nem is hogy megette, de felégette a kalászeket, és ha vetni akar, nem tudom, honnan vesz ilyen minőségű magokat.”

Moldova keményebben, szókimondóbban és kiábrándultabban ítél, mint íróink közül bárki is. Nem bízik abban, hogy viszonylag rövid időn belül születhet egy új nemzedék, amely a Smidt Flóriánok hitével, energiájával és tehetségével akar országot építeni, tud forradalmat csinálni. S nem bízik abban, hogy adódik még egyszer olyan alkalom, mint amilyen 1945

után, illetve az ötvenes években elszalasztódott. Moldova ítéletének totalitásával aligha lehet egyetérteni, kétségtelen azonban, hogy ismét csak láttató erővel idézte föl a kort, és sok tekintetben fontosat, érvényeset mondott a mai negyvenöt-ötven évesek generációjáról.

Moldova súlyos mondanivalóját igen rosszul szerkesztett helyenként felületes regényekben írta meg. A cselekmény sokszor terjengős (bár ekkor sem unalmas!), a stílus szürke és hevenyészett; s zavaró apróságokkal rongja műveit az író. („Elfelejtí” szereplőinek nevét, tartózkodási helyét stb. *A változások őre*iben például azon törheti a fejét az olvasó: ki állított sírkövet az elhunyt Károlynénak? Bebörtönzött férje, kényszerből otthagyt munkahelye, az őt megtagadó család biztosan nem. Mindez talán szőrszálhasogatás — de bizonyítéka is Moldova nem ritka felületességének.)

E fogyatékoságokkal szemben a mérleg másik serpenyőjébe ezúttal is a már megszokott erények kerülnek. Moldova — hiszen a magyar regény általánosnak elfogadott jellegzetességéhez — kedveli az anekdotákat; résztörténeteit pompás epizódalakok, a „munkásmozgalom ótestamentumának” figurái éltetik. A cselekmény izgalmas, a légkör feszült; néhány epizód történetileg is fokozottan tanulságos és jellemző (pl. Flórián és a kommunistákat mentő pap, Vertig József párbeszéde).

Moldovának az „ötvenes évek” problémakörét vizsgáló regényeit összefoglalóan értékelve egy szentségtörő hasonlat kínálkozik: az író e korszak Szerémi György típusú krónikása. Alapvető fontosságú dolgokat, történelmi tényeket lényegít szépirodalmi valósággá — s kever mindjárt meg nem alapozott állításokkal, a fantázia kirívó szüleményeivel; egykor ismert személyiségek arcélét villantja föl hol jó-, hol kevésbé jószándékú átrajzolással (ha kulcsregényekről semmi esetre sem beszélhetünk is!); írásaira nemegyszer konyha-magyarság jellemző. Tiszteletre méltó az az úttörő bátorság és konok következetesség, amellyel Moldova e kor titkait kutatja, de — ha belefeledkezésre csábítanak is — kritikával kell olvasnunk regényeit.

✱

A *Negyven prédikátor* meglepő fordulatot jelentett az író pályáján: Moldova — érezhetően alapos előtanulmányok után — a háromszáz év előtti magyar múlt, szorosabban véve a vallástörténet társadalmi harcokkal átszótt, kevésbé ismert fejezetét tartotta elmondásra méltónak.

A regény mindenképpen előrelépés, fontos állomás Moldova számára; kompozícióját, megformálását tekintve regényei közül a legjobb. Bizonyosság arra, hogy a szerkesztetlenség, a felületesség, a pongyola stílus egyáltalán nem szükségszerű velejárója — talán csak a fokozott munkatempóból következő olykori hibája Moldova nagyepikai vállalkozásainak. Az író igen tudatosan, a novellákra emlékeztető puritán egyszerűséggel építi művét. Stílusában kerüli az erőltetett archaizálást, de a korabeli emlékiratokra és fordításokra támaszkodva szavai-
val, mondatfűzésének méltóságteljes nyugalmával is kitűnően eleveníti meg a 17. század második felének eseményeit, idézi föl hangulatát. Az ábrázolt világ és a stílus is olyan összhangban van itt, mint Moldova novelláiban.

A mű az 1670-es évek protestánsüldözéseinek hű krónikája, egy valóban élt prédikátor, Kocsi Csergő Bálint leírásában. A főhős életrajzi adatait a valósághoz képest módosítja ugyan az író, másutt is elvétí az időrendet — míg azonban az utóbbi zavaró apróság, addig az előbbi tudatos alkotói „fogás”. Kocsi Csergő Bálint így a Rákóczi-szabadságharc bukása után, 1713-ban vetheti papírra emlékezéseit, 1711-ig kísérve a maga s prédikátor társai életútját.

Ha a regényt történelmi regényként olvassuk, csak dicsérhetjük: a krónikás hűség és az alkotó fantázia mintaszerűen keveredik benne. S ezzel tovább is léphetünk a cselekményszinttől (megjegyezve, hogy épp a cselekményszint önmagában is értékes volta képezhet alapot a jelentésszint többféle értelmezéséhez).

Nyilvánvaló — az írói pálya ismeretében, s mint minden jó történelmi regénynél —, hogy Moldova a mához kívánt

szólni.⁸ A főhős, Kocsi Csergő Bálint a „megszokott” Moldova-figura: szinte egész életében magányos. Erre egyrészt már testi fogyatékosága is elég ok (suta balkezevel igencsak emlékeztet a félkarjára béna Smidt Flóriánra); komolyabb ok azonban megszállottsága, a reformáta valláshoz való következetes hűsége, szilárd hite. Sorsát, tetteit nézve hétköznapi ember — mégis hős: mert „középpontjából kimozdíthatatlan”. Körülötte kitűnően megrajzolt mellékalakok sorakoznak: Séllyeiben a hajlíthatatlan és vezetésre termett férfiút, Miskolcziban a lobogó hitet tisztelhetjük; Tinkovitz Jánosban pedig a józan ésszel már alig is érthető kitartást. A főhős mellett a nagytehetségű, de szégyenszemre hitet cserélő Otrokócsi Fóris Ferenc a legalaposabban jellemzett figura; többszöri összetűzése, majd nagy párbeszéde Bálinttal a regény központi fontosságú jelenetei.

A cselekmény és immár a jellemekek ismeretében azt mondhatjuk: Moldova a hitükért minden szenvedést, megpróbáltatást vállaló emberek követésre méltó példáját mutatta föl; az árulókat, gyöngéket, megfutókat pedig esetleges „győzelmükben” is elítéli. Olyan általánosságban mozgó, s nagyon is fontos mondanivaló ez, amelynek mindig (ma is) jelentősége van — de amely, meggyőződésem szerint, elsősorban Moldova „kedvenc korára” vonatkoztatva bír érvénnyel. Úgy gondolom, szándéka szerint az író megintcsak az „ötvenes évek” problémakörhöz kívánt adalékot szolgáltatni, s újfent kifejezni szkepszisét.

A regény „egy az egyben” való lefordítása, durva értelmezése nélkül is világos a modell-választás céltudatossága. Egyrészt jelen van az uralkodó világnézet antagonisztikus megosztottsága: a katolikusok és protestánsok — a dogmákba merevedettek és az újítani akarók ádáz harca. Másrészt jelen van az

⁸ Az UDVARHELYI ANDRÁS által készített, már idézett interjúban mondta MOLDOVA: „Amikor ezt írtam, nem is gondoltam erre [ti. a jelentől való elszakadásra — T. T.]. Egyébként a tegnapi témának a mára is érvényesnek kell lennie. Engem a téma szimbólumjellege vonzott.”

utóbbiak táborának megosztottsága, gyakori viszálya is (reformátusok, lutheránusok, egyéb vallásúak). Moldova az egykor pozitív szerepű, de mára (1670-re) már konzervatív, korrupt és a maga hatalmát féltő katolicizmussal szemben egyértelműen és hibáik ellenére is a protestánsok oldalán áll. A hitújítók korántsem akarnak alapvető hitbéli változásokat, csupán az egyház megtisztítása, a közösség szolgálata a céljuk. Küzdelmüket a katolicizmus erő- és erőszakbeli fölényén túl saját megosztottságuk is hátráltatja.

Mindez — ha szerencsére nem is allegória-szerűen, de mindenesetre parabolisztikusan — tükrözi az ötvenes évek ideológiai harcait. A különféle gondolkodásmódokra Moldova korábbi regényeiben bőséggel találni példákat. Altschuler például, a halála előtti hónapokat nem számítva, a dogmák embere; Flandera mintegy a többre hivatott, gyáván megfutott „prédikátor”; Smidt Flórián a hajlíthatatlan „reformáta”.

A negyven prédikátornak föl kínált három menekülési lehetőség — a katolikus hitre való áttérés, a külföldre távozás, a prédikatori tevékenység odahagyása — három lehetséges magatartásformát jelez. Moldova mindhármat alaposan bemutatja, több alakon keresztül is; különösen hiteles és megrázó a legprotestánsabb külhoni városban, Zürichben talajvesztetten tengő-lengő „emigránsok” ábrázolása.

A regény befejezése kísértetiesen emlékeztet Moldova „jelenidejű” műveire. Az író korábban úgy látta: az idő nem a Smidt Flóriánoknak dolgozik; most Kocsi Csergő Bálintot bukásában is nagynak — de mégiscsak bukásában látatja.

E lényeges vonások után sorolhatnánk még az apróbb mozzanatokat — a jezsuita-titikosrendőrök ténykedésétől a raboskodások részletező leírásáig —, ez azonban már tényleg tévutakra vihetne. Befejezésül érdemesebb újra azt hangoztatni: nem kulcsregényről van szó, egyik vagy másik prédikátor is aligha lenne primitív módon behelyettesíthető az ötvenes évek ismert vagy kevésbé ismert személyeivel. Arról van szó, hogy Moldova konkrét korhoz (a 17. századhoz) kötődő regényének általánosítható mondanivalója *leginkább* az író oly

sokat vizsgált korára, az ötvenes évekre érvényes. S ha mindez igaz, akkor a *Negyven prédikátorra* — mondanivalóját illetően — mindaz áll, amit a regényekről szólva már a korábbiakban kifejtettünk.

Két Moldova?

Évekkel ezelőtt, amikor Moldova sorozatban kezdte publikálni szatirikus írásait, majd két kötetet is összeállított belőlük, néhány féltő kritikus sietett elválasztani az ocsut a búzától: az úgymond „komoly vállalású” novellákat és regényeket az „ugyan jó mulatságot szerző”, de hát mégiscsak Rejtő Jenő-i ihletésű és nem valami nagy műgonddal megírt szatíráktól.

Moldova 1969 után mintegy három éven keresztül szinte, kizárólag csak riportokkal, szociográfiákkal jelentkezett. E tény kapcsán ismét fölütötte fejét a „két Moldova”-elmélet — ezúttal más színezetben: a talán kifáradt, ihletét vesztett író rangját féltették a „száguldó irodalmi riporter”, az amatőr szociográfus sikereitől. Holott teljesen helytelen külön látnunk az elbeszélőt, külön a szatíra egyéni hangú mesterét, megint külön a szókimondó irodalmi tudósítót. E különböző műfajú írások világszemléletükben, (a *Negyven prédikátort* bizonyos fókig kivéve) stílusukban — erényeikben és hibáikban is közösek.

Az író legjobb szatíragyűjteménye *Az elátkozott hivatal*, benne a *Gumikutya* című kisregénnyel és a kiemelkedően jó *Az elefánt, amely részt vett a háborúban* című írással. Moldova „megint mondja a magáét”: a „rendszer” (itt egy afrikai államocská) hozzánemértésével, hibáival saját legjobbrait fordítja el magától, teszi tönkre vagy kárhoztatja megalázó, tétlen szerepre. Hogy az író világméreteken is szkeptikus, arról a *Hús fillér a békéért* tanúskodik.

A Lakinger Béla zsebcirkáló és a *Ferencvárosi koktél* már valóban és leplezetlenül rejtői indíttatású szatíráiban Moldova a humorban csak a tréfat ismeri — azt viszont kitűnően. Ezeket

az írásokat olvasva — igen, ez a legjobb szó rá — csurog a könnyünk a röhögéstől.

A *Titkos záradék*ről viszont azt kell hinnünk: az író t cserbenhagyta jóízlése. Nem *A tilalomtábla* gunyorossága bántó, nem is *A börtönválogatott* rutinhumorával van baj, sőt: az Országház vörös csillagával is szabad tréfát űzni, ha valaki legalább olyan komolysággal teszi mint Moldova a *Parlament — gebinben* című kötetnyitó írásában. A *Hitler Magyarországon* című kisregény viszont, föltámasztva és hazánkba kalauzolja az oly rossz emlékezetű Führert, igen kényes feladatra vállalkozott. S Moldova a tagadhatatlanul jó poénok ellenére sem tudott ura maradni témájának.

A *Hajósok éneke* című kötetben, Moldova válogatott riportjainak gyűjteményében tizennégy év választja el egymástól az első és utolsó írást, kavargóan változatosak a földolgozott témák, vonzóan érdekesek és különbözőek a megszólaltatott emberek — de az írói alapállás, módszer mindvégig változatlan. Miként novelláival — irodalmi tudósításaival is érett alkotóként indult Moldova; ám amíg elbeszéléseiben, regényeiben, szatíráiban legföljebb csak újra-elérnie sikerült pályakezde se színvonalát, mint riporter újabb és újabb csúcsoakat hódított meg. Riporteri ars poeticáját első megjelent tudósításában maga fogalmazta meg:

„Ennyit akartam írni az árvívről, arról a pár napról, amíg lent voltam. Nem riportot és nem is novellát, csak hat embert akartam lerajzolni, hat lámpát a víz fölött.”

Az 1971-ben a Magyarország felfedezése-sorozatban közzétett *Tisztelet Komlónak!* című szociográfia nemcsak Moldova riporteri munkásságának magas szintű összefoglalása — de reprezentáns darabja írói pályájának, az egész életműnek is.

Moldova jól ismeri a komlói bányák világát, maga is dolgozott Komlón. Ez a város alkalmas arra, hogy „Magyarországmodell” legyen; az író e kisebb közösség sorsán, helyzetén keresztül igyekszik bonyolultabb összefüggéseket, a városshatáron jóval túlmutató jelenségeket föltárni.

E tanulmányon, úgy tűnhet, szinte már rögeszmeszerűen vonul végig az ötvenes éveknek, mint a Moldova munkásságát alapvetően meghatározó kornak az emlegetése. Nos, az író szociográfiai művében sem tagadja meg önmagát. Mivel Komlóból a negyvenes-ötvenes évek fordulóján „csináltak várost”, és egyik fontos harctere volt a széncsatának, Moldova jó alkalmat talál ismét, hogy ezt az időszakot bonckés alá vegye. Habár a valóságföltáró alkotások megszokott statisztikai táblázatait hiába keressük (Moldova tudatosan és némi undorral kerüli a „rideg számokat”), az író azért rengeteg fontos adatot, lényegre világító, valós dokumentumot közöl a két évtizeddel ezelőtti időkből; kapcsolatokra, érdekekre derít fényt. Szokásához híven végeredményeket közöl, jelenségeket rögzít — de ezúttal érezhetően ott feszül a mű mögött a szenvedélyes oknyomozás, a lényegi erők tudatos keresése, a város történetének pontos ismerete.

A könyv szoros rokonságot tart Moldova más műfajbéli munkáival. Egyes, kisregény-terjedelmű fejezetek mintha csak adalékok lennének regényeihez. Más részek viszont már-már novellák (pl. a *Tizenhat bányászok*. Komlói ihletésű novellája egyébként több is van az írónak; legemlékezetesebb a *Kaja és Szigecsán*). Ott bujkál a könyvben a jellegzetes moldovai humor, ötletesség is (pl. a *Mecsek Gyöngye* — azaz *Gyöngesz-ről* vagy a *feketére suvickolt ravatalozóról* írva); nem hiányozhatnak a kedvelt, fegyelmezetlenkedő anekdota-elkalandozások (Rákosi Mátyás nővérének rövidségében is fölösleges jellemrajza vagy a korabeli börtönök *itt* ok nélkül ismertetett éttrendje).

A Komló-könyv — és ikerdarabja, a hírlapi vitákat kiváltó *Az Őrség panasza* — még Moldova mindig visszhangos alkotásaihoz képest is nagy port kavart. A nagy rácsodálkozások, ökölrázogatások és viták „árnyékában” viszont Gáll István egy csöppet sem látványos, de nagyon fontos kérdést tett föl:⁹

⁹ Az idézet GÁLL I. 1973-as írásából való.

„Mi szüksége van ennek az írónak arra, hogy járja az országot . . . egész könyvet szenteljen Komlónak és az Őrségnek?”

Gáll — megintcsak fölmelegítve a két Moldova-elméletet — úgy véli: a riporter az író ellen küszködik, önmaga emberi-írói magányából akar az egyszerű emberekkel szót értve ki-törni.

„. . . a riportokban ott vannak azok az emberek, az „egyszerű emberek” milliói, akik hétköznapi munkájukkal és láthatatlan hősiességükkel igazi ellenfelei a talán nagyobb szabású, de egoista magányukban mégis egyre védtelenebbé váló sötét angyaloknak. Talán távolabbra kellene tolni a túl érdekesnek ígérkező „nagy politikát”. Hogy közelebb jussunk az emberekhez. Alulról, a Tizenkét Házak felől ábrázolni a társadalmat, ez látszólag kisebb feladat, pedig eredményesebb és igazabb lehet.”

Gáll István szavai Moldova írói fejlődésének, hőszemléletének remélt irányát jelzik. Írónak tanácsot adni aligha lehet, de ez az irány valószínűleg „megváltást” jelenthetne Moldova számára: nagymértékben tágulhatna, gazdagodhatna világa. Egyelőre azonban még a riportokban sem az „egyszerű emberekkel” ért igazán szót! Csakis a szélsőséges, különleges és írói mértéke szerint valamilyen módon hőssé — és magányossá — váló figurák érdeklik (lásd pl. *A biztosító emberei* című riportot). Éppígy pl. Pál Dezső is csak látszólag volt „egyszerű ember”, sőt: már Ördögh Feriben, Mandarinban is a potenciális hősz különlegessége érdekelte Moldovát. És a különlegesség semmi esetre sem azonos a különösséggel. Az író képtelen lemondani a nagy politika hullámverésében hanyóródó, alapvetően magányos, adottságaik, lehetőségeik vagy törvényeik miatt emberfeletti módon élő alakokról. Tehát: művészi képességei és (esetleges) szubjektív szándéka ellenére objektíve mindig „fölülről” és sosem a Tizenkét Házak világa felől láttatja a társadalmat.

Summa — 1975 februárjában

Zavarbaejtő ellentmondásokkal találkozhattunk Moldova művészetében. Az írói érdeklődés iránya és az alkotói módszer lényegében mindvégig azonos — a megvalósítás annál érthetlenebbül eltérő színvonalú.

Valóban megfejthetetlen író lenne Moldova György? Nem hiszem.

Moldova kezdettől fogva nyeregben van. Olyan meglepően új hangú novellákkal indult, melyek azonnal rangot szereztek számára az olvasók és irodalmárok körében egyaránt. Olyan regényekkel folytatta, melyek a politikai ítéletmondás bátorságában, sarkítottságában csak rá jellemzőek, s amelyek akarva-akaratlanul is a „nem hivatalos ellenzék” álarcát aggatták az íróra. Ráadásul nagyepikai vállalkozásai — romantikájuk, cselekményességük révén — óriási tömegeket nyertek meg számára hűséges olvasóul. Azután: Moldova olyan szatírákat és riportokat alkotott, melyek — hibáikkal együtt is — a maguk műfajában, „hazai pályán” vetélytárs nélkül valók. Nemcsak minőséget alkotott, de mennyiséget is termelt, sokszor épp a mennyiség lenyűgöző voltával leplezve a minőség hiányát. Nagyrészt kivonta magát az objektív megítélhetőség, sőt a bírálhatóság köréből is — éppen mert az olvasó, a kritikus számára nem kínálkozik összehasonlítási alap. Népszerűsége szinte művei színvonalától függetlenül biztosított; Moldova monopolhelyzetet élvez. Személyét egyre több legenda övci. Senki és semmi nem kényszeríti tehát arra, hogy ösztönös tehetségét, ragyogó adottságait szívósan képezze, alakítsa tovább; ez magyarázza, hogy pályakezdő alkotásai majd minden műfajban máig a legjobbak.

Moldova kitűnő író. De nagy író, maradandó életmű alkotója, egy korszak hivatott krónikása és bírója csak akkor lehet, ha önmagától is ugyanolyan fegyelmezett, felelősségteljes cselekvést, egész embert követel meg, mint regényhőseitől.

FÜGGELÉK

MOLDOVA GYÖRGY MŰVEI

- Az idegen bajnok* (elbeszélések) 1963, 1970², 1973³; egy novella németül, 1962; néhány lengyelül, 1972
- Sötét angyal* (regény) 1964, 1970², 1973³; szlovákul 1966, angolul, németül, finnül 1967, csehül 1972
- Magányos pavilon* (regény) 1966, 1974²; németül 1970
- Gázlámpák alatt* (elbeszélések) 1966, 1968²; románul 1969, németül 1971, néhány novella lengyelül 1972
- Akar velem beszélgetni? — Utolsó esténk Szodomában* (kisregények) 1967
- Az elátkozott hivatal* (szatirikus írások) 1967, 1969², 1972³
- Rongy és arany* (riportok) 1967, 1969²
- A Lakinger Béla zsebcirkáló* (szatirikus írások) 1968
- Malom a pokolban* (regény) 1968
- Az elbocsátott légió* (regény) 1969
- Tetovált kereszt* (riportok) 1969
- Hajosók éneke* (riportok) 1971
- Tisztelet Komlónak!* (szociográfia) 1971, 1973²
- A változások őrei* (regény) 1972
- Negyven prédikátor* (regény) 1973
- Titkos záradék* (szatirikus írások) 1973
- Ferencvárosi koktél* (szatirikus írások) 1974
- Az Őrség panasza* (szociográfia) 1974
- Szerelemcsüörtök* (filmforgatókönyv, GANTNER JÁNossal; rendezte: FEJÉR TAMÁS) 1959
- Légy szíves, Jeromos* (zenés bohózat; Petőfi Színház, rendezte SEREGI LÁSZLÓ) 1962
- Keserű fény* — GELLÉRI ANDOR ENDRE novelláiból válogatta és a bevezetőt írta M. GY. 1960

FONTOSABB CIKKEK, TANULMÁNYOK
MOLDOVA GYÖRGYRŐL (időrendben)

- GONDOS ERNŐ: *Moldova és a mai romanticizmus*. Kortárs, 1963/1. sz. és: G. E.: *Mű és valóság* Bp., 1965.
- PÁNDI PÁL: *Realizmus és romantika*. Népszabadság, 1963. ápr. 20. és: P. P.: *Kritikus ponton*, Bp., 1972.
- ALMÁSI MIKLÓS: *Moldova — világosan és sötétben*. Kortárs, 1964/7. sz.
- GÁLL ISTVÁN: *Moldova György*. Kortárs, 1964/11. sz.

- FARKAS LÁSZLÓ: *Moldova György*. Kritika, 1966/5. sz.
EÖRSI ISTVÁN: *A szatíra komolyságáért*. Kritika, 1968/3. sz.
FÖLDES ANNA: *A másik Moldova*. Kortárs, 1968/4. sz.
NÁCSA KLÁRA: *Moldova Györgyről*. Kritika, 1969/4. sz.
DIÓSZEGI ANDRÁS: *Pletyka Az elbocsátott légiőről*. Kritika, 1969/7. sz.
GÁLL ISTVÁN: *Julien Sorel esete a személyi kultusszal*. Új Írás, 1973/2. sz. és: *Látóhatár*, 1973/3. sz.

AGÁRDI PÉTER

GARAI GÁBOR KÖLTÉSZETÉRŐL

JEGYZETEK ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEI MEGJELENÉSE ALKALMÁBÓL*

Az utóbbi néhány év irodalomkritikája — véleményem szerint — nem vállalta a nyílt, elvi-esztétikai következetességű szembenézést Garai Gábor lírájával s általában a szocialista költészet típusaival, minőségével. Joggal bírálható az a kritikai módszer, amely a művészi formátum elismerése, az irodalmi mű iránti — valóban szükséges — alázat ürügyén feladja a világnézeti-esztétikai viszonyító mértéket jelentős írók polgári szemléletű műveinek mérlegelésekor. De olykor mintha megfeledkeznénk arról, hogy a szocialista irodalom is *csak* vitákban, a stílusok és áramlatok „versenyében”, művészi-szemléleti-színvonalbeli ellentmondások között érlelődik. Csak a teljes esztétikai-történeti elemzés (teljességen itt a lírai világkép fő erővonalainak megragadását s nem extenzívítást, terjedelmességet értve) ösztönözheti a kritika felől az irodalom gazdagodását. Csak a szocialista eszmeiség művészi-poétikai hitelesítésének tárgyilagos értékelése és nem a mindent igazoló impresszionisztikus vagy átpolitizált lelkendezés tekinthető a szocialista irodalom igazi, támogató erejű kritikai öntudatának.

Garai költészetéről szólva sajnos egyre élesebben jut érvényre egy hamis kritikai „munkamegosztás”. Kevés kivételtől eltekintve a *marxista igényű* írások a 60-as évek derekától kezdve egyre inkább közhellyé degradálták Garai költészetének valódi eszmei-művészi értékeit; ha jelezték is lírájának válságtüneteit, lemondtak a mélyebb elemzésről és a nyílt véleménymondásról. Nem tették fel a kérdést: módosult-e a kritikusok által a 60-as évek elején felvázolt lírai értékrend, hogyan illeszkedik

* *A szenvedély évszakai* — Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

bele Garai költészete a 60-as évek derekától egyre nyilvánvalóbb nagy lírai átrendeződésbe. Deklarálták Garai költészetének szocialista jellegét, sőt olykor a „vezető szocialista költő” minősítés is megfogalmazódott a kritikai álláspontokat is „túllicitáló” oktatásban, ismeretterjesztésben, közvéleményben. E sokak által — de jogtalanul — hivatalosnak és vitathatatlanak tekintett vélemény ellenpólusaként az ún. *szóbeli irodalmi közvélemény egy részében* felerősödött egy elég nyílt, a nonkonformizmus, az „ellenzék” pózában tetszelgő erkölcsi-szellemi-lelki terror, amely nemcsak Garai lírájának egésze, színvonala és hitele mellé tesz kérdőjelet, de esztétikai álelméletekre hivatkozva a szocialista-közéleti líra egész irányzatát és értékeit is zárójelbe utalja. Végül a legutóbbi években a *polgári-humanista kritika* körében megfogalmazódott egy olyan álláspont is, amely Garai verskultúrájának „nyugatos” gyökereire, témáinak, érzelmeinek rendkívüli sokoldalúságára és humanista mondanivalóira, magatartás-allegóriáira hivatkozva e lírát igyekszik leválasztani az elindító s jellegmeghatározó Tűztánc-csoportról. Ez az álláspont a közéleti-világnézeti mondanivalókat a műves formakultúrájának csupán egyik témájaként, „alkalmazási terepe”-ként értelmezi. Vagyis tagadja a szerves összefüggést a szocialista világkép és Garai költőisége, líratörténeti sajátosságai között.*

*Nem szeretném, ha félreértenének. Irodalmi-közéleti feszültségek miatt tévedés lenne a kritikán elverni a port. Tudom, hogy a 60-as évek derekától-végéig az irodalomban és a kritikában jelentkező ellentmondások egyrészt nem „önelvűek”, nagyon is társadalmi valóságunkhoz kötöttek; másrészt, hogy nem egy korábbi eszményi állapot dekadenciáját, hanem az új helyzet termékeny gondjait jelentik. Nem kevés tanulmány foglalkozott a kérdések irodalmi, lírai vetületével pl. az *Élő irodalom* c. tanulmánykötetben is (1969).

Nem a kritika torzulásaival magyarázom Garai költészetének fokozatos elkomorodását — s általában a mai szocialista líra közérzet-dilemmáit — sem. Az elemzett rossz kritikai „munkamegosztás” csak egyik szál e bonyolult kötegben, mint ahogy a Garai-líra olykor erőtlenebb hullámai is alkati-szubjektív és társadalmi-eszmei-kritikai tényezők összeszővődésével magyarázhatók. E tényezők tudományos igényű fölfejtése ha közvetlenül nem segíti is a művészi továbbjutást,

Az alábbi elemzés egyszerre igyekszik vállalni a polemikus kiélezés és a „tárgyilagosabb” hangú történeti megközelítés feladatát. Ez utóbbi kapcsán szükségszerűen inkább az irodalomtörténeti távlatú eredmények, Garai költészetének legmaradandóbb *értékvívmányai* hangsúlyozódnak (remélhetőleg néhány új szempontból is). A tanulmány harmadik fejezetében olvasható problémafelvetés viszont természetszerűleg az eddig alig elemzett művészi *ellentmondásokra* sűríti mondanivalóját, anélkül, hogy ezzel a fejlődéstörténeti rész pozitív értékítéletét megkérdőjelezné.

Kulcsmotívum és magatartás

Jelentős művészek különböző alkotó-periódusaikban is megőriznek-újrateremtnek olyan motívumokat, képi-zenei egységeket, szerkezeti elemeket, amelyek — éppen következetes érvényesülésük okán — a művészi világkép és magatartás, a formarendszer és mondanivaló erezetébe kapcsolódnak.

Garai Gábor költészetének máig sem eléggé tudatosodott vezérmotívuma első pillanatra banális: a nyár és ősz metszéspontja, a *nyárvég* időszaka. Nem egyszerűen a táj- és évszakversek előfordulási gyakoriságáról van itt szó, hanem a legkülönbözőbb verstípusokban egyaránt fellelhető vershelyzet és hangulat már külön minőséggé, lírai „típus”-sá válásáról. Kb. 50–60 verset számoltam össze a gyűjteményes kötetből, amely valamiképpen e két évszakkal, a kettő találkozásával, szembesülésével, átmenetiségével, élménytartalmaival „foglalkozik”, illetve: ilyen keretbe épül. Pszichologista lenne az a magyarázat, amely Garai alkati eredetű „ősz-vonzalmá”-t

a tudatosítás révén esetleg mégis görcsoldó, tisztázó lehet. Csak néhány szemponttal igyekszem hozzájárulni ehhez az egyre sürgetőbb kritikai összegezéshez, amely azonban bizonyosan nem a Garai-líra értékeinek megkérdőjelezését fogja eredményezni, s nem fog érveket szolgáltatni a másodikként említett leminősítő „közvélemény”-nek sem. Sőt: véleményem szerint a „kritikus” megközelítés révén a belső gazdagság eddig árnyékban hagyott vonásaira is fény vetül.

hangsúlyozná csupán vagy elsősorban, bár tagadhatatlan, hogy egy vezérmotívumnál s általában a költői-érzelmi színskálában ilyen lelki tényezők is fontos szerepet játszhatnak. Hasonlóképp durván leegyszerűsítő lenne az az indoklás, amely a nyugatos–parnasszista–esztéticista hagyomány döntően meghatározó voltára hivatkozna; valamiféle egyetemes-modern rezignáció és melankólia lírai bizonyítékaként. S volt a 60-as évek elején (a dogmatikus kritika utórezgéseként) egy olyan álláspont is, amely — a konszolidáció valódi eredményeit közvetlenül tükröző — „kötelezően” derűs–optimista költészet hamis, publicisztikus normája felől róttta meg Garait, hogy költészetében „indokolatlanul uralomra törtek az őszi hangulatok”.

A vezérmotívum sohasem statikus formaelem: a lírai világkép fejlődésének tartalmi–formai gyökérzetéből táplálkozik. Elemezhetetlen is ez az állandóság, ha elszigeteljük a motívum konkrét magatartásbeli sugallataitól, történeti arculat-változásaitól.

Nemcsak tucatnyi verscím, de három kötet cím is utal az élmény kiemelt szerepére Garai költészetében (*Mediterrán őszi*, *Nyárvég*, *Márciusi nyár*). Sőt, ha az említett 50–60 vers nyári–őszi vershelyzetét tovább általánosítjuk, újabb, nyárvégi és őszi színek (sárga, narancs, rozsdabarna, lángoló, napos stb.) ihlette verssorok csatolhatók ide. A motívum lényegére utal a kötet elejére ars poeticaként kiemelt *Rózsa* is. A művészi kimondás hitelességének és a küzdelmes élet elevenségének igény-szálai csomósodnak a nyári–őszi érzéskörben:

Lényegét ha kőbe költenéd,
ne testét mintázd — az életét,
illatát, mely olyan illanó,
mint kimondva elhaló a szó;
azt a titkát kell megfejtened,
hogy miképp egy és ezerszeres,
sorsát kell alakká öltsed itt,
miként tölti be törvényeit,
hogy micsoda zuhogásban áll,
míg kigyújtja s elfújja a nyár.

De haladjunk történeti rendben. Garainak már két korai, 1948-as versében (*Nyári búcsú, Ősz elébe*) feltűnik a nyárvég-motívum, bár itt még eléggé hagyományos, rezignált érzelmi-hangulati töltéssel. A termést, „a drága gyümölcsöt, a jó bort, csűrök színaranyát”, a telt, ép szerelmet ünnepli viszont már a *Hamvasan érik a szilva* . . ., újabb s más irányultságú tartalmat halmozva fel a későbbiekre. „Nyár végén” (33. l.), amikor „beteljesedett a nyár; / egy pillanat csak teljessége,/amíg legfőbb lángjában áll, / aztán kilobban — beleszédül / nyomban az őszbe kert s a rét . . .” (45. l.), már csak egy pillanat „s körötted újra ősz, nyirok és szélcsönd” (53. l.). Az 50-es évek derekán már a felnőtté válás, az ifjúból férfiváérés tartalma is társul az eddigiekhez. Olyannyira, hogy a sűrűsödő társadalmi és személyes dilemmák már „nyári viharok”-ként (58. l.) jelennek meg, s gyakoribbak a komor, a tél fegyveres fenyegetését (62.l.) idéző képek is. Az edző viharok a gyönyörű, izzó, küzdelmes-szép halál vízióját is társítják az eddigiekhez (70. l.). „Az erdő vére elpereg / Aléltan hever a berek / Fakó viharok sora jár / Nem lesz itt többé soha nyár”, „lomb-fosztó szél sikoltoz” (124. l.) — írja. Ám dacos erkölcsi tartásként egyre inkább a zaklatott, küzdelmes, a halállal perló képsor erősödik: „Nem a fa sorsa vár, mely / elaggva is megáll, / engem hőbb szomjúság ver: / fölperzsel majd e nyár” (145. l.).

Az 1961-es *Szeptember* már a motívum költői tudatosodásának tükré, a *Tűzre-várók* pedig félreérthetetlenül utal arra, hogy a küzdelemben-elégés nyárvégi motívuma mennyire összefügg a meg nem alkuvó Bruno-i magatartás nagyon is társadalmi élményével. Az ősz halál-sugalmait akár a legtragikusabb szélsőségekig is átéli tehát Garai mind a mai napig. E pusztulás azonban a *vívódva-küzdve élés* moralitásától perzselődik, sohasem egy eleve elrendelt, nosztalgikus-impreszionista ősz-hangulatról van tehát szó. „Bekalkulálja” tehát az őszt követő tél véglegességének, a halál némaságának a lehetőségét is, ám a közösségi tartalmak fűtötte személyesség hitvallása mégis így összegeződik: „nem a hullás — az érés évszakát akarom / látni a tájon és szívemben” (186. l.). Értvén

mindezt — az évek múlásával párhuzamosan — egyre inkább a felnőtttség képzetkincsére is. És szükségszerűen futnak bele ezek a különböző (részlegesen akár ellentmondó) élménytartalmak a *Nyárvég* szintézisébe, amelyben nagy művészi teremtőerővel összegeződnek a személyiség folytonosságának, a társadalmi elkötelezettségnek és az egyetemes-kozmosz aggodásnak a motívumai.

A költői világlkép erővonalai érthető természetességgel kapcsolják e motívumkörhöz — annak hol kiegyensúlyozottabb, hol zaklatottabb ihletéhez — az érett szerelmi élményt is (pl. 235., 238—239. l.). Olyannyira, hogy a *Kedd* c. kötet periódusának súlyos szerelmi-érzelmi válsága és fokozatos kitisztulása közvetlenül is tükröződik a motívum dinamikájában. Az „irgalmas ősz” (248. l.), a „kén-sárgán és meredten heverő augusztus” (266. l.) magában rejti a termő, gazdag nyarak múltját — de távlatát is, hiszen bár ma „tétován jársz e fülledt világban” (267. l.), azért megvan az újrakezdés reménye is. Az őszi ellobbanás ellenpólusa, megharcolt kontrasztélménye a „Kilépni önmagunkból, több lenni, mint egyetlen / gyertyaláng-lázadás a halál éve ellen” (272. l.) parancsa. Azt bizonyítván esztétikai tanulságként, hogy a személyiség válságból kitörő újjáépülése nem a belső végtelenbe mélyülésből, hanem éppen a közösségi tartalmak iránti kinyílásból nyer ösztönző művészi-poétikai energiákat: „s milliárdok sorsa moccan előbbre, / ha szíved az igazságért kigyújtod, / és az lesz majd a nyár . . .” (281. l.).

A ki-nem-fáradt költői alkotóerő egyre újabb spirálokkal gazdagítja a motívumot. A „benső ragyogás” immár eltéphetetlenül összefonódik a közéleti harcait vívó ember magatartásával (372. l.), anélkül, hogy élettelen mű-ragyogássá, csinált optimizmussá tompulna ez a fény. Hiszen a 60-as évek második felében egy a korábbinál összetettebb valóság ihleti Garai szocialista líráját. Nem egyenesvonalú fejlődés vezet egy valamiféle teleológikus nyárlképzet sematikus derűjéhez: az új élettények felerősítik a nyárvég-élmény keserű-rezignált felhangjait, de keményítik a vívódó-küzdelmes magatartás lírai

izomzatát is (*A nyár utolsó napja volt*). Felszökik a szeptemberi fényben „a haldokló füvek / sötétzöld őszeleji láza”, érzik, hogy „gyöngéd meleg nincs már, csak tébolya van”. Ám — mindezt hitelesítve is — felvillan egyúttal „az élni-muszáj parancsa”, a „menni, menni kell, mert nincs más, csak az út van” népi elkötelezettségének és szenvedélyes költői folytonosság-vállalásának a lobbanása is (*Szeptemberi fény*). „Mert szép a szenvedélyek villanó vihara, / de még szebb embernek megmaradni / vonzások és féltések hullám-tajtéka fölött . . .” (378. l.).

Persze ez a kritikusi montázs még nem mond sokat a nyár — ősz-motívum művészi „beépülésének” konkrét módozatairól az egyes versek egészének világa, szerkezeti épsége felől: csupán hangulati-tematikai jelzése lehet a nyárvég-élmény állandóságának és gazdagodó-modosuló történetiségének. De talán így is utal a költői magatartás lényegére. A külföldi utazások ihlette verseknek is ez a motívum az egyik gyűjtőpontja, miként legújabb „itthoni” költeményeinek is, amelyekben a magányosság-élmény sűríti rozsdá-róttté az őszi színeket. „Az ősz már vérrel játszik”, „szürkül a föld”, de a magatartás folytonossága itt is kiharcolja a tragikus élmény lírai-világnézeti távlatba építését: „haldokolva is ellenáll a télnek” (406. l.). A *Sötét madár*, a *Sár és latyak* c. versek a motívum komor, rút, elidegenítő s pokoljáró érzelmi tartományait járják be; az ezzel párhuzamosan kiterébélyesedő csillag-motívum, a „két tűz között”, az „ár ellen” küzdés gesztusa viszont a humanista-szocialista erkölcsi tartás — fenyegetettségében is edződő — keménységét fejezi ki (*Ködben és hóban*). S aligha véletlen, hogy kötetcímmé éppen az *A szenvedély évszakai* című kompozíció lett, melyben szintézissé szerveződik a beérés és túlérés, az életintenzitás és rezignáció, az egyéni és közösségi veszélytudat, a küzdelem, az ifjúság és felnőtttség, a halál és újrakezdés, a szerelmi forróság és a magány őszi kietlenségének élménye. Látszólag, csak részlegesen mondanak ellent tehát egymásnak ezek a motívumszálak. Nem esetlegeségről, hanem a világkép közéleti és személyes tartalmaira

egyaránt ráfonódó szálakról van itt szó. Garai költészetének, e költészet — zaklatott sokszínűségében is egységes — erőterének mágneses vonalairól, a „gyümölcsös évszakok termő szenvedély”-ének *magatartásáról*.

Nem üres allegória, nem alkalmi tájhangulat tehát a nyárvég-képzet Garainál. Tavasz- és tél-versei is vannak természetesen. Mégis: a kiugró mennyiség, valamint a variációs és történetileg előrelendülő gazdagságú jelentéstöbblet révén a nyárvég-motívum már *világkép-érvényű* relevanciával bír. Jelentős költők líratörténeti hozadékában, reprezentatív költői-poétikai formaalkotásában, vezérmotívumaiban szinte szét-elemezhetetlenül fonódnak össze „objektív” és „szubjektív”, „tartalmi” és „formai” tényezők. Garai intellektuális-meditatív *alkata*, befelé égő, önemésztő személyisége éppen azáltal válik esztétikai értékalkotó szubjektummá, hogy összetalálkozik az ellenforradalom utáni években, a 60-as évek elejétől kezdve funkciót váltó, új típusú *forradalmiság* élményihletésével. A „hétköznapi” szinte láthatatlan, de annál több szenvedélyt igénylő közéleti bátorsága, a sokak számára összekuszálódó távlatok kiküzdését éppen e „kis” harcok révén biztosító forradalmi magatartás a pártosságnak és népiségnek a korábnál áttettebb, bonyolultabb típusát hozta létre a szocialista költészetben. S Garai Gábor költői világképében az alkati ihlet és a *vívódó pártosság e tartalma* — esztétikai értelemben — szükségszerűen vonzotta magához a költészettörténeti hagyománykincs átformált, egyénített *nyárvég-motívumát* mint „formá”-t. A töprengő, sokszor megkínzott gondolatiságú, a személyiség dilemmáival is hitelesített szocialista etosz csillan fel a nyárvégi lobbanások tűzénél.

Korszakok és verstípusok

Garai Gábor — életkorához képest — viszonylag későn érett költővé, 1957–58 körül, „robbant be” az irodalomba, főleg a *Tűztánc*-antológia és az *Ének gyógyulásért* c. második verseskötete révén. Szabolcsi Miklós cikkei hívták fel először

Garai jelentőségére a kritika és az olvasóközönség figyelmét.* Garai „beérkezését” majdnem egy évtizedes periódus előzte meg: még nem karakteres, a Nyugat, főleg Babits és Szabó Lőrinc, valamint Vas István líráját idéző versekkel. Már itt feltűnő azonban a formakezelés rendkívüli változatossága, a közvetlen-személyes és az allegorikus-erkölcsi verstípusok kettőssége, az erős tájhangulat, a bensőséges szerelmi líra. Az életműben előremutató versek között kell említeni pl. a helytállás, a morális keménység motívumát felvillantó *Jege-nyéket*, vagy néhány, már közvetlenebbül társadalmi-közéleti ihletésű (így például a személyi kultusz problematikáját is átélő *Tankréd* c.) verset. Garai költészete azonban 1948 és 1956 között kívül maradt felszabadulás utáni líránk fősodrán, noha ő szinte egyidős Juhász Ferenc, Nagy László és Simon István nemzedékével. Sajátos élethelyzete, az 50-es évek elején megszenvedett politikai-egzisztenciális félreszorítottsága viszont abban is közrejátszott, hogy akkor még jobbára impresszionisztikus-hagyományos költészete mentes maradt e korszak negatív vonásaitól, a sematizmustól.

A fokozatosan érlelődő és átizzó szocialista meggyőződésből 1956 tragikus hónapjai szabadították fel hitelesen Garai alkotóerejét, s így az igazi indulás valójában már a második költői korszakot jelezte. Ha korábban „kimaradt” Garai a legjellegzetesebb lírai irányzatokból, most valóban a centrumba került. Nemcsak azért, mert versei az ellenforradalom és a konszolidáció időszakának közéleti-társadalmi élményeit megrázó drámaisággal, a nyílt szocialista elkötelezettség jegyében közvetítették. De azért is (éppen az előbbieket követve), mert ez az új, forradalmi világkép átrendezte a formákat, fellazította és új, korszerű realista szintézisbe építette a versszerkezeteket. Átfunkcionálva beépítette a szocialista költészetbe a baloldali avantgarde számos formaelemét.

* Elemző kritikákkal SZABOLCSI M. azóta is értő elkötelezettje Garai költészetének; bár Garairól szóló írásainak nem minden állítását s előrejelzését érzem igazoltnak.

Sokat elemzett, meglehetősen ismert ez az 1957-től 1965-ig terjedő periódus Garai költészetében ahhoz, hogysem szükséges legyen részletesen bemutatni. Híressé vált verseinek nagy része kiállta az idők próbáját, hitelesen tükrözi az *akkori* évek művészileg ma is érvényes erkölcsi-közéleti üzeneteit: a kétkeziek iránti történelmi-népi elkötelezettséget (pl. *Az ártatlan nép, Evés*, később: *Éhség*), a társadalmi és személyes harmóniavágyat, rend-igézetet (pl. *Tűztánc, Parainézis, Hazatérve*). A világ veszélyeztetettsége (pl. *Krónika, Hányszor kell még . . .*) és a magyar hétköznapiok felkavaró, felháborító erkölcsitudati jelenségei (*Az abaújkéri kastélyban, Vernek egy embert*) egyaránt betörnek verseibe. S mindezek a témák szükségszerűen torkollnak Garai leggazdagabb sodrású mondandójába, a hazához és osztályhoz kötöttség élményét gazdagító költeménysorba (pl. *Várbörtön, Janus Pannonius, Bizalom, Hazám stb.*). Itt már persze nem csupán a második periódusról van szó: e röviden, tézisszerűen jelzett tartalmi-világnézeti motívumkörök Garai lírájának máig nyúló, fő erővonalai.

Ez a második periódus véglegesítette Garai versvilágának fő vonásait: éppen az 1957 utáni pártos kiállítás munkál a megerősödő József Attila-hatás mögött. S ez a fegyelmezett gondolatiság és belső érzelmi-erkölcsi forráság teremti meg azt a sokszor csattanókra kihegyezett, általánosítási folyamatot végigjáró, de közvetlen élményi ihletettségű intellektuális versszerkezetet is, amely ma már félreérthetetlenül Garai sajátja. S amely — később elemzendő veszélyei ellenére is — különösen alkalmas a közéleti-gondolati-morális tartalmak széles olvasóközönség számára közérthető, *művészileg igényes* megfogalmazására. A mai *szocialista* líra egyik típusává lett Garai költészete, Juhász Ferenc képi-mitikus létezősköltészete, Nagy László tragikus zeneiségű helytállás-lírája, Benjámín László szikártröprengő elkötelezettsége, Váci Mihály szenvedélyes-lobogó népisége, Simon István befelé égő „hagyományos” intellektualitása, Ladányi Mihály ironikus-groteszk bensőségessége és — nem említve másokat — mindenekelőtt Illyés Gyula állandóan megújuló lírája mellett.

Öt jellegzetes verstípust különíthetünk el Garai költészetében. A legrégebbit táji-természeti szimbólumnak nevezhetjük (pl. *Rózsa, Jegenyék, Hosszúszárú kukorica, Bogáncs, Fordul a szél, Obsitos fák, Tenger, Akvárium, Seregélyek, Reggel a vadludak* stb.). A Garai-líra legfontosabb élménykörei együtt vannak bennük: a helytállás, az újrakezdés, a megtartó elkötelezettség, a küzdelem indulata. Olykor valódi szimbólum, máskor az erkölcsi ihlet versvégi nyílt kibukkanása jellemzi e verstípust, de fellelhető az erőltetett allegorizálás is. A második típust szerep-versnek nevezem (a zsáner-dal — de nem a „szerepjátás” — Horváth János-i értelmezését kitágítva): embertípusok, híres alakok példaadó egyéniségét, drámai küzdelmeit idézik e költemények (pl. *Bronz-öntők, Öreg indián, Olvasztárok, A darumester, Öreg vasöntő, Balassi, Kolumbusz, Janus Pannonius, Artisták, Asztronauta, Az utolsó jakobinus, Orpheusz-versek* stb.). Rokon ezzel a helyzet-költemény, amely egy-egy konkrét, legtöbbször mindennapi eseményből bontja ki az erkölcsi tézist, de sokszor elég mesterkélt verszárással (pl. *Ének gyógyulásért, Üzenet idegenbe, Parainézis, Tél a pályaudvaron, Evés, Hazatérés, Várbörtön, Az erdő, A bahcsiszeráji szökőkút, Tranzit-váróterem* stb.). A negyedik verstípus Garai nagyobb szimbolikus verskompozícióit foglalja magába: ezek jórészt történelmi-mitikus bibliai helyzetek és alakok aktuális újraértelmezését vállalják, hol kissé erőltetetten, kevésbé átizzítóan, máskor hitelesebben (*Tankréd, Odüsszeusz és Kirké, Rapszódia az elragadtatásról, Orpheusz átváltozásai, Dávid könyve, Jób könyve*). Tánc- és hangjáték, dialógus is van közöttük, jelezve egyben Garai műfaji kísérletező kedvét is.

A legsikeresebbnek, legeredetibbnek mégis — ötödik típusként — Garai montázs-verseit tartom. 1956-tól jelent meg ez a verstípus költészetében, s azóta (egy-két gyengébb kivételével) különösen alkalmas a költő összegező mondanivalóinak, közéleti és személyes „lírai drámái”-nak átkarolására, a népi-társadalmi problematikának és a költői egyéniség folytonosság-dilemmájának megfogalmazására. Többsíkú, tárgyias és reflexív, zenei és leíró szálak sodródnak össze — kompozíció-

ként — e versekben, sok beszéd-elemmel, irodalmi kollázssal, a mindennapi élet filmszerűségét visszaadó vágásokkal megszerkesztve (*Dzsessz, Tűz-tánc, Nyárvég, Kedd, Napkelet, Álmomban, Csillagok, Félálom, Képtávíró, Anyaföld, A szenvedély évszakai* stb.). Ha valahol, úgy éppen e szintézis-versek révén érhető tetten Garai lírájának és a 60-as években típusú nőtt mindenség-problematikájú magyar hosszúverseknek (Juhász, Illyés, Nagy László stb.) az összefüggése. Bizonyítékként annak is, hogy a *rokon* világnézetű, szocialista ihletű — bár gyökeresen eltérő indítású és értékminőségű, más stílustörékvésű — költői irányzatok összetalálkoznak, érintkeznek a közös korélmény jóvoltából.

De térjünk vissza a Garai-líra periodizációjához. Új, harmadik korszak nyílik 1964–65 környékén. Csökkennek valamelyest a nyíltan optimista lezárású versek, egyre keserűbb a hang, tragikussá mélyül a „fűtetlen boldogság” tónusa: „ketrecbe zárt emberségem kudarca”. Széles sodrású szabadversek görgetik a zaklatott sorokat. Egy egész „lírai regény” is összeáll a *Töredékek a szerelemről, Töredékek a szomorúságról, Az erdő, a Kilépni önmagunkból* és a nagyszerű *Anyaföld* fejlődés-vonalán: a válság és újrakezdés, az elkomorulás és a hitelesebb népi-nemzeti sorsvállalás — s ennek révén a szubjektum modern kiteljesedésének „poétai román”-ja. Utazási versei sem pusztán egy-egy külföldi látvány reflexiói: bennük is megkapó a küzdelmes és szenvedő ember melletti tanúskodás, a világ és a haza egységben-látása. A retorikus emelkedettséget egy hitelesebb — mert az új dilemmákat átélő — szenvedély váltja fel a legtöbb versben, pl. az önmagunkkal való azonosság Garainál központi motívumát megszólaltató *Kis csodákban*, a *Végül* megkapó bensőségességében és a *Megyek haza!* archaikus ízekkel élő, de a mának szóló szép hazafiság-versében. Legutolsó verseinek minden korábbinál mélyebb magány-ihlete mintha egy új periódust jelezne. Az önemésztő, megkeseredett, politikussága miatt „lesajnált” de eszméit fel nem adó forradalmár szorongó életérzése vált Garai költészetének egyik jellegzetes tónusává. Például a *Boldogtalanokban*:

És szorongunk, fájunk, szégyenkezünk:
 lesz-e hozzá erőnk, becsületünk,
 hogy föl ne adjuk fáradtan a harcot,
 hogy legalább valamit befejezzünk,
 mielőtt hitszegő testünk kivégez?!

E tónusra egy kis kitérő után még visszatérünk.

A Garai-probléma

Egy következetes életmű körvonalait, belső alakzatait igyekeztem az eddigiekben körbejárni, jórészt a világgépi-poétikai értékekre, a szocialista líra Garai-féle változatának esztétikai és ideológiai hozadékára téve hangsúlyt. Dehát hol van az a cikk elején jelzett Garai-probléma, amivel őszinte szembenézést sürgettem?

Garai költészetének „ellentmondásossága” ugyanonnan ered, ahonnet erénye: a kései indulásból és a sajátos szemléleti-stílusis kötődésből. Megóvta magát az 50-es évek elejének sematizmusától, de — ha emberileg átélte is — *költőileg* kevésbé érlelte meg, integrálta az 1945-től 1956-ig terjedő korszak fel-emelő és mélybe taszító földrengéseinek élményét. Nem élte át a stílusforradalmak köntösében jelentkező nagy szemléleti-etikai megrázkódtatásokat, s így költői műhelyében 1955–56-ra tulajdonképpen egy „parnasszien”-impreszionista-humanista líra formálódott át *lassú fokozatossággal* erősen erkölcs-központú szocialista költészetté. Az ellenforradalom és az azt követő évek jelentősen gazdagították — főleg nagy montázs-versei bizonyítják ezt — verskultúráját. Mégis: gazdag vers-termésében olykor egyfajta, a személyességet gyengítő moralizáló-retorikus attitűd kísért.

Ha tartalmi és formai, szubjektív és társadalmi tényezők szételemezhetetlen összeszövődéséből magyaráztam korábban e költészet legjellegzetesebb művészi *értékeit*, akkor a tendencia-jellegű *gyengeségek* sem „intézhettek el” mesterségbeli hibaként, vagy azzal, hogy néhány vers nem sikerült. Nem egy klasszikus és mai költőnk lírája bizonyítja, hogy éppen az

értékteremtő tartalmi-versszerkezeti pozitívumok fordulnak át a legkönnyebben vitathatóbb megoldásokba. Három tényezőt említek a feltételezhető okok közül.

Garai intellektuális költői *alkata* egy feltűnően probléma-érzékeny, fogékony, a társadalmi-erkölcsi kérdések közvetlenebb versbeemelésére „teremtett” személyiségé. Ez az alkat azonban — miként még a Babitsé, Szabó Lőrincé, Vas Istváné, Garai „elődeié” is — magában rejtja a túlbeszélés, az elvont moralizáló-retorikus attitűd lehetőségét is, amely még ez elődöknél is valósággá vált olykor. A *társadalmiság* felől is erősítette ezt a „veszélyt” néhány „objektív” ok: az ellenforradalom utáni évek gyors konszolidációja, a társadalomépítésnek — a korábbi szakaszokénál erősebb, de egyúttal nehezebb — eszmei-erkölcsi-tudatformáló logikája, „reformszerűen” forradalmi jellege a közéleti-politikai megközelítést is mintha — szükségszerűen — „erkölcsibb-elvontabb” síkon „igényelte volna” a szocialista lírikustól (nem zárva ki persze az „aktuális” vers érvényességét). S mindehhez hozzájárul az a *líratörténeti-irodalompolitikai* motívumsor is, amely a „Juhász—Nagy László-vonal” 1956 körüli és utáni válsága és ideiglenes hallgatása idején, egy látszólagos vákuum-helyzetben „indította el” a Tűztánc-nemzedéket, olykor azt az illúziót is keltve, hogy ez a költői csoport jelenti a szocialista irányzatot a magyar lírában. (Legalább ennyire helytelen viszont az az álláspont-típus is, amely Juhász Ferenc és Nagy László 60-as évekbeli nagy „fölfutása” láttán — joggal megállapítva, hogy ők jelentik a felszabadulás utáni szocialista líra legmarkánsabb, legértékesebb vonulatát — a Tűztánc-csoport értékeinek „visszavételét” sugallja, sőt követeli. Semmilyen utólagos „esztétizálás”, a csoport egyéniségeinek széttrajzása, érték-differenciálódása sem vonhatja kétségbe a Tűztánc-csoport tartós líratörténeti és ideológiai-közéleti jelentőségét.) Alkati, szemléleti és líratörténeti okok összeshívódése áll tehát nemcsak az értékek, de a művészi ellentmondások mögött is.

Nem Garai szocialista elkötelezettségének, jelentős versei-

nek gondolati-esztétikai hitelességét kérdőjelezem meg a „Garai-probléma”-kifejezéssel. De tény, hogy az egyes periódusok jelentős tartalmi-hangulati-érzelmi változásai, az életmű belső fejlődése ellenére, a maradandó erejű versek mellett tartósan jelen van a feloldó tézisekre, elvont allegóriákra, moralizáló szerkesztésre épülő vers típusa is. S éppen ott, ahol hiányzik a közéleti élmény forrósága, átütő ereje; ahol Garai nem hagyja, hogy a versben megelevenített helyzet vagy alak — a szimbólum belső vibrálásának megfelelően — önmagáért is beszéljen, „lefordítás” nélkül. Nem az a „baj” tehát, hogy Garai nyíltan politizáló, szenvedélyesen elkötelezett, aktuális témákat is vállaló szocialista közéleti lírát művel. S nem is valamiféle csinált, sematikus optimizmust rovak föl ncki, mint nemkevesen „esztéta” ellenzői közül. Tudom, hogy olykor nagyon mélyek, szédítőek azok a hiteles válság-élmények, amelyek Garai több életszakaszát is átszövik, hogy idegtépően fájdalmasak a „közéleti költő”-t megbélyegző hátbatámadások. Ezek tudtával is le kell írnom: mind az „aktuális-közéleti”, mind a „pokoljáró” verstípus sok erőteljesebb alkotást is credményez. Rövidrezárt, elvont erkölcsi ihlettől vezérelt, „deduktív” olykor az előbbi típusban a gondolatilag egyébként rokonszenves mondanivaló; túl görcsös, nem eléggé átélt, mesterkéltnek ható néhol a távlat kiküzdése — az utóbbiban.

Két jellegzetes *poétikai* vonás uralkodó volta is bizonyíthatja ezt: a ráütő, feloldó, tézisszerű *verszáradás* és az olykor elvont, moralizáló, litániás *versszerkezeté*. Nem eleve tartom hibásnak e megoldásokat, sőt: Garainál is számos jó verset jellemez mindkettő. A bizonyíthatóan nagy, releváns gyakoriság azonban — pusztán a formai eszközzrendszer felől nézve is — már figyelmeztető.

Az 1957-es *Intermezzo* (szemben más ekkori közéleti versekkel) túlságosan idilli. Úgy érzem, gyengíti a hexamateres lejtésben szervesen érvényesülő ihletet a summázó versvégi tézis: „S tudom, építi bennem az összhang / kupoláit az esti vidék: / bajaim komor árnya elillant, / S nyomban kivirágzik

az ég”. S bár ez a „nyomban” a későbbi verszárásoknak egyre ritkábban lesz grammatikai időhatározója, a feloldó szerkezet nem kevés Garai-versben gyengíti el a versegészt. Illetve: líraileg — a versépítkezés során — nem-hitelesítetten bukkan elő. Gyengíti az egyébként szép *Parainézist* is, hogy jelszavas zárás követi — méghozzá fennkölt s nem bensőséges apai hangvétellel — a szövegtörzset. A jellegzetes verszárások típusai közül kettőt emelek ki. Gyakori a világ, az egyetemesség, a közösség felé nyitás, a megnyugtató távlat fogalmi-képi konkretizálása; pl.: „örökmozgó egész” (112. l.), „mindennap megújuló világ” (148. l.), „a közös mindenség tavasza” (185. l.), „nemzközivé lesz” — „vagy elvész a világ” (211. l.), „a földet átfogó testvériség” (213. l.), „rend” (421. l.), „így, ahogy van ma, / nem maradhat világ” (441. l.). A másik jellegzetes motívum az újrakedés, az újrakezdés, a felvirradás, a holnap „társadalmi” és „egyéni” élménye — természeti, évszak-ihletésű vagy éppen elvontabb megfogalmazásban; pl.: „százszor abba hagytam s újakezdtém” (271. l.), „Üdvöz légy, tavasz, csodaszép, csodaszép...” (291. l.), „Áldott e lét, hogy mindig újra-kezdhető” (293. l.), „fölparázslék a szerelmes tavasz” (335. l.), „Testvéri égben tisztán kél a holnap” (462. l.) stb.

Oldalakon keresztül idézhetném — a versegészből durván kiszakítva — Garai jellegzetes verszárásainak példáit. Torzító lenne ez azonban, hiszen éppen azt az elvi árnyalást homályosítaná el, amelyet — mindenféle normatív ítélettel szemben — nem győzők eléggé aláhúzni: a domináns poétikai sajátosság jellemezhető harmonikusan megformált, „sikeres” verseket is; ám a feltűnő gyakoriság, a rossz, előkészítetlen alkalmazás, a megbicsaklás tendenciaszerűen problematikussá teszi őket. Ugyanez a helyzet a jellegzetes versszerkezetnek — a poétikai teherbíróképeséget meghaladó — tipikusságával is. Elég sok Garai-versben fordul erőtlenségre a másutt szenvedélyes, ihletett, „prédikatori” hangvétel erkölcsisége. A vallás-erkölcsei kategóriák litániás, elvont vagy önmegszólító poétikai jelenléte túl gyakori ahhoz, hogysem a művészi szükségszerűség síkján ne

függjön össze e versek gyengébb megformáltságával (pl.: *Újesztendőre, Tiszta szigorúság, Bizalom, Ünnepnep, Legalább, A gyávaság hullafoltjai, Ítéletei a szónak, Szövetség* stb.).

Összefüggések és távlatok

Érték és „probléma”, művészi siker és megoldatlanság tartalmi-formai-alkati összefüggésrendszerét igyekeztem a fentiekben bemutatni. A Garai-líra jelentőségének és gyengeségeinek „helyretevésé”-hez elengedhetetlen azonban egy nagyobb líratörténeti és világnézeti erőterbe ágyazás is. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy Garai nem volt elég szigorú verseinek megrostálásakor. S nem is csupán egy immanens alkati-szemléleti-formai rendszerről beszélhetünk a Garai-líra kapcsán. Modern nemzeti irodalmunk, a szocialista költészet folyamatosságába ágyazódik Garai Gábor lírája: értékei és ellentmondásai is csak ennek a nagyobb távlatnak a fényénél láthatók tisztán.

Nem szabad ugyanis sem a feloldó, erkölcsi-fogalmi kiugratású verszárást, sem az elvontabban morális töltésű szerkesztést Garai sajátosságának tekinteni és apriori hibásnak, moralizálónak, líriatlannak minősíteni. Rendkívül jelentős magyar költészettörténeti-magatartásbeli-világnézeti értékekből „származnak” a gyengeségek. Jól vette észre több mint tíz évvel ezelőtt Koczkás Sándor, hogy Garai — legjobb, nemzeti-társadalmi-egyetemes mondanivalójú verseivel — „már a nemzeti költészet folytonosságának részesévé vált: emlékezetesen újat hozott” (Kortárs. 1963. 2. sz. 293—96. l.).

Akárhányszor igyekeztek régebben is, ma is kétségbevonni: a magyar költészet *leegyetemesebb* sodrású életműveit éppen a *társadalmi-nemzeti kérdések forradalmi* tartalmú lírai „felvállalása” minősíti. Az olyan magatartás, amely a költői szubjektumot, annak mélyrétegeit is, „feltárja”, de haladó emberi-társadalmi indulat tükre. Ezt a magatartást ugyanakkor a nagy világnézeti-eszmei harcoknak nem direkt-irányzatos versbeszédése, hanem az egyén válságaival, határhelyzet-élményeivel

is hitelesített érzelmi-morális vállalás jellemzi. A formai-poétikai korszerűség „csak” mindezek szükségszerű következménye, illetve: biztosítéka. A marxista esztétika és kritika által felvázolt Petőfi—Ady—József Attila — fejlődéssor nem a politikai aktualitás kívánalma volt s maradt, hanem valóság-alapú, tudományosan bizonyított és árnyalt (s persze tovább árnyalendő) művészi-történelmi mozgásfolyamat. Amely annyiban persze szimbolikus, hogy három névben jelöl egy sokkal tágabb és bonyolultabb folytonosságot, de annyiban kétségtelenül igaz is, hogy irodalmunk *egyik* vonulatának az eszmei-történelmi-esztétikai indokok egységével bizonyítható *központi* szerepét, világirodalmi értékhangsúllyal rendelkező tendenciáját jelöli. Nem *kizáró*, nem más haladó vagy akár dekadensnek mondható irányzatokat kiszorító értelemben fogjuk ezt fel, hiszen különben nemcsak a szerves fejlődés, nemcsak egy rendkívül gazdag értékmező semmisülne meg, de maga a „fővonal” is elerőtlenedne. A dogmatikus-vulgárizáló kritika súlyos torzításaira célok itt mindenekelőtt. (Sajnos, ennek rossz emléke érvényesül — ellenpólusként — a forradalmi fejlődésvonalat megkérdőjelező újabb véleményekben.) Pedig Lukács György már 1949-ben figyelmeztette a kritikásokat a feladatra: „döntő kérdése újabb irodalomtörténetünknek Petőfi, Ady és József Attila központi helyének kijelölése és e központi hely konkrét társadalmi és művészi okainak kidolgozása. Ennek azonban semmiképp sem szabad azzal járnia, hogy a többi nagy, jelentékeny vagy tehetséges íróval szemben igazságtalanság történjék, ahogy ez újabb kritikánkban már egynéhányszor megtörtént” (*A magyar irodalomtörténet revíziója*).

Köztudott, hogy társadalmi fejlődésünk elmaradottságának hátrányait irodalmunk és főleg líránk sok tekintetben „előnybe” váltotta át: világtörténelmi-internacionális perspektívák felvillantására nyílt lehetőség az összeszorított korabeli magyar jelenben. Ennek az irodalmi folyamatosságnak jellegzetes *etikai* s egyúttal *művészi-poétikai* kísérője, sőt szerves tényezője a kemény öntudat, a rossz helyzetből is felemelkedő forradalmi

tartás, a válságokat is átélő, de azokat meghaladó elkötelezett népi szenvedély, a küzdés-hit és bizalom. Az a sokváltozatú. pl. Vörösmarty nagy gondolati verseit, Madách *Tragédiáját* is átható, Petőfinél, Adynál, József Attilánál, Radnótinál, Illyésnél, Benjáminnál, Nagy Lászlónál és Juhász Ferencnél, Váci Mihálynál kiteljesedetten meglevő indulat, amelyet Király István szép kezdeményező szavaival — és elsősorban az ő elemzése nyomán — „mégis-morál”-nak nevez újabb kritikánk. (Nem szabad persze, hogy ezzel nivelláljuk az eltérő értékszinteket, formátum-különbségeket.) Nemzeti költészetünk haladó-forradalmi sodrának legjellegzetesebb formai-poétikai vonásai, versszerkezeti sajátosságai — végső soron — összefüggenek e röviden jelzett tartalmi-világnézeti folytonossággal, előrelendüléssel.

Korszerű nemzeti hagyományból építkezhetett tehát a *szocialista líra*, amikor a világnézeti ihletés révén versbe-fogalmazni törekedett egyén és közösség együttes távlatát, „kint és bent” dialektikáját, az itt és most mégoly tragikus jelenének és a társadalmi-humánus fejlődés ihlette bizalomnak a feszültségeit. A lírai pártosság ehelyütt ennél jobban nem konkretizálható eszmei „szerkezete” először József Attilánál teljesedett ki, s azóta a többi említett költőnél is gazdag variációt ért meg. Nem jelenti ez azonban — miként József Attilánál sem ez volt a jellemző —, hogy minden versben (s főleg a verbális-fogalmi síkon) jelen kell lennie a pártosság *távlat-mozzanatának*. Érvényesülhet ez a versen belül a fogalmi-nyelvi síkkal „vitakozó”, azt ellentétező zenei-képi sík révén is. Vagy akár a kötet-egész, a nagyobb költői egységek szintjén; végül pedig az egész életmű hangsúlyai, világnézeti erővonalai révén is. Nem állíthatunk fel persze olyan fordított értékhierarchiát sem (a szemantikus normákra adott furcsán ellenszemantikusan válaszként), hogy eleve értéktelenebb a feszültséget feloldó, vagy a nyíltan politizáló, aktuális vers, mely agitatív hatású zeneiséggel, direktebb fogalmi építkezéssel sugallja mondanivalóját. Mégis: viszonylag kevés ilyen típusú vers vált maradandó értékűvé. A társadalmiszellemi mozgás bonyolult volta miatt semmiképpen sem

értelmezhetjük a költői távlatnyitást, pártosságot ilyen leszűkített, direkt, minden verstől számonkérhető normaként.

Garai Gábor alapvető lírai magatartása, a *vívódó pártosság* intellektuális elmélyültsége, a nyárvég érlelő-foszlato „meleg vihar”-motívuma is ezt bizonyítja. Amikor mégis a „Garai-problémá”-ról szólunk, nem másra, mint e Garai *saját mértékéhez*, szép verseihez (s még inkább a líratörténeti folyamatos-sághoz) *képest is* szűkítő görcsösségre, elvont, tézisszerű erkölcsiségre gondolunk a versek egy elég erős sodránál. Hogy Garai gyakran s változatosan él a kemény fogalmi-képi verszárás módszerével, s hogy e feloldó verszárás — közvetve-közvetlenül -- egy újra és újra kiküzdött forradalmi tartás, perspektíva, optimizmus és pártos bizalom formai kifejezője, azt nem kárára, hanem javára kell írunk. (Hozzá tartozik ez a szemléleti beállítódás — ha nem is feltétlenül és direkt értelemben — a sokstílusú szocialista költészet irányzatainak közös világképéhez.) Elgondolkodtató azonban, hogy vajon ez a versszerkezet ennyire teherbíró-e, vajon térben és időben mindig képes-e meggyőző erővel sugallni az emberileg mégoly hiteles tartalmakat. Vajon nem kényszerítette-e bele magát Garai olykor görcsösen a távlatkiküzdés szép indulatába?

Bonyolult ez a kérdés a Garai-életmű fejlődésén *belülről* nézve is. A határozott, közérthető versépítkezés jóvoltából döntő szerepe volt e módszernek Garai rendkívüli népszerűségében a 60-as évek elején-dereacán; s aligha értékelhető túl így az a világnézeti, tudati, erkölcsi, ízlés- és verskultúrára nevelő hatás, amelyet Garai költészete (e szerkezet révén is) elért. Másrészt úgy érzem, hogy a 60-as évek második felétől érvényesülő új társadalmi-élményi-irodalmi periódus (részint Garai saját lírai megújulásának fényében) egyre anakronisztikusabbá teszi a didaktikus-oldó szerkesztés ekkora arányát, nehezíti az új élettények, mondanivalók korszerű formábaöntését.

A „jakobinus magány” lírája

Új vonások erősödnek fel Garai költészetében a 60-as évek legvégétől — írtam már többször is e tanulmányban. Igen: a korábban sem ritka vívódó, válságokat átélő, „pokoljáró” lírai hős ezúttal tartósabb, dermesztőbb magányról ad hírt. A költőbarát, Váci Mihály halála csak egy a sok ok között. Elemezni e jelenséget (s főleg poétikai-irodalomtörténeti érveléssel is élve) csak nagyobb távlatból lehetne. Annyi azonban szembetűnő, hogy Garai magányihlete szorosán kapcsolódik a kommunista írástudók egy részének újabban elmélyülőni látszó hasonló élményéhez. Hasznos lenne e kérdésekről nyíltan — s korántsem csak esztétikai problémaként — szólni, erre azonban aligha lehet alkalmas ez a tanulmány.

Nemcsak irodalomkritikai okokból, hanem emberi „üzene-
te” miatt isfontosnak tartom viszont, hogy felfigyeljünk arra az önemésztő, görcsös keserűségre, amely (a megőrzött szocialista-
közösségi ihletettség mellett is) felerősödött Garainál. A halál-
téma kiszélesedése, az individualista-kispolgári-bürokrata meg-
nyilvánulások elleni egyre ingerültebb kifakadás, a szívszorító
magány kísértései, a láz, álom és félálom korábbinál gyakoribb
vershelyzete; az „ár ellen úszás” — olykor megbicsakló —
költői motívuma, *Az utolsó jakobinus* verscímmel is nyomaté-
kosított életérzése ha Garainak végső soron személyes élménye
is: jelentős költő lévén túlnő a partikuláris-hangulati esetle-
gességen. S még felkavaróbb az a már-már elszánt, kemény,
indulat, amellyel Garai ezekből a hangulatokból is képes ki-
harcolni a távlat, a holnap „lírai reményét”. Egyre kevésbé
csinált, tézisszerű optimizmussal, hanem a — még az érzelmi
mélypontokban is átélt — népi sorsvállalás, a *Koránkelők* iránti
elkötelezettség révén, a lírai építkezésbe szervesülve: „S kihajt,
mint rózsató / vak végzet avara felett, / őrző szívekben átte-
lelt / szerelmünk, a jövő” (*Roncsol a fagy, perzsel a nap . . .*)
Legújabb, a kötet óta megjelent versei némelyikében már el
is tűnik a leegyszerűsítetten dacos verszárás: a kései József
Attila halál- és büntudattal viaskodó, komoran kristályos,

elégikus lírájára kell asszociálnunk (pl.: a *Magányos fa* — Új Írás 1973/II. sz.; *Csontváry önarcképe* — Jelenkor 1973/II. sz.).*

★

A „Tudom, hogy semmi termő szenvedély el nem évül”-féle életbizalom és a „forradalmi magány” kétpólusú és mégis egy vivőerű magatartásának, mai szocialista költészetünk egyik lehetséges irányzatának rangos képviselője tehát Garai Gábor.

Kétségtelen azonban, hogy líráját — miként más (akár élő klasszikus) költőkét is — tárgyyszerűbben és elemzőbben kell értékelnünk az eddiginél. (Ez a „kritikusság” feltétele az igazi „alázat”-nak, értő-szerető megbecsülésnek is). Mert különben féltő, hogy a cikkem elején jelzett hamis kritikai alternatíváknak nemcsak a Garai-líra igazi értékeit „sikerül” elhomályosítaniok, de általában is felboríthatják a mai magyar költészetnek a világnézeti tartalmakkal szoros (noha nem mechanikus) kapcsolatban álló értékrendjét.

(1973)

*Cikkem nyomdai levonatának korrigálásakor jelent meg Garai *Elégiák évada* című új verseskönyve (*Szépirodalmi*, 1975). Részletes elemzés nélkül is úgy érzem: sok tekintetben megerősíti 1973-as „sejtéseimet”.

FORUM

EGY FONTOS KÖNYV ÜRÜGYÉN

Nem hiszem, hogy volna sürgősebb feladatunk a szellemi életben, mint a progresszió tömörítése, annyira-amennyire egy táborban.

Szándékosan kerülöm az *egység* szót, mert ilyen általánosságban az *egység* csak jelszó lehet, annak is kopott; nem hiszek benne.

A politika fogalomtárában más értéke van az *egység* szónak, ott a valóságból fedezetet kaphat, kivált a *cselekvés egysége*. Mert ami a nézeteket illeti, a politikában is többnyire csak program az egység, vagy még a program rangját sem éri el, csupán vitakérdés.

A szellemi, az irodalmi, a művészeti élet egysége azonban programnak is meglehetősen korlátozott. Csak néhány legfontosabb alapelvet érinthet, máskülönben olcsó szólam vagy hamis illúzió.

Itt az egészségnek, az életképességnek, a fejlődőképességnek talán a legfontosabb mutatója az ellentmondások szabad kibontakozása, a szövetkezések és a konfliktusok dialektikája. Az „egység” — úgy általánosságban az „egység” — viszont álomkór, sivatag, benyálkásodott, megáporodott állóvíz.

Azok közé a fogalmak közé tartozik az egység fogalma is, amelyeknek a valóságos — az adott helyzetben meghatározott — értelmén nemigen szokás elgondolkozni. Már örökölni is rangjelzéssel örököltük: az „egység”, az valami jó dolog, az összekülönbözés, a „széthúzás”, az természetesen rossz dolog (s még a tetejében „magyar átok” is).

Ezt a naiv — és nyilvánvalóan manipulált — világképet oszlatta ugyan nálunk is egy időre az osztályharcos szemlélet

érvényesülése a politikában; részint túlzó egyszerűsítésekkel, olykor a másik végletet erőszakolva; ott is folyton ellenséget rohamozott meg, ahol máskülönben szövetségesekre találhatott volna. Részint azon az áron, hogy az osztály-antagonizmusok lényegi megszűntével feltámadhatott a hajdani illúzió is (úgy értem: a megalapozott, reménybeli várakozásokkal együtt) a népi-nemzeti egységről, most már némi korszerű szósszal felöntve.

Akik a világban — a társadalomban, az elméletben, a gondolkozásban — folyton a szilárd pontokat keresik, akik a stabilitás tényleges szerepkörén, funkcióján messze túl hívei a megállapodottságnak, azok — valószínű, hogy többségükben *ugyanazok* — az összefogás-összeütközés természetes ellenpárjában is olyannyira az összefogásra, az *egységre* teszik a hangsúlyt — szinte kizárólagosan arra teszik —, mintha bizony féllábon járnai, félszárnyal röpködni, az volna a kívánatos.

Félreért, aki mindezeket netán úgy érti, hogy az egység fogalmát ki akarom tagadni a szótárunkból. Még azt sem vitatom, hogy önmagában is van értelme — átmenetileg, időlegesen van értelme —, de mintha túl sokan és túl gyakran megfeledkezni mostanában arról, hogy politikai, társadalmi, gazdasági, szellemi hatóerők, mozgások, törekvések egysége csak az összekülönbözések, a konfliktusok, a konfrontációk dimenziójával kitágulva nyer értelmet, és funkciója is csak amazokéval együtt teljesedhet ki.

Ha igaz az, hogy a szocializmusban megszűnnek az antagonizmusok, akkor annak is igaznak kell lenni, hogy a társadalom érdekviszonyai, mozgásai, erőterei bonyolultabbá, szövevényesebbé válnak. És ehhez képest változik az egység fogalma a szocializmusban, s a konfliktusok, az ellentmondások nagyságrendje, hatóköre, funkciója.

Az antagonizmusok uralkodó *rendező elve* jórészt kiiktatódott a társadalomból, ésezzel együtt a politikából (belpolitikából) is. A viszonylag egyszerű, vagy-vagy alapon, igenre-nemre, fekete-fehérre — egyszóval: két oldalra — rendezhető társadalmi képletek érvényessége rohamosan továbbcsökken (továbbcsü-

kül, mondom, minthogy sohasem volt általános érvényű — és valószínű: sohasem lesz teljességgel érvénytelen).

Minden jel szerint az egység-különbség ellenpárja merőben új tartalmat nyer a szocializmusban — az osztály nélküli társadalomban — *majd, majd, majd*, keserves kísérletek során.

A politikában is, a szellemi életben is.

Más-más dimenzió.

A politika lényege a cselekvés; a döntés, a végrehajtás irányítása-ellenőrzése. Eredményeivel a sikere — nem nagy időközökben s elég megbízhatóan — mérhető; programja, értékrendje eleve meghatározza a menetrendet az erők egyesítésére is, megütköztetésére is.

A szellem világában már a kérdés feltevése is cselekvés, nem szólva a vitáról (és ezzel még nem minősítem, *milyen* cselekvés); a döntés sohasem fogadható el véglegesnek és megtámadhatatlannak; az eredmény, a hatás, a következmény csak nagy áttételekben és nagyon bizonytalanul mérhető. Az értékrend, a sorrendiség általában vitakérdés; objektíve ritkán határozható meg.

De mindezeknél nagyobb — azt hiszem legnagyobb — a különbség, ha az egyetértések és nézeteltérések, az összefogás és az összekülönbözés, az egység és az elkülönülések harci terepét, természetrajzát vizsgáljuk.

Azok az alá- és fölérendelések, amelyek szükségszerűek, természetesen a politikai közösségben, a szellemi légkört súlyosan mérgezik. Az az — olykor a személyes meggyőződést is visszaparancsoló — önként vállalt fegyelem, ami a politikai cselekvés fontos eleme, a szellemi-művészeti életben a tehetség, az egyéniség megnyomorítója lehet.

Nem a szabad önkifejtés jogát akarom ezzel abszolutizálni. A politika, a kommunikáció korlátozhatja ezt a jogot és általában korlátozza is, a szellemi-művészeti életet ha netán zavarja, akkor sem mérgezi önmagában a korlát, *ha* tudniillik mindenkire egyformán érvényes a korlát, és azon innen persee: az önkifejtés szabadsága.

Máskülönben *magamagának állít az ember korlátokat.*

Szeretnék olyan légkört az irodalomban, amelyben nem érezném *jellemgyengőségnek*, ha meggyőződéseim szerint bárkiről — ellenfeleimről is, rangban-hatalomban a csúcson járókról is — akár a legnagyobb elismeréssel írnék, és ugyanígy bárkiről — legközelebbi barátaimról is, de még nyilatkozatokban elítéltekről, kipécézettekről is — ha megírnám elmarasztaló véleményem, kritikám.

Sok és jóízű egyetértéssel olvasva Aczél György új könyvét (*Szocialista kultúra — közösségi ember*. Kossuth, 1974), s egy-egy részletével vitatkozva is, készült a fenti jegyzet; hitem szerint az egyetértések rímjeivel.

Nem dokumentálom itt azokat a részleteket, amelyek ezt az igen vázlatos gondolatsort inspirálták — csak leszűkíthetném a dokumentációval a forrásvidéket —, annyi részlet kíváncsoznék ide a „mindennapok dinamizmusának és stabilitásának harmóniájáról”, a viták értelmezéséről, a szövetségi politikáról stb.

No igen, többé vagy kevésbé mindnyájunknak „szelektív fülünk” van; ugyanabból a szövegből más-más értelmet halunk ki. Hát akkor az agyunk hogyan volna „szelektív”, hogyan bonyolítaná tovább ki-ki magának, a saját kitaposott ösvényein a fölébresztett gondolatot.

Benne van ez az önleplező szelekció abban is, ahogyan ki-ki aláhúzza, melléhúzza a sorokat, felkiáltójelekkel megtárogatja. Utólag ha átlapozom az elolvasott könyvet, most már csak a jelölésekre figyelve, mintha tükörbe néznék — amelyből a saját „szelektív szemem” néz vissza rám?

Nem hiszen. Túl sok ahhoz az aláhúzás meg a felkiáltójel.

Bizonyságul, íme, egy rövidke breviárium. Semmiképp sem tükre, csupán töredéke a lehangsúlyosabban megjelölt részleteknek is:

„A fiatalokat korai éveiktől kezdve az emberi méltóság, az idősebbek, a nők iránti tisztelet szellemében, a barátság, a becsületesség szellemében kell nevelni, belső tartásra, önfegyelemre kell tanítani őket.” (79.)

„... A beatnek is hasonló lesz a sorsa, mint más zenei divatnak. Csak az marad meg belőle, ami érték... S ahogyan nem volt — kissé karikírozva — tangó- és foxtrottnemzedék, kiderült, hogy beatnemzedék sincsen.” (91.)

„A társadalomban az igazságért, a jóért való harc nincs gyötrelem, keserűség, meg nem értés nélkül.” (93.)

„... Nemes társadalmi céljainkkal azonosuló, azokért tenni akaró, cselekvő embereket csak úgy nevelhetünk, ha megismertetjük velük a ma valóságát...” (107.)

„A mi ügyünknek a problémázó, a vitatkozó, az új utat kereső, a legjobb végrehajtást kutató pedagógus használ igazán...” (131.)

„A bürokráciát a szocializmus egyik legártalmasabb betegségének tartom.” (134.)

„Sokszor tapasztalhatjuk, vannak emberek, akikben több a jó, de azt szinte szégyenlik. Beosonnak a hátsó kapun, azért, hogy külön foglalkozzanak a gyerekekkel. Szégyenlik, hogy ők nem az anyagiakért vannak a pályán, hanem hivatástudatból. Szégyenlik a pálya, az ifjúság, a nép, a szocializmus iránti odaadásukat. A legnehezebb feladat, amely előttünk áll, hogy olyan közösségteremtő világot hozzunk létre, amely az emberekből a bennük levő legjobb tulajdonságokat bontakoztatja ki, és amelyben a rossz, a visszahúzó, a negatív tulajdonságok fokozatosan csökkennek.” (136—37.)

„... A közöny idegen a szocialista embertől, a cinizmus összeréphetetlen társadalmi rendszerünkkel.” (145.)

„Határozottan megghiúsítunk minden olyan kísérletet, amely ifjúságunk szellemi züllesztésére, eszmei bomlasztására irányul, kíméletlen harcot folytatunk a burzsoá ideológia ellen... A tudatlanság, a sznobizmus, az esztelen divathajszolás, a kulturális igény szintjének csökkentése veszélyes jelenségek.” (155.)

„Az egyik legsúlyosabb problémának a kritika csoportérdek szerinti egészségtelen megosztottságát tartom. Hovatovább fölösleges lesz bírálatokat olvasni, mert abból, hogy melyik lap kiről és kitől közöl kritikát — eleve sejthető a minősítés.” (163.)

„Újabban gyakori jelenség, hogy megbélyegeznek művészi alkotásokat — az érzelgősség egyébként jogos elítélése címén — akkor is, ha tiszta, szép emberi érzelmeket fejeznek ki. Holott értelmes emberi lét érzelem nélkül nem létezik. Az érzelem nélküli művészet: fából vaskarika!” (164.)

„Eszmények nélkül sem egyén, sem közösség nem létezhet.” (u. ott.)

„... Ha a költészet elfordul a való világ dolgaitól, és csakis az úgynevezett 'örök emberi', 'végső' kérdésekre tekint, kettőt biztosan elveszít, az emberit és vele az örököt, mert elveszti teremtőerejét, cselekvésre készítendő hatását. Ha pedig a politika tekint el az egyedi embertől, akkor az 'elvont nép' fennen hirdetett érdekei nevében a ma élő, valóságos népet sértheti meg.” (173–74.)

„... A békés egymás mellett élés körülményei között sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani az... ideológiai divatjelenségek leküzdésére. Mindenekelőtt azt kell haladéktalanul biztosítanunk hogy a kulturális igényeink felkeltésében és kielégítésében kulcsszerepet játszó tömegkommunikációs fórumokon az ilyen ideológiai célzatú divatirányzatok még átmenetileg se kerülhessenek előtérbe és minél hamarabb megtörténjen mindenütt a visszaszorításuk.” (206.)

„... Az igazi alkotók mindig kereső és gondolkodó emberek, akiket elsősorban a nép, az ország sorsa, az igazság foglalkoztat és nem a saját presztízsük, hiúságuk. Éppen ezért becsülni tudják a velük vitázva együtt kereső őszinteséget.” (214.)

„... Akik olyan esetben is félnek a nyilvánosságtól, amikor a kérdés felvetésének módja alapos, indokolt és hasznos, nem gondolnak arra, hogy a szocializmus ellenségei még hatásosabban tudnák kihasználni problémáink elhallgatását. Sohasem jó az, ha belső problémáinkról csak a túlsó oldalról tájékoztatják közvéleményünket, és arra is gondoljunk, hogy ha mindig helyesen tájékoztatunk, kialakul a bizalom a tájékoztató fórum iránt. A szocialista állam politikai érdeke, a szocialista demokrácia életető eleme, ha ez a bizalom szocialista fórumaink felé fordul. A hiányos, késői információ által keltezt hiányérzetet ne használhassák ki a velünk szemben álló burzsoá orgánumok...” (274.)

„... Elutasítjuk az öncéllá váló fogyasztást, mert az elkerülhetetlenül az anyagi javak hajszolásához, a közösségi aktivitás, az emberi élet teljességének csorbulásához, az igazán emberi igények leszállításához vezet. A fogyasztói társadalom... mindent megtesz, hogy atomizálja a tömegeket. Ahol csak lehet, az alacsony színvonalú szórakoztatóipari termékeket támogatja, amelyek kulturálisan értéktelenek, az agresszív ösztönök kielését szolgálják, és céljuk, hogy elaltassák az értelmes társadalmi tevékenységre való törekvéseket.” (276–77.)

„A szocializmus a mában a holnapért felelősséget érző, a jövő felé forduló mozgalom.” (292.)

„. . . Megengedhetetlen, ha bárki számára a közösség bizalmából kapott feladat nem szolgálatot, hanem hitbizományt jelent.” (302.)

„. . . Mi nemcsak az anyagi javak bőségét akarjuk megteremteni, hanem a szocialista társadalomhoz méltó, értelmes életformát, az emberi kapcsolatoknak azt a rendszerét, amelyben minden becsületes, dolgozó ember jól, otthonosan érezheti magát. . . Azt akarjuk tehát, hogy a kocsí csak közlekedési *eszközül* szolgáljon, és a vele való utazásnak átvitt értelemben is *legyen célja*.” (310–11.)

A kritikáról szólván: „. . . kiváltképp vigyázni kell arra, hogy egy-egy szűkebb csoport, klikk ne sajátíthassa ki magának, a maga elfoglaltságainak, előítéleteinek a 'marxista' jelzõt, semmiféle csoportegypoldalúság nem szerezhethet monopóliumhelyzetet.” (354.)

No igen, ez a nagyon takarékos *mintavétel* így, egészében nem annyira a szerzõt képviseli, mint inkább a válogatót; maga felé hajlott a keze (például: bármelyik idézetet folytathatná, kiegészíthetné olyan írásaiból, amelyekben a jó elveket a helyes indítékokat eltorzító, visszajára fordító *kultúrpolitikai gyakorlattal* vitázott).

De végtére is, mi van azon kivetni való, ha az olvasó szubjektív, és mindenekelőtt magamagát keresi — és fedezi fel — a könyvben, talán ott is, ahol erre nincs igazán alapja. Ilyenformán minden olvasó szubjektív, de hát ebből él az irodalom, éppen ebből az olvasói szubjektivitásból.

Aczél György könyve viszont politika, nem szépirodalom.

Hadd kockáztassam meg: ezen a területen is jelent annyit a szubjektivitás — az állampolgári szubjektivitás —, hogy számba kell venni: az egyetértések és nézeteltérések térképén mindig megkerülhetetlen tájolási pont.

És az is lehet, hogy a válogatás szubjektivitását *objektívizálják* azok az igazságok, álláspontok, követelmények, amelyeket az idézetek tartalmaznak.

★

Előadói beszédek, előadásokat, cikkeket, interjúkat gyűjt egybe a kötet; mind friss keletű: 1971 karácsonya és 1974 márciusa közötti időből származik.

Az első rész — „Közösségi nevelés — szocialista ember”

— témaköre az oktatásügyi reform, az iskolapolitika. A második rész ugyancsak a legfelsőbb elvi irányítás fontos gondjait, tennivalóit, megnyilatkozásait veszi sorra, tengelyében a közművelődéssel: „Ideológia — kultúra — szocialista életforma.”

Olvasó ember előtt nem ismeretlen írások ezek, de így egybegyűjtve összegeződnek bennük olyan hangsúlyok is, amelyek talán fel sem tűnnek külön-külön, az eredeti közlésekben.

Így például arra, milyen hatalmas kohó a *közösség*.

„*Íránytünk a szocialista embereszmény, a közösségi ember.*” (96.)

„*Közösségi kapcsolatainak gazdagsága vagy szegénysége szerint gazdag vagy szegény az egyéniség, a személyiség is.*” (233.)

„Olyan ifjúság nevelése a célunk, amely ismeri és magáévá teszi, s megköveteli önmagától az emberi együttélés alapvető szabályait, amely a közösség érdekében önfegyelemmel él, amely a maga individuális céljait önként, szabadon alá tudja rendelni az összesség érdekeinek. Nem anarchikus individualistákat, hanem felelősséggel élő, kötelességtudó, saját boldogságát is a közösségi szolgálatban megtaláló embereket akarunk nevelni. Ilyeneket csak szocialista közösségben lehet nevelni.” (59.)

„... Minden módon, összes erőnkkel — szakmailag színvonalasan, politikailag elvszerűen — támogassuk az aktivizáló, közösségteremtő formák kibontakozását: a fiatalokban meglevő közösségigényt ugyanis nekünk kell szocialista tartalommal megtölteni, s nekünk kell gondoskodni az ennek megfelelő, vonzó, sokszínű lehetőségekről.” (292.)

És így tovább, tovább.

A magamforma lehetetlen, hogy ne gondolja tovább, persze most már a gondolat háztáji ösvényein: mégiscsak elő kellene venni komolyabban a népi kollégiumi mozgalom tapasztalatait.

Kritikusan, természetesen, és nagy figyelemmel a megváltozott történelmi körülményekre, de — leginkább éppen a közösségteremtés dolgában — bizonyosan adhatna megszívlelendő tanulságokat.

A mának is, a holnapnak is.

Például: a kötet egészét átható *stílus*.

Igen, a szóképek, a példázatok, a szellemes csattanók fűszere az elvont, bonyolult, politikus fejtegetést is áttekinthetőbbé, közérthetőbbé teszi, de nem elsősorban erre gondolok.

Noha nekem is megpihen a szemem az olyan szemléletes kifejezésen, hogy „szőnyeg alá söprik az elintézésre váró ügyeket”, hogy „balra indexelnek, de jobbra tartanak”, hogy „történelemkönyveinket nem kell minden évben átírni”, vagy: „olyan társadalmat építünk, amelyben fontos, hogy ne csak a szombatot várják az emberek, hanem a hétfő miatt se bánkódjanak”; az olyan aforisztikus csattanón: „nagyon szeretjük a bírálókat azt a formáját, amikor dicsérnek bennünket” stb.

Nem ilyen látványos, de annál inkább figyelmet érdemel az az erőpróba: a politika anyanyelvén és fogalomkörében hogyan lehet irodalomról, művészetekről, a közművelődés, a kultúra bonyolult kérdéseiről szólni a nagy pontosságot és terminológiai tisztaságot, félreérthetlenséget — sőt: félremagyarázhatatlanságot — követelő politikus fogalmazás nehézkessége nélkül.

Mondatról mondatra megújuló erőpróba ez.

A rendkívül árnyalt, tömör és tiszta fogalmazásra egy példát:

„Rosszul bánik nemzetünk jövőjével is, aki a nemzeti érdeket nem tudja bekapcsolni a szocialista közösség érdekeinek éltető áramába, mert így megfosztja népét-nemzetét a közös cselekvés erejével létrehozott alkotások többletétől, és kiteszi országát a szocialista közösségen kívüli világ változékonny széljárásának, konjunkturális vagy depressziós hullámainak. Az ilyesmit aztán leginkább éppen a szuverenitás sýnyli meg, mert a nemzet sorsát ösztönös, vak, kiszámíthatatlan erőktől teszi függővé.” (280.)

Például a békés egymás mellett élés.

Ugyancsak többszörös hangsúlyt ad a kötet annak a gondolatnak is, hogy a világbéke csak az öldöklő fegyverek nyugvása, de nyilvánvalóan kielezi az *eszmék háborúját*.

„Tudjuk: a békés egymás mellett élés egyszerre jelent harcot, versenyt és együttműködést. Az együttműködést is magában foglaló harcot az egész emberiség javára a béke ügyében, a tudományban, kölcsönös előnyök alapján a gazdaságban, kereskedelemben, turizmusban, s kérlelhetetlen harcot az ideológiában, versenyt a termelés, a tudomány és a szellem területén abban, hogy melyik vilárendszer és melyik világnézet képes a vonzó, tartalmas emberi jövőt felmutatni a Föld lakóinak.” (358.)

Íme, hát szemünk előtt fordul visszájára a latin közmondás. Mert ha „inter arma silent musae”, akkor a fegyverek elhallgattatása — reméljük: végleges elhallgattatása — után bizonyára a műzsák kapnak hajba. No és az ideológusok.

A kötet záró gondolata az előbbi idézet. Mintegy a jövő nagy erőpróbájára utal: versenyképesnek, harcképesnek, vitaképesnek kell lennünk, felkészülni az új történelmi szakaszra. Amikor — talán nem hiú remény — *humanizálódik* végre az emberiség világméretű belső harca, küzdelme: a fegyverek szerepét a gondolat veszi át.

Ilyenformán ez a kötet fegyvervizsga is.

Nem könyvismertetést írtam, csak elidőztem néhány gondolatnál. Töredékénél annak, amelynél érdemes, sőt szükséges volna elidőzni, hiszen érdemben sem az oktatásügy, sem a közművelődés gondjairól nem szóltam itt.

Végezetül annyit még, amire szintén a kötetben összeadódó hangsúlyok hívják fel nyomatékosan a figyelmet: voltaképp sokkal-sokkal kevesebb az, ami elvlaszt bennünket — írókat, művészeket, tudósokat, a kultúra funkcionáriusait, politikusait —, mint az, ami összeköt. És abban a kevésben is, ami elvlaszt, túl nagy szerepe van a fantomizálásnak — közelebb kerülve egymáshoz magától szétködlik az ilyen „frontvonal”.

A történelem nem ad nekünk felmentést, ha a ma kínálózkodó lehetőségeket, követelő szükségserűségeket nem használjuk ki a progresszió tömörítésére, összefogására.

(1974. szeptember)

FEKETE GYULA

FÁBRY ZOLTÁN RÓL

Ki volt Fábry Zoltán? Költő, író, esszéista, publicista, politikus, forradalmár? Kortársai, méltatói közül többen is fölteszik a kérdést; a „stószí remete” rejtély, különös talány a számukra. Bár érük, tisztelik műve lényegét, pontosan elhelyezni semmilyen rendszerben sem tudják: könnyedén kisiklik a beskatulyázó manőverek, a mégoly ügyes ítészi rutinmozdulatok szorításából is, és mindig több, megfoghatatlanul más marad, mint aminek avatott értékelői éppen láttatni szeretnék. Semmi sem áll távolabb tőle, mint a magakellető különcködés, az elefántcsonttorony öntetszelgő esztétikája, és mégis, felszínesen joggal mondhatnák sokan: elefántcsonttoronyba vonult. Hiszen egy félszázadon át ki sem mozdul a stószí menedékből, mely egyszerre búvóhely, őrtorony és emlékműve a hitnek, dacnak, vállalásnak.

Sok mindennek lehet tekinteni ezt 'a kanti elvonulást, magábazárkózást; mi ahelyett, hogy a lélekfestő, pszichológizáló indoklásokhoz és magyarázat-kísérletekhez csatlakoznánk, inkább arra szeretnénk utalni, ami a valóban talányos magatartásnak nem az oka, hanem a jelentése. Mert, hogy miért történt úgy minden ebben az életműben, ahogy történt, azon hosszan lehetne vitatkozni, és eközben nyomatékos érvként merülhetnének föl a térbeli elzárkózást boncoló szempontok is, de az szinte vitathatatlan, hogy ennek a sokáig inkább csak életrajzi kuriózumnak önmagán messze túlmutató jelentése keletkezett az időben.

Az ember, aki művét egyetlen központi gondolattal jegyezte el, mintegy jelképesen vonult a fenyvesek szigetére, a magaslatra, ahonnan legmesszebbre hangzóan kiálthat: mindenkiért mindenkihez. Talán csak tetszetős esszéfordulat maradna, ha azt írnánk, mindenkinek előbb fedezte fel az Európára leselkedő veszedelmet, ha azonban úgy mondjuk, hogy mindenkienél szenvedélyesebb eltökéltséggel, már-már a szent megszállottak tiltakozásával vetette magát a szörnyre, akkor aligha találunk olyasvalakire, aki szavainkat kétségbe merné vonni.

Kegyetlen évek sora bizonyította, mennyire igaza volt, hogy mennyire nem túlzott, s hogy még az sem amolyan költői felnagyítás nála — és nemcsak az énszituáció irodalmias kiélézése —, amikor kimondja: legvadabb, legkönyörtelenebb személyes ellensége maga Hitler. Senki más, ez az egy létező, aki valóban eposzi méretekben egyesít magában minden elvetemült szándékot, aki lényével és tébolyodott létegyével az Ősrossz megtestesítője.

Belekezdett az akkor borzalmas-szorongatóan egyenlőtlennek tűnő, tragikusan Don Quijote-i harcba, és az idő mégis őt igazolta, mert megmutatta, hogy a fasizmust csak olyan erő győzheti le, mely az eleve reménytelen helyzetben is képes önmaga választására, képes a szembeszegülésre. Mégis, hol a forrása ennek az örökizzó, mert olthatatlan csakazértisnek, Fábry Zoltán győztes donquijote-izmusának, hitének? Egyetlen szóval válaszolhatunk csak: humanizmusában.

És most már műve, gondolata centrumához érkeztünk. A 20. század elég gazdag sors- és önmegvalósítás-képletekben, mégis kibomlik a sok választható küldetésforma közül egy mindegyiknél teljesebb, vonzóbb és ezáltal gyötrelmesebb út: az embervallásé, a humanizmusé. A szó önmagában nagyon általános, sok minden belefér: pozór magamutogatás, szemforgató önfeláldozósi éppúgy, mint a pokoljáró Thomas Mann-i tisztaság embermisztikája. A misztika itt persze nem a létentúlira, a transzcendens emberidegenre céloz, hanem az emberi nagyság és megfeythetlenség földi misztériumára, arra a magas áhítatra, mellyel az igazi művész tekint csak az emberre. És ami olyan korszakokban, mint a két világégés közötti is, egyetlen menedéke az emberi lényeknek, és utolsó biztosítéka annak, hogy a démonaitól megbabonázott emberiség a véráldozat árán visszatálhasson elvesztett önmagához.

Humanizmus: ez a fogalom valami mélyen általánosat, valami mindenké fölötti teljességet, egységet jelez. Ezért szükségszerű, hogy társfogalma se csak szűk térséget fogjon át. Így lesz Fábrynál a humanizmus testvérfogalma Európa. De

megintcsak jelképes értelemben, mert mutatja gyönyörű gondolatsora, hogy amikor Európát ír vagy mond, akkor az számára mindig az emberiséget, a világ egészét is jelenti:

„Aki hazát veszít, még mindig nyerhet hazát. Nehezebbet, elkötelezőbbet: Európát. Mi, a mai Szlovenszkóra gereblyélt magyarok, apáink történelmi felelőtlenségét lakolva, a hazát — úgy, ahogy azt mi tudtuk, éreztük és fájtuk — elvesztettük. Mi Trianonnak kétszeres árat fizettünk: hazát veszítettünk, egy ideig volt történelmi és földrajzi valóságot és egyben hazát kételkedtünk: egy illúziót. Ettől a pillanattól kezdve új sors és új törvény élt bennünk, a megújulás kényszere: változni! Világba hullt árvaság voltunk, térben és időben idegenek. Idegenek magunknak, másoknak. De a világháború egyforma tömegvalósága ugyanakkor életre-kényszerített egy frázist, tömeggyilkosság ájult reakcióját: a testvériséget. Ebben az atmoszférában árvaságot szüntető egyformasággá színesedhettünk: emberré. Emberré, aki nem magyar, nem cseh, nem német és nem francia, de európai.” (*Hazánk: Európa.*)

Jól látható, nem arról van szó, hogy a külsőre megnyerő gondolat mögött valami burkolt Európa-mítosz rejtőzne. Európa viszonyfogalom itt. Annak a viszonyrendnek a jelképe és valósága egyszerre, amiben nép és nép, nemzet és nemzet, ország és ország kapcsolatát az emberi nem szintjének kilátópontjáról kell és lehet szemlélni. Aki Európában gondolkodik, az akarva-akaratlanul már emberiségméréteket gondolkodik, de nem azért, mert Európa maga az emberiség, hanem azért, mert *helyesen* gondolkodik.

Mindebben — a mához is közvetlenül szólni tudóan — az a legtanulságosabb, ahogyan a képlet eligazít az évszázados, pörös nemzetiségi gondban. Az I. világháború utáni kényszerűség határhelyzetet teremtett az elszakítottak és akaratuk ellenére kiválni, de nem kiszakadni kényszerítettek számára. Határhelyzetet, melyben a jelentések hangsúlyai vadul kiéleződnek, melyben igen és nem alternatívája többé megkerülhetetlen, sőt, éppen a szembeállítás békíthetetlenlensége miatt csak valami magasabb harmadikban oldható föl. Vagyis a határhelyzet belülről követeli önmaga meghaladását. Ez a magasabb szintézisteremtő elv és eszmény, mely az alapszituáció zsák-

utcájából úgy szabadít ki, hogy mintegy *kiemel* belőle: *Európa*. Azaz, ahogy már utaltunk rá: az emberi nem szintjének elhódítása, az egyetlen megváltás, az összemberiségi perspektíva eredendően új minőségrendje.

A kiszakítottságban az „igen” a turulmadaras nacionalizmusba, a „nem” az értékvulgarizáló, tartása-vesztett és végső fokon, nyíltan vagy eltagadottan, de nihilista kozmopolitizmusba fulladhat csak; a szituáció meghaladása ezzel szemben magával a lényeggel oltja át az imént kétségeiben még kiúttalan döntéskényszert. Az igazi hazafisággal, mely nem pusztán helyhez és időhöz kötött tartalom, hanem a vállalt történelem teljességén átszűrt érzelmi-gondolati megkötöttség. Hitelét ezért nemcsak jobbára múlandó korérdekek, hanem az egyetemes emberi múlt és a belőle, általa megélt idő egésze teremti meg.

Ez a stószai elkötelezettség útmutatása, kivérzett hite, megbolygathatatlan, szilárd ítélete. A *Hazánk*: *Európa* gondolat válságos és kiegyensúlyozott korszakban, háborúban és békében egyaránt az egyetlen lehetséges, járható út — természetesen már elemzett jelképiségében — a nemzetiségi politika számára. Mert megment mindenfajta szűkkörű szemlélet ingoványától, *kiemel* az önelégültség mocsarából: minden parányi tettet, cselekvést a teljesség szűrőjén bocsát át, az ént és népét, környezetét észrevétlen belevezérli az így megtalált és így kialakuló összemberiségi küldetés titkos áramlásába. Az egyest az általánosba hasonítja, hogy megmentse a köldök-néző hermetizálódás pusztulásra ítélt önelégültségétől, melyben a mások iránti közöny hamarosan visszajára fordul, és a saját erőket fölemésztő bujkáló kórrá alakul.

A bratislavai Madách kiadó emlékkönyve (*Fábry Zoltán kortársai szemével*) csak látszatra illeszkedik a hasonló jellegű, alkalmi kiadványok, gyűjteményes kötetek, hitvallás-mementők sorába. Íróinak legfőbb célja az volt, hogy helyettük, az ő értékelő-bíráló szavaik, rendszerező gondolataik rövid összefoglalásaiban, ahol csak lehet, magának Fábrynak adják át a szót s gondosan kiválasztott idézeteik segítségével így végül

összhatásként a nagy életmű kvintesszenciájával, szép tételrendszerével ismertessék meg az olvasót. Emellett, mintegy ezt a főküldetést életszerűvé varázsolni tudóan, egy sereg szépírói vagy szépírói ihletésű írás idéz föl emlékképeket, olyan hangulatokat, melyek a regényes stószai otthon és Fábry Lényének kisugárzásával telítettek. Az sem egészen véletlen persze, hogy kik a színvonalas tanulmányok, faggató és számvető levelek, lírai napló- vagy memoároidalak írói. A névsor önmagáért beszél: Veres Péter, Illyés Gyula, Féja Géza, Gaál Gábor, Balogh Edgár, Földessy Gyula, Méliusz József, Bori Imre, Milan Pišut, Mesterházi Lajos, E. Fehér Pál, Pándi Pál, B. Nagy László, Simon István, Alekszander Gerskovics és Duba Gyula nevét ha leírjuk, hogy csak a legismertebb szerzőket említsük, elég jelzésnek a könyv eszmeáramlásáról, hangulatfutamairól s egységéről a döntő kérdések megítélésében, láttatásában.

Ennek az igényes vállalkozásnak legfőbb érdeme mégsem a tartalmi sokrétűség s az adott témakörnek szinte minden lehetőségét megvillantó színgazdagság, hanem hogy az így kibomló egész egyszercsak a portréfestő csoport ecsetvonásaival ugyan, de olyan arcképet fest elénk, mely immár nem mások műve, hanem Fábry Zoltán minden eddiginél hitelesebb önarcképe. S megint az egész mutatja csak, mert a részletek el nem árulhatják soha, hogyan vezérelte személytelen jelenléte építő szándékával, gondolata tiszta életével emlékörző kezük meghatott, formáló mozdulatait.

BELOHORSZKY PÁL

A SZENVEDÉS VERSE

BABITS: BALÁZSOLÁS

1. A szenvedés az emberi gondolkodás, az ember-alkotta művészet egyik fő tárgya volt mindenkor. Azoknak a gondolatoknak is, amelyek közvetlenül nem róla szóltak, homályló háttérében ott állott, láthatatlanul. Mélységet kölcsönzött nekik, megsejtett áttűnéseivel, értéksugalmaival, kérdéskényszereivel.

A szenvedés az embervilágban, az igazi embervilágban mindig testi és lelki. Az állat átkínlódja, valami emléke is marad róla; s ha a tárgyak, a környezet, a személyek, akik és amelyek fájdalját okozták, megjelennek tudatmezőjén újra, megretten, fél, szűkül, menekül. Az ember tudatában azonban egyre halmozódik a kérdés kínja, szorongása: *miért* a szenvedés? S ha a tény, mint eleve adottat elfogadja is, vagy okokkal érvelve származtatja is, ott a következő kérdés: *miért én* szenvedek, s mért én mérhetetlenül többet? S ha még ezt is elfogadja, ha még ezt is származtatja, ott a harmadik, a valódi, a döntő kérdés: *hogyan kell szenvedni*, hogyan kell emberi arcunkat, emberi méltóságunkat el nem veszíteni, hogyan kell megtartani, egészen ama végsőkig?

Az emberi szenvedés mindig testi és lelki. A tudatban, amely arccal mindig a jövőre fordul elsősorban, minden sérülésre, legyen az külső, legyen az belső, egyre hatványozódik a sérülés visszatérte lehetőségének szorongása. Az ősi metafora a várakozó érzés torokszorító gyötrelméről, a bizonytalanság légszomjáról örök és naponta frissen megújuló.

A szenvedés kérdése a *marxista eszmélkedés külső peremére* szorult, a marxista szellemű művészet szélvonalára kényszerült. Nem volt illendő tárgy, és sokak szemében ma sem az. Többnyire csak a tömegek társadalmi szenvedése nyert méltánylást. Az egyéné rendszerint csak akkor, ha közvetlenül számított azok megjelenítésének. Ez önmagában ugyan *elvében* nem zárta volna ki az egyéni szenvedés ábrázolását, kifeje-

zését. Hisz közvetve (— mondani is fölösleges —) minden egyéni életmozzanat, s így minden egyéni szenvedés is érintkezik szociális és történeti tényezőkkel, meghatározókkal. Osztályviszonyok között tehát osztálytényezőkkel, osztály-meghatározókkal.

A közvetettség azonban e tekintetben a szorosabban vett egyéni s a közvetlenül értett szociális eredetű jelenségek között gyakran olyan óriási távú, olyan mérhetetlenül áttételes, annyira a véletlen törvényszerűségeinek láncolatán át kötődő, hogy *látszólag, szinte csak a közös ősforrásból, az emberlétből való származás kapcsolja őket össze.* Így aztán az egyéni szenvedés földidézése könnyen vont a magára sokak szemében a dekadencia gyanúját, a bomlás vádját, a hanyatlás bélyegét, amellyel a tevékeny embernek, a közösségért élő embernek, a magánlétbe záródást kivédő embernek semmi köze. Tébolyda, kórház, esetlegesség —: nem művészet. Még nehezebbé tette a helyzetet az iskolásan értett történeti célképzetek követelményének eluralkodása, kivált a pozitív hős követelményének gyakran csak napi távlatú, túlon túl pragmatikus óhajú követelményének elhatalmasodása.

Így különös kettősség, különös sarkítás állott elő. Míg a polgári filozófiai összegzésekben, kézikönyvekben, fogalomtárakban a *Leiden*, a *Leid*, a *passion*, a *suffering* nagy címszóvá nőtte ki magát, a hasonló jellegű marxista művekből szinte egészen kiszorult. S míg a különféle polgári irányzatokban, különösen az ún. élet- és létfilozófia vonalába esőkben önlétű lényeggé, alapvető emberi entitássá lett a szenvedés, szociológiai összefüggés és történeti megokoltság nélkül — addig a marxista eszmélkedésben lételméleti mozzanatát veszítette majdnem egészen el, s csupán szociális és történeti gondolat-hálók alkalmi, esetleges láncszemeként merült föl.

Az irodalom kegyetlenül megsínylette mind a két végletet. Egyik oldalt csakugyan dekadencia jött létre; a másikon viszont — minek tagadnánk — ifjúsági szintű irodalom. A nagyközönség ama része pedig, amely az irodalomtól teljes emberi léte megvilágítását, értelmezését várta, visszamenekült a külön-

bőző irányzatú klasszikusok világába. Oda, ahol a szenvedés társadalmi-történeti összefüggéseiben jelent meg, de egyben úgy is, mint az emberi létezés kiiktathatatlan s kiszámíthatatlanul sok egyedi variációjú velejárója.

S nyilván neki, ennek a közönségnek volt igaza.

Mert ugyan kétség nem férhet hozzá: vannak korok, amelyek mérhetetlenül megkönnyítik a szenvedés elviselését. Mozgalmak, amelyek áramában, események, amelyek hatására a lázban fetregő is feledi, legyőzi kínját. Kétség nem férhet hozzá, vannak korok, lesznek korok, amelyek a lélek sokfajta, addigi gyötrelmét és fekélyét, megszorítottságát és megalázottságát majd világra sem engedik többé már születni. S ami a legfőbb, vannak, s még inkább lesznek társadalmak, amelyekben halk betegszoba, hűvös nővéri kéz, szóval ki sem fejezhető orvosi gondosság enyhíti majd a *közember* szenvedését is. S asszonyi menedék, baráti részvét, közösségi jelenlét az elmagányosult *átlag* tudatgyötrelmeit is.

A nagy világnézeteknek, mindennek ellenére, elengedhetetlen alkotórésze volt és *maradt* a kísérlet, feleletet adni a szenvedés *miért*-jére, s még inkább a szenvedés *hogyan*-jára. Csökkenteni, enyhíteni, könnyíteni lehet a szenvedést, de elviselni, végül is, kinek-kinek magának kell *a maga módján*. Hozzá tartozik ez az emberi élet lényegéhez, beszéljünk akár kollektivistá egyénről, akár individuális kollektivitásról. A nagy világnézeteknek egyik fő törekvése és *ismérve* éppen ezért volt és maradt is az, hogy azoknak a szenvedéseknek, amelyek *értelmezés híján* zátonyra vihetik vagy kis sem engedik alakulni az ember világképét, élettervét és személyiségét, megnyugtató, a kor élszintjén álló magyarázatát és elviselés módját nyújtsák, s ezzel elfogadhatóvá és méltósággal végbevihetővé tegyék őket, egészen amaz utolsóig.

A nagy világnézetek közül a vallásosak többnyire titkos értelmű ajándéknak tekintették a szenvedést, s kegyelemszerző érdemnek elviselését, amely a túlvilágon, a következő életben, a természetbe olvadáskor kamatosan hozza meg a maga gyümölcsét. A vallásos világnézetek hatalmának fogytán,

midőn az ember egyre inkább kilépett varázskörükből, a szenvedés is új magyarázatra várt. Igen jellemző az, hogy a nagy világnézeti omlások idején lépett mindig előtérbe, a magasrendű szellemeknél, a Stoa ilyen vagy amolyan válfaja; a Stoáé, amely azonban bölcséleti formájában, természeténél fogva, sohasem lehetett *a napi életbe merülni kénytelen közember* magatartásának szabályozója, csak az erkölcsi-ontológiai gondolatra különlegesen beállított szellemeké. Legtöbb válfaja különben is inkább védelem; egy már kialakult szellemiség, erkölcsiség, személyiség védelme, semmint tovább épülő szemlélet, tovább építő magatartás, élő, teremtő cselekvés. Conso-latio, a filozófia vigasztalása.

Az irodalom, a művészet, a bölcséleti mélységű művészet s a művészi erejű bölcsélet azonban nem kis részt vállalt, s többnyire eredménnyel, e feladatokból. Nagyon is érthető hát, hogy épp a 19. század számtalan alkotójának lett közép-ponti tárgya a szenvedés. Hatalmas tömegek sodródtak ki ekkor a vallásos világnézetek vonzasköréből. Két rokon s egymással egyben mégis nagyon ellentétes példát idézzünk. Dosztojevszkijét és Nietzscheét. A szenvedés az embert ele-setségére, egymásra utaltságára, embervoltára ébreszti, vélte az első. A *közösségteremtő* erők egyik legnagyobbikát hitte fölfedezni benne. A második is *emberi lényegre ébresztőt* látott a szenvedésben. Csakhogy, arisztokratikus individualizmusa jegyében, úgy tartotta, az előkelőség legtisztább anyajegye, ki mennyi szenvedést tud *maga* elviselni. A letragikusabb a legtöbbet; a letragikusabb hát a legelőkelőbb. Menschliches, all-zu-menschliches.

A nagy világnézetek sorában immár elsők között áll a marxizmus. Ellenfelei is így vallják. A szenvedést reális esz-közökkel mennél inkább kiiktatni a világból, legyen az testi, legyen az lelki, egyik fő törekvése a gyakorlattá lett marxiz-musnak, a szocializmusnak. *Mennél inkább*, mondtuk; — mert egészen neki is aligha sikerülhet, valaha is. *Az embert hát meg kell tanítani a szenvedés új értelmezésére, s meg kell tanítani méltó elviselésére.*

A marxizmus velejében történeti világnézet, mely az ember lényegére, az ember létre, eszmélkedésére vonatkozó anyagát történeti tapasztalatból meríti, történeti távlatba állítja be, s történeti tapasztalattal támasztja alá. S lehet-e a szenvedésről gazdagabb történeti tapasztalati tárházat nyújtani, mint a költészet, s célképzetekre jobban figyelő területet találni, mint az irodalom, mint a művészet?

A magyar irodalomban e tárház, e terület egyik legszebb darabja a *Balázsolás*, Babits *Balázsolása*.

2. Babitsnak ez a verse elsősorban nem arra keresi a választ, *miért* a szenvedés? Ha válaszol, csak közvetve válaszol erre a kérdésre. *Arra keresi a választ, hogyan lehet, hogyan kell elviselni a szenvedést.* Nagy vers a költő életművében is, nagy a korszak termésében is, az a magyar költészet egészében is. Jeles életrajzírója is érezte, tudta ezt. Külön fejezetet nyitott neki. Mondani azonban, sajnálnivalóan keveset mondott róla; nemcsak mennyiség, hanem minőség tekintetében is. Pedig nemcsak e roppantul fontos tárgyról, hanem a költő világnézetéről is gazdag alkalmat nyújt szólni.

A vers élményalapja nagyon is valóságos. Egy pesti kórház különszobájában feküdt a költő a torokrák sejtett gyanújával vagy tudott tényével. Bölcs orvosok bizakodással, rokonszenvező ismerősök részvétellel, állhatatos barátok áldozatkészséggel ölelték körül. Nem első találkozása volt ez a testi szenvedéssel, s még kevésbé a lelkiével. Hanem azért ennyire közléről — a bizakodás, a részvét, az áldozatkészség védőközege ellenére — sem érintette meg még soha a nagy szenvedés, a végső szenvedés, a halál szele.

S ezt a közelséget, ezt az érintettséget *a korszak szorongató politikai világhelyzete* még komorabbá fokozta föl. Mert ha bizonyos korszakok megkönnyítik az egyéni szenvedés elviselését, vagy éppen értékreemtővé emelik a vele, az ellene való küzdelmet — mások ellenkezőleg: hallatlanul súlyosbítják terheit, fojtogatóvá teszik légkörét, értelmetlenné végigvitelét. Babits, aki már a húszas éveket is megszenvedte, a

harmincas évek derekától egyre erőteljesebben érzékelte előbb a szellemi látóhatár beárnyékolódását, majd mind kínlódásban vette tudomásul a politikai élet folyvást fokozódó szorítását. Napjaink történeti kutatásai igazolják, egyre kísérletezett valaminő kitöréssel e szorításból. Ám ha egészségesen nem sikerülhetett neki ez, betegségében még megalázottabban kellett átélnie a szellem kiszolgáltatottságát és tehetetlenségét a gyorsan barbáruló viszonyokkal szemben. A küzdelmet azonban nem adta föl. Azzal védekezett, amivel — a maga szemléletén belül — védekezhetett: a szellem erőfeszítésével. Mind a közélet, mind a magánélet síkján; mely utóbbi ezúttal a szenvedés tartományát foglalta magába. Értelmező lírai formát adott kegyetlen tapasztalatának, hogy világítson, tanulsággal szolgáljon, magának is, másnak is.

Ezzel a versével is, egész költészetével is folyton fölvetik méltatói *katolikusságának* kérdését. Fontos kérdés, kétségtelenül. De nem ez az alkalom, ahol e bonyolult kérdésre meg kellene kísérelnünk választ adni. Annál kevésbé, mert itt nem is szükséges erre teológiai pontosságú választ adni. Katolicitása — ha ennek kívánjuk nevezni — oly fokozatban s oly minőségben van itt jelen, mint szemléletének legfőbb értekezői foglatában, Irodalomtörténetében. Az egyház liturgiája és martirológiája az európai magatartás- és gesztusformák egyik legnagyobb gyűjtőmedencéje, kohója és kincsháza — : így summázhatjuk aforisztikusan, egyetlen kifejezésbe fogva felfogását. Ebben az értelemben bánik ebben a versében is a vallásos és egyházas motívumkinccsel, ebben az értelemben a vallásos és egyházas hittel.

3. A vers ötvenhat sora *osztatlanul* sodorja páronként változó tizenkettős és nyolcas jambusait. Osztatlansága erős *kettős hatást* vált ki: *egyetlen gondolatfolyamat* érzelmvilága, *négy tiszta tagolású*, négy erős gócolású, négy határozott karakterű lánca egy közös összefoglaló zárással, egy bővítő, teljessé értelmező berekesztéssel, kódával. A külső osztatlanság tehát egyszerre utal igen erős belső, érzelmi váltásokra, ritka hevü-

letű drámai szembesítésekre, s egyszerre széttéphetetlen egymásból következésre, a gondolatélmény tudatos egységge munkáltságára.

Nagy része van ebben a kettős hatásban a *választott versforma kezelésének*. Babits az öröklött mérték- és sorfajtaikat a maga versmondati ritmikájának veti alá, s így a gondolatélmény lírai dikciója, érzelmi hanghordozása maradéktalanul érvényesül a merev metrikai szabványokkal szemben, a kötetlenség anarchiájának a legkisebb benyomása nélkül. A jambikus tizenkettős különben is a legszabadabban alakítható sorfajtánk egyike. S Babits bőven élt e szabadsággal. A szabályos, tiszta zeneiségű, önfeledt dalolású alexandrintól a zökentve, súlyosítva meditáló spondaikus ütemeken át a szinte tisztán trochaikus szószerkezetek érzelmen, indulatian kiáltó válfajáiig elmegy. Lehetőleg azonban úgy, hogy a sor második felében a jambikus jelleg uralkodó legyen, vagy legalábbis jól kiérezhető. Méginkább érvényesíti ezt a jambikus vonást a páros sorokban, a nyolcasokban, egyik legkedveltebb sorfajtajában, amellyel kezdettől oly remekül érzékeltette búsongó melankóliáját. („Rab sorsom milyen mostoha” stb., stb.) Ritmusalakítása egyértelműen funkciós. Így hát bővebben a jelentés válaszása közben és után vehetjük szemügyre.

A külsőre osztatlan vers tehát *négy* részből áll: két deskriptív (leíró), s két gondolati (reflexív) részből.

A négy rész *egy fogalom pár köré épül*. Egy fogalom pár köré, amely ellentétes is, de egymást szorosan társító is; sőt, egymás nélkül elképzelhetetlen is, ha *folyamatként épülő gondolatról*, s nem egy pillanat élményének tisztán hangulati megjelenítéséről van szó. Ez az ellentétes és mégis korrelatív fogalom pár, s az őket körülölelő személyes légkör és eszmélkedő képzetkincs önmagában is sugallja a kései Babits-líra oly jellemző általános sajátságát: az univerzális érvényű gondolat élményének líraivá érzelmiesülését, s a személyes érzelmek gondolat-élményre váltását.

A két kulcsfogalom tehát, amely itt szóban forog: *a gyermek és a felnőtt*.

A vers szövegösszefüggése alapján ezt a fogalompárt számtalan összetett vagy egyszerű hasonértelmű párral helyettesíthetjük, értelmezhetjük. A vers erről az oldaláról, a kulcsfogalmak oldaláról nézve voltaképp nem is más, mint e két fogalom fokozó megvilágítása, végsőkéig tisztázó költői értelmezése. Mondhatjuk múltnak az egyiket, jelennek a másikat; mondhatjuk szorongás nélküli boldog időtlenségnek az elsőt, jövőre tekintő szorongó időtudatnak a másodikat, mondhatjuk örök, ösztönös, tudatosulatlan létezésnek az előbbit, s történetivé lett, sorssá vállalt, kezdettel és véggel behatárolt életútnak az utóbbit.

De bárminek mondjuk is őket, mindig *egy előre mozgó, egy induló és záródó folyamatot nevezünk meg*, amely a költő, a beszélő egymásra rétegződő minősítései következtében, előrehaladtában, nemcsak bizonyos értelmet, hanem bizonyos értéket is szül, teljesít ki. Sőt, valószínűleg ennél többet kell mondanunk: *nem egy bizonyos értelmet és nem egy bizonyos értéket, hanem egy sarkalatos értelmet, és sarkalatos értéket vagy éppen az alapvető értelmet és az alapvető értéket* hordja méhében, szüli meg s teljesíti ki az út végére.

A gyermekből felnőtté válás értelmét és értékét.

De *mi a gyermek és mi a felnőtt* Babits e műve, s általában kései szemlélete fényében?

A vers kivételes művészi értéke, megformálásának esztétikai tökéletessége, igazságtartalmának átütő alaki ereje éppen abban rejlik, hogy oly költői szerkezetben állítja eléink e fogalompár jelentését, amely nemcsak jelentésük teljességét fejezi ki a líra eszközeivel, hanem az egyiknek a másikba való átnövését is úgy, hogy nemcsak a két jelentés, hanem maga az átnövés is az *egyetemes érvény* bélyegét nyeri el.

Ennek a szerkezetnek, s ezen át ennek a versnek és magatartásnak nem az első, hanem *a második szerkezeti tagjából* tanácsos kiindulni. Azaz az első reflexív, az első gondolati részéből (Óh, ne bánd . .). Mégpedig azért, mert ez tartalmazza azt a fogalmat, amely a verset szülő élethelyzetben a költő, a beszélő számára az igazán fontos. A felnőtté válás folyama-

tának lírai kifejezésinccsel való körülírását, főleg pedig a felnőtttség állapotának, s a felnőtttség kötelezettségének lírai eszközökkel megragadott és fölmutatott ismérveit. Mert a két kulcsfogalom közül, a gyermektség és felnőtttség kulcsfogalma közül egyértelműen ez utóbbié a vezető szerep. Az első leíró résznek, a gyermekkori idillnek feladata voltaképpen az, hogy hatásos megvilágító kontraszt kimunkálásával előkészítse a felnőtttség élményének, mibenlétének megérzkítését, átélését, elfogadtatását.

4. A felnőtttség és a gyermektség kapcsolatának és különbségének ily erős hangsúlyú középpontba állítása magától értetődően adódhat, az öregedő, a visszatekintő, az összegző ember eszmélkedéséből — minden különösebb korhatás nélkül is. Ha azonban *a korszak tudományosságát és szépirodalmát* tekintjük, s e fogalmak Babitsnál is feltűnedező minősítéseit nézzük, alig vonható kétségbe az érintkezés Babits felfogása és a kor lélektani-embertani kérdéslátása között.

Korábbi korok, ha egyáltalán foglalkoztak *a gyermeklét* sajátos *belső* problémáival, többnyire érzelmes idillnek látták anyai szeretettel, családi melegséggel, ártatlan boldogsággal kistafírozva. Vagy elrettentő szociális ábrának, iszákos szülőkkel, keserű kivetettséggel, rideg idomítással. Az Adler-, Freud-, Breuer-, Jung-, Piaget- (stb.) féle iskolák ezzel szemben a későbbi lelki-tudati megbetegedések melegágyát fedezték fel a gyermekkorban, amelyből a felnőtttségbe való átmenet a nehéz megrázkódtatások és szakadások hosszú sorozatát nyitja meg.

A szépirodalom sejtett ugyan mindebből korábban is sokat, elég pl. a Zöld Henrik Mertlein betétjére vagy a Pendennis gyermekkort idéző elemeire gondolni. A 20. század első felében azonban áradatszerűen öntötte el az irodalmat ez a kérdéskör Gorkijtól Kafkáig, Joyce-tól Musilig, Kosztolányitól József Attiláig, Móricztól Szép Ernőig, Martin du Gard-tól Th. Mannig, a legkülönbözőbb irányzatokat. Hogy *a társadalmi feszültségek lélektanira átjatszása* is nagy szerepet játszott

ebben a *polgári* irodalomban, kétségtelen — de ezúttal nem tárgyunk a kérdésnek ez a vonatkozása.

S a szépirodalom és a lélektan mellett az egyre inkább antropológiai alapozásra törekvő polgári *bölcseletben is* mind nagyobb helyet foglal e kettős fogalomkör és annak viszonya. Elég, ha Spranger *Beziehungssystem*-jére, ráhatási vonatkozásrendszerére (Volk, Staat, Erziehung, 1928), Scheler *Allebenjé-re*, *Allmensché-h-re*, *Gesammperson*-jára, a született egyéniség és a befogadó közösség kiegyenlítésére (Die Wissensformen und die Gessellschaft, 1926) vagy akár Heidegger *Man*-jára, *Wie man lebt*-jére, az átlag átlagosító, személyiséget előlő szerepére s Dewey „*development of our good capacities*”-ére, a jó tulajdonságok fejlesztésére, a rosszak rejtett eltorvasztására (Liberalism and Social Action, 1932) gondolunk. S az átmenet, a különbség konfliktusos és eldöntő voltára nemcsak e pszichológusok, hanem ezek a bölcselelők is nagy hangsúlyt vetettek; még azok is, akik a harmonikus átnövés (többnyire konzervatív) *hitén* dolgoztak.

A két terület, a lélektan és a bölcselet képviselői között mindenesetre jól érzékelhető egy különbség, amely Babits verse szemszögéből sem közömbös. Míg az előbbiek, *akkoriban* legalábbis (durva általánosítással szólva, persze), inkább az ember született egyéniségének töretlen továbbvitele, kibontakoztatása mellett foglaltak állást, az utóbbiak inkább amellett, hogy a született egyéniséget kemény etikai munkával, fegyelmezőssel, akár nehéz kiábrándulások árán is, személyiséggé kell alkotni. S e modern bölcselelők mellett hasonló sugallt fő kedvence a régiek közül: Kant a filozófiát, a fölvilágosult filozofálást *Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit*-nek nevezi, kilépésnek az önmagát sértő, önmagát károsító éretlenségből.

Babits talán vonzódott az előbbiek álláspontjához, de vállalni az utóbbiakét vállalta. A leíró-emlékező s a reflexív-gondolati rész váltása mindenesetre ilyfajta kettősségre enged következtetni. A verskülső tekintetében, látszólag szerves ez az átmenet. A dikció, a hanghordozás tekintetében azonban

éppen az ellenkezője: a váltás szinte erőszakos szakítás. A sorok szótagszáma változatlan marad ugyan, s az utolsó ütemek is többnyire jambusra futnak ki; a verstestet kitöltő mondat-szerkesztés azonban alapvetően megváltozik. S ez magával hozza a ritmus-építés változását is, ami aztán lényegében a metrumot is ellenkezőre fordítja át. A jambus-vers könnyeden ringató, mélézva emlékező, önfeledten daloló ütemét most szorítja ki a trochaikusba át-átlépő, spondikus sötétített, nyugtalan *ritmus-vegyület*. (Óh, ne bánd csúf gondatlanságom, védj ma is — Lásd így élünk mi, gyermekmódra, balgatag.) A nyugtalanságot kiváló versmondattani összetevők közül mindössze háromra hivatkozunk: a zaklatott közbevetések jelenlétére, a határozók hátradobására, s a felkiáltó mondatok használatára. A képzetkincs és képzettársítás tekintetében pedig hadd utaljak arra, a nyugtalanság eszközei s a ritmusvegyülés kiváltói közül mint elegyíti szinte értekezői szabatoságú szóanyagát a belső monológ fojtott drámaiságával (Lásd, így élünk — Mosolyogj . . . csak segíts!) A verskülső e változatlanságától s a versmondattan, a ritmustest e változásából aztán erős hangnembeli feszültség áll elő. A szorongás visszafogottsága, a fájdalom egyensúlyba tartott feszültsége áll elő.

5. Mi hát e rapszodikus nyugtalanságú, második részhez vezető, s annak alapfogalmát előkészítő *első résznek a kontrasztszerepe*, s miként tölti be azt? S végül: *mit ad a felnőttiség fogalmához?*

A vers emlékidéző *gyermekidillel*, tűnt világú *zsánerképpel*, művelődéstörténeti *enteriórral* indul. A liturgia és a martirológia néprajziva színesült elemei szolgáltatók kockáit. Babits oly katolikus környezetből származott, amelyben a katolikuság nem politikai vagy felekezeti vitatéma volt; s dacos, csak-azért-is, gályarab vállalás kérdése sem. Hanem az élet minden területét magától értetődő természetességgel és hagyományossággal átjáró *művelődéstörténeti tény*. Az egyház liturgiája mélyen áthatotta a mindennapok liturgiáját; a mindenna-

pok szokásrendje mélyen át az egyház szokásrendjét. Ez a liturgia, ez a szokásrend eltéphetetlen szálakkal volt hozzákötve a martirológiához. A kettő egymásból s egymásra épült. S belőlük a vers művelődéstörténeti motívumkincse.

A nagy világnézetek, a művelődéstörténetet teremtő világnézetek nemcsak szokásrendet alakítottak ki az élet minden területére, hanem *eszménytárt* is. Különösen az élet nehéz, általános, minden életben előfordulható helyzeteire. Az egyház szentjei, ha tetszik, az egyház mitológiájának alakjai egy gazdag, kétezeréves magatartáskincsnek, eszménytárnak a megtestesítői. A legelők szélén ott állt szent Vendel, a vizek partján szent Kristóf, a gyülékony fatetős kisvárosok téerein szent Flórián szobra — hogy csak a népies szentekből villantsunk egy-kettőt föl. Hogy a dogmatika közbenjáró szereppel is felruházta őket, fontos, de ezúttal számunkra másodlagos tényező. Babits a történelemben, a tudattörténetben kiteljesülő és megvilágosodó közös emberi sors értőiként, tanúságtevőiként mutatja őket föl. Egy nagy művelődéstörténeti hagyomány *magatartásjelképeiként*. Közülük ezúttal szent Balázst, Sebasta püspökét, a valaha oly félelmetes torokbetegségek egykor oly számos átszenvedőinek és áldozatainak patrónusát. A közös emberi sors átélője, elviselője, értője: ez Balázs; ezáltal a *felnoottság* s a vele egyenlőként említett *szellemi kiválóság* képviselője, ismérveink megtestesítője ő. Az értés által segítő.

Ez azonban túlságosan is általános és túlságosan is fogalmi volna, ha nem készítené cló a gyermekség nagyon is érzékletes, nagyon is részletező rajza. *Légkörében elégikus, jelentésében humoros, magatartásában vágyakozó* ez a rajz. Mégpedig úgy, hogy mindhárom érzelmi minőséget iróniával vonja át a költő. Rögtön az első sor remekül érzékelteti ezt. A litániák jámbor alázatossággal könyörgő, többes első személyű hangjába („Kérünk téged, hallgass meg minket”, vagy éppen a régebbi változatokban: „Hogy bennük meghallgatni méltóztassál”), gyermekien játszi, evilágian ingerkedő személyes színt lop: „Szépen könyörgök, segíts rajtam, szent Balázs!” S az egész szép szertartás megjelenítése, a szent szövegek földidézése, a

gyermeki hit állapotának visszavarázslása nem pusztán telt légkörű megjelenítés, földézés és visszavarázslás, hanem csupa-csupa gyöngéd csúfolkodás is.

Kinek szól ez a csúfolkodás, ez az ironia? Az egyháznak? a vallásnak, a hitnek?

Babitsól az olcsó érzelmesség éppoly távol állt, mint az olcsó ironia is. De nemcsak ízlésével, hanem az egyházzól, a vallásról, a hitről vallott művelődéstörténeti, bölcséleti, lélektani nézetével sem fért volna össze az ilyesmi. Önironia tehát? Az is, de nem csupán egyedi. Minden ember önironiája; az, amely a gyermeklétnek szól, pontosabban annak a vágynak, amely minduntalan a gyermeklétbe való visszamenekülés ábrándhitével kísért, lehetőségével csal, kivált a nehéz élet-helyzetekben, valamennyiünket.

6. A gyermek, így mutatja Babits, faunális-florális boldog tudatosulatlanságban él, a lelket egészen betöltő örök jelenben, a sors- és időtudat árnyéka nélkül. Jövőjére nem vetül rá múltja tapasztalatának kínja, jelenére nem jövőjének szorongása, múltjára nem jelenének esetleges semmissége.

Emberlét ez is, de még csak természeti emberlét. S az emberlét normális fejlődésrendje, hogy kilépjen ebből a (boldog) természeti állapotból, átlépjen, s egyre vállaltabban lépjen át a tudatosultság emberi világába. A tudatosultságéba, amely egyszerre óriási teher és óriási segítség a tudat elviselésében. A tudatosultságéba, amelybe egyre mélyebben ivódik bele a közös és az egyéni történelem szenvedés-élménye, végség-tudata, semmisség-érzete. A tudatosultságéba, amelyből *ugyanakkor* egyre nagyszerűbben magasodik ki a fölemelő emberi magatartások példája, a cselekvő szembenézés eszménye, az emberi segítség történeti reménye, egyetemes bizonyossága. A gyermek hisz, remél és cselekszik, a felnőtt (kétséget ismerve) tud, remél és cselekszik.

A gyermeklét kontrasztértelme tehát így tölti meg a *felnőtt-lét* értelmét e szerkezetben. A *felnőtt-létét*, amelybe az embernek, ha csak nem áztatja magát, ha csak nem animális

ösztönéletet él, menthetetlenül be kell lépnie. Mert amennyire természetes a gyermek idő- és történelemtudatának hiánya, annyira „gyermekmód” „balgatag” azé a felnőtté, aki továbbra is fenn akarja tartani a gyermeklét állapotát, illúzióját.

A második leíró rész (Mert orv betegség öldös íme engemet . . .) az elsővel szemben *nem emlék, hanem jelen*. Nem nosztalgikus, elégikus, humoros földidzés, hanem majdnem naturálsan nyers állapot-megjelenítés. A felnőtt ember végsőkéig fokozódó testi-lelki kínjainak már-már mértékét veszítő megjelenítése. A ritmus, a szókapcsolás, a mondattagolás szinte szédítő iramúvá gyorsul föl, egylélegzetűen görcsössé tömörül, egymásba gubancolódón szakadozottá kuszálódik. A fogalom-válogatás szélesre szórt és, látszatra, zilált, a megjelenítő szcenika, a tárgyiasítást szolgáló lírikus-epikus jelenetkeret pedig kegyetlenül, csaknem veristán képzelhető. A hangnem meg egészen a kétségbeesés artikulátlanságáig feszül. Hogy végül a *felnőttről* a *gyermek* tudatot veszítő, ösztönös kiáltása, hatalmas akklamációja szakadjon ki: Segíts Balázs!

7. S Babits, a nagymester Babits, a nagy ember, most alkotja meg művészetének egyik legszebb mintapéldáját, emberségének egyik lenyűgöző tanúságtételét. Az átmenetet a második leíró résztől a második reflexiós részhez, majd a végső lezáráshoz, a magatartás végső megfogalmazásához.

Az átmenet kezdete szókinccs, képzetkinccs, jelentkinccs tekintetében még majdnem egészen egyezik azzal, ami a nagy rémület, ami a görcsbe vonó fájdalom, az artikulátlanság kiáltás előtt elhangzott. A mondatformálás azonban tökéletesen más, *értelmi, s egyre átütőbben az*. Így a dikció, a hanghordozás is egyre tagoltabbá, tisztultabbá, s egyben emelkedettebbé nemesül. A második leíró, megjelenítő rész szinte orgasztikus, vadul vibráló kromatikája pedig majdnem tiszta diatonává higgad, szelídül. Kezdi ezt a részt egy magyarázó köztűzű („Hisz a te szent gégedet is . . .”), folytatja egy magyarázó mondat, s a szöveg *megjelenítésből* fokozatosan *meggyőzéssé* változik át.

Kinek magyaráz, kit győz meg? Önmagának s önmagát. Feltűnik újra, s mint az első reflexív részben is, döntő s óriás hangsúllyal itt is az alapszó, az *első számú kulcsfogalom*: az „okos felnőtt”. S vele a felnőttiség sarkalatos ismérve: „te már mindent tudsz”, „te már jól tudod”, „te már ismered”. Légy hát felnőtt, mint ők voltak, légy hát példájukra támaszkodva bátor, viseld el hát méltósággal, mint elviselték ők is. Rendkívül fontos, mily méretű e rész retorizáltságának foka s irányultsága. Szinte minden szavában benne van az argumentáció valamely eleme, s minden argumentumában a megtapasztaltságból eredő tudás mozzanata, a jelenből a végki-fejlethez jutás mozzanata, (*már . . . tudsz, túl . . . vagy, jól tudod . . . mennyi stb.*). S e nagyszerű retorikájú, e nagyszerű pátoszú rész elégikus összhangzatba való elsimulását remekül koronázza, mind nyelvileg, mind fogalmilag, mind a lélektan tekintetében a záró két sor, a kóda.

Nyelvi tekintetben a látszólag leggyengébb kötésmóddal, a kapcsolóval él, mégpedig kétszeresen („S mit ér az élet”; „s talán azt is . . .”). Ez rendkívül lelassítja a beszéd ütemét. S méginkább lelassítja az, hogy ezek a kapcsolatos mondatok, kivált épp a döntő második, grammatikailag, s hanghordozás tekintetében afféle *toldalék-mondat* benyomását kelti, afféle hozzátoldott dűnnyögését, mely nélkül az előzők akár nyugodtan be is fejezhetők. De lelassúdik a hangmenetük azért is, mert a jambus hosszú szótagjai a döntő fogalmak esetében *természetüknél fogva* hangsúlyosak, s nem csak helyzetüknél. Ejtésük így hosszú is, súlyos is (Mit ér az élet; a halál). Amit még fokoz a hangszín s a szóhosszúság: csupa mély hang követi egymást, s kéttagú szónál nincs hosszabb szó a mondatban.

Az igazi nyelvi találat azonban abban van, hogy e mérhetetlenül súlyos jelentésű és ejtésű másfél sor szavainak több mint háromnegyed része, kilencven százaléka *szótári értelemben nem jelentést hordozó szó* (talán, ezt, nem, is, olyan, nagy, dolog). S így a nagy retorika, a nagy pátosz, a látomásig feszített megjelenítés és a magasztosban mozgó meggyőzős

nyelvét, képességét és fogalmiságát szinte egy pillanat alatt vonja vissza, játssza vissza a mindennapi *élőbeszéd* bizonytalan helyettesítésekkel dolgozó szintjére: „S *talán* azt is, hogy nem is / olyan *nagy dolog* a halál.”

Vagyis amit humorral kezdett, s amit a pátosz és retorika, a megjelenítés és kifejezés legmagasabb fokáig vitt föl, azt a szelíd, elégikus ironia hangjaival zárja be. Az egyedi szenvedést a történeti tudatosultság humora és önironiája közé fogni, s így viselni méltósággal: ezt elérni volt tehát e szerkezet esztétikai-etikai feladata.

A feladat, amely tiszta logikával következett a költő szemléletéből; főleg, mint utaltunk rá, Irodalomtörténetében összegzett szemléletéből.

8. Mert az emberről s az emberiségről *értekező módon* legteljesebben, leginkább sokrétűen Irodalomtörténetében fejtette ki, s összegezte felfogását. Ellentmondást felfogásában nemcsak a filozófiai rendszeresség óhaja oldaláról lehet kimutatni. Gondolatainak inkább csak általános összetartó jellegére, semmint ellentmondás nélküli voltára ügyelt. Nem filozófus volt, s ha kedvelte is a filozófiát, ha mélyen áthatotta is a filozófia — nem filozófiai szakszerűséggel gondolkodott. S emellett, mint az egész korszakot a századforduló körül, megtévesztette őt is a Zaratusztra szerzőjének ellenállhatatlan sugalmú példája; helyesebben szólva: látszata. A rendszer nélküli, a rendszerellenes gondolkodás lehetőségének látszata. Ma már, persze, nagyon is jól tudjuk, a századvég e nagyhatású költő-filozófusa mögött, ha ugyan folyvást változó volt is a rendszer, de nagyon is szilárd rendszer állt mindenkor. A látszat a rendszerben gondolkodással szemben csak egyik eszköze, nagyszerűen fölhasznált eszköze volt hatásának. Babits azonban — bár a rendszerből való kilépést, mint kortársai nagy része, az elme szabadságának fogta fel — azt jól érezte meg mégis, ahhoz igazán mélyen járó elme volt mégis, hogy belássa: *állandó mérő és vonatkozási pontok nélkül* teremtő

módon átélni, ítélő módon gondolkodni s értelmesen írni nem lehet.

Irodalomtörténetének legszemélyesebben gondolati részleteiben, úgy is mondhatnánk divatosan: leginkább vallomásos részleteiben az embert minı történeti és közösségi lényegü lényt mutatja be. Csakhogy, mint mondja, a legnagyobb, a legegységesebb közösség az *egyének közössége*; a történelem pedig, érték-lényege szerint, a gondolatok és az őket szülı élmények egymásból s egymásra következése. A történelem legfőbb értékeredménye, „értékproduktuma” tehát az egyéniség, a szellemi, a lelki tekintetben felnıtt egyéniség. A történelem folyamatának tapasztalatát, a történeti korszakok és egyéniségek tapasztalatát magáévá tévı, átélı s átélésével *tovább gyarapító egyéniség*. Így értette híres tételét, hogy az ő újítása a *követésben áll*.

Egy emelkedetten liberális humanista individualisztikus szemlélete ez; olyané, aki nem a közösség rovására, hanem a közösség alapjaként tekinti, tiszteli az egyéniséget! Mint nemrég kiderült, elsők között ismerte meg Heidegger alapmüvét, a *Lét és Idıt*, s mint levelezése tanúsítja, ifjúkorában rajongott ő is Nietzscheért. De — bár nyomott hagyott felfogásán mindkét érintett gondolkodó — igazán mélyreható filozófiai élménye a *schopenhaueri*, fıként azonban a *kanti* maradt. A bergsoni élmény, amelyet unos-untalan emlegetnek vele kapcsolatban, inkább csak modernre színezte s újszerü hangsúllyal látta el az említettektıl befolyásolt bölcseleti eszmevilágát. Különösen kettı, két egymást metszı fontos számunkra itt ebbıl az eszmevilágból: ismeretbölcséleti agnoszticizmusra hajlása az egyik, a belsı forrású erkölcsi parancshoz vonzódása a másik. Hogy az angol irodalomhoz való hangsúlyozott rokonszenvében tekintélyes része lehetett az elsınek, azt fejezetenként könnyü volna kimutatni Irodalomtörténetébıl. Mérhetetlen Goethe tisztelete, az autonóm ember tisztelete, a történeti élményü, a szellemtıl és erkölctıl vezérelt ember tisztelete pedig a második elemmel hozható szoros kapcsolatba. Mindazonáltal nem Kant és nem Schopenhauer ha-

tása magatartásában a jellemző és a meghatározó, hanem a maga koráé. Magatartása ennek következtében lett egy későliberális polgári humanista magatartása; egy humanistáé, aki a korviszonyok szorításából, s a korviszonyok által fölfokozott agnoszticizmusa szorításából erkölcsi kötelezettsége jegyében a történelem folyamatához fordul, a szellem nagyjaihoz fordul segítségért. Bergson tereintő fejlődése (s persze, Dilthey történeti átéléskultusza) így, ebben az értelemben modernizálta az említett hatásokat, a mondott magatartást.

Alkotásmódjára főleg az fontos mindebből, hogy az egyén történeti-erkölcsi tapasztalatát, kivált pedig magát a történeti-erkölcsi egyéniséget vélte az emberi gondolkodás, az emberi világ legbiztosabb sarkkövének. Az egyéni alkotásban, az egyéni sorsban, az egyéni magatartásban testet öltő s megragadható közös emberi sors, s a *közös egyéni emberi sorsokból* fölépülő művelődési folyamat szolgáltatta képzetkörének, képzeletvilágának, önkifejezése eszköztárának törzsanyagát. Valóban sokezer könyvvel volt idősebb ő legtöbb kortársánál. Azt mondják, nem helyezhető el a szimbolizmus áramban. Ha a szimbolizmuson új jelképek teremtését értjük, csakugyan nehezen. Ady mindent szimbólummá, többnyire önszimbólummá tudott (s akart is) emelni; néha akár a bombaszt, akár a kényelmetlen nagyotmondás árán is. Babits, főleg utolsó szakaszában, ellenkezőleg: óvatos, válogatós volt; legszívesebben századoktól szentesített, pátosszal és iróniával egyaránt telített jelképekhez nyúlt. A teremtés pátosza, a mondás ösztönös öröme, az egyéniség önérző indulata tekintetében, kétségtelenül, vesztett így költészete; nyert viszont sajátos humort, melankóliát és humánus fölényt. Ady szinte mindig hibátlanul érzett rá megérzéseinek és emlékeinek mérhetetlen tárából a szükséges hangra, a megfelelő formára az ihlet mámorában. Babits szívós kutatással megkereste és magához munkálta a megfelelő öröklött formát alkotói tevékenysége folyamatában. Hogy ennek az alkotásmódnak történeti tudatosságával, Aranyjános-i mesterségtudatával mennyire együtt járt a *humor*, a *melankólia* és a *fölény*, azt ez a verse éppoly jól mutatja,

mint azt is, hogy mennyire egybeesett ez a fölény, melankólia és humor azzal, amely világszemléletéből is következett.

Egy előremozgó, értelmet és értéket szülő ívet ír le a vers, mondtuk. S az egyéni ember története s az emberiség története is hasonlót, Babits szerint. Az emberi szenvedés tudatának mérhetetlen fölhalmozódása ez, az egyik oldalon; az erkölcsi-szellemi erők mérhetetlen földúsulása a szenvedés méltósággal való elviselésére, *alkotással való lebíráására* a másik oldalon. Ez a történeti előremozgás értelme és értéke számára. Irodalomtörténetében, név nélkül vagy névvel, a legtöbbször előkerülő bölcsleti távlatú gondolat Schopenhauer létmagyarázata s a rá feleletnek, legyőzésnek szánt kanti erkölcsi parancs.

Szívvvel igazán két honi költőt emelt Világirodalmába: Vörösmartyt és Aranyt. „Csongor keresi Tündét, aki egyszer, gyermekora kertjében, egy hosszú éjtszakán az övé volt. Mint ahogy otthon, gyermekkorunk álmában a mienk a boldogság, hogy aztán örökre eltűnjön... A nyelv furcsán bájos, vaskosan reális, légiesen erlőppenő. A vers értelmét a bölcselgő jelenetek adják meg, alászállva a pesszimizmus, sőt nihilizmus mélyeibe. A nagy romantikus színpompa poétája előtt egyetlen igazi létező az Éj; ‚a sötét semmi‘, amelyben minden föloldódik.” Így beszélt arról, akihez *érzelmeiben* nemzete irodalmából legközelebb érezte magát. S így arról, aki népe történetéből a legáhítottabb erkölcsi példát testesítette meg; *erkölcsit*, ami mindig egyszerre jelentette neki a szemlélet és a mesterség (a cselekvés) etikumát: „... csodálatos, ‚kisebb költeményei‘ is, a méla borongás e remekei folyton a bénító valóságra lesnek, s nem tudnak egészen elszármnyalni a szabad lélek *felelőtlen* tájaira... Aranynál megmaradt (minden szenvedés benyomása) mint emlék, s folyton színezte az újabb benyomásokat. Lassanként fölgyűlt, és kízó teher lett: a múlt terhe... Menekvés, nosztalgia vagy díszlet: ez volt a múlt a romantikusoknál. Aranynál örökös kötelesség, teher...”, aminek tragikumát csak humorban és elégiában lehetett oldani, hogy végig lehessen vinni mindent, egészen ama végsőkig.

9. E két idézet ellentétes kettőssége jól megvilágítja a vers szerkezetét s a mögötte álló magatartást. A finálás vagy poénes záródású s az akklamációs vagy fortissimós felütésű romantikus verssel szemben egy olyan romantika-ellenes költő szerkezete ez, aki valójában mélyen vonzódik a romantikához, de értelmi fegyelmével meditációssá súlyosítja, humor és elégia közé kényszeríti a romantikus elvágódású, meneküléssel kecsegtető hangulati életképet, a vibráló eszmeváltású, a gondolati rendezetlenséget megtűrő, s a verista ízű, az értelmezést mellőző, vizionárius megjelenítést egyaránt. Egy olyan szerzőé, aki a szenvedés állapot-megjelenítésébe, emberi értékteremtő mozgást, gondolatalkotó cselekvést tud vinni, s ezzel egyszerre oldja és köti a szenvedést. Az erős romantikus hagyományú, a többnyire spontán érzelem- és indulatkiömlésű hazai versehagyománnyal szemben abba a versalkotásmódba helyezkedik el, amelynek első igazán jelentős képviselője Arany, s amely éppen Babitsban, s egy más változatban, József Attilában nyerte el fő megtestesítőit.

NÉMETH G. BÉLA

ÖRÖKSÉG

HELTAI GÁSPÁR ÉS KRÓNIKÁJA 400 ÉV TÁVLATÁBAN*

Elbeszélő szépprózánk első igazán vérbeli művésze, az induló magyar könyvkiadás mestere és szellemi irányítója — Heltai Gáspár — négy évszázaddal ezelőtt, 1574-ben halt meg.

Születésének ismeretlen időpontja miatt nem tudjuk bizonyosan, hogy hány éves lehetett ekkor, de az ezidőben datált munkái mutatják, hogy az 1574-es év még irodalmi, alkotó tevékenységének teljében találta. Születésének évére az irodalomtörténet által felhozott, egymástól túllontúl is eltérő adatok szerint vagy 84 éves vagy 64 éves korában érte a halál. Kortársai már jóval ezelőtt „az vén Heltai Gáspár”-ként emlegették. E korára utaló megjegyzések azonban inkább csak a tettekben és tapasztalatokban gazdag életpályára, a beérett szellemi kvalitásokra vonatkoztak, mintsem az alkotó lendület megfogyatkozására. Munkái és egész tevékenysége frisséget, életerőt sugalltak korának. Az 1574-es év még nagy munkákat érlelt, élete két igen nevezetes művét juttatta befejezéshez: ekkor adta közre nyomtatásban „gyönyörűség”-szerzés igényével nagyhírűvé vált *Cancionale*-ját, históriás énekeskönyvét, s ugyanezen évben bocsátotta nyomdaprés alá grandiózus *Krónikájának* kéziratát, amelyben a magyarok viselt dolgait „Attila herceg”-től a mohácsi csatáig kívánta megismertetni magyarul, a latinul nem tudó „együgyűek”-kel.

* A jelen frás részben az évfordulóra készült; részben a Bibliotheca Hungarica Antiqua faksimile sorozatban megjelent Heltai-mű, a *Chronica az magyaroknak dolgairól* . . ., Kolozsvár, 1575. (Szerk.: Varjas Béla, kísérő tanulmány: Kulcsár Péter, Budapest, 1973.) bemutatását kívánja nyújtani.

Élete utolsó évének ezek az alkotásai — miként annyi több, más műve is — „sikerkönyvek” lesznek századokon át, s nemzedékek sora nő fel, hogy kikerülhetetlenül általuk nyerjen a nemzeti múltról igényes s egyben élvezetes olvasmányt.

Most 400 év múltán, mikor éppen az író életkorát, „vénséget” latolgattuk, kézenfekvő kontrasztként kérdezzük, mi is az oka annak, hogy a 20. század olvasója és kutatója Heltai prózájában még ma is egyaránt eleven frissességgel, fiatalos üdeséggel találja szembe magát? Miért látjuk tárgyában és előadásmódjában az el nem avultat, az el nem homályosultat, a meg nem kopottat? Miért véljük észrevenni benne a szinte kortársként hozzánk szólót? És folytathatnánk a kérdéseket. Tény, hogy ha olyan széppróza-írót keresünk a „rég” magyar irodalomban, aki művei olvasása közben leginkább elfeledteti az azóta elmúlt időket, emberöltők változásait, akkor Heltait az első ilyen, korukat meghazudtoló alkotók között találjuk. Írásai ma is könnyen és igen élvezetesen olvashatók, nem szakemberek számára is lebilincselőek.

A fentiek nyomán többen — irodalomtörténészek, nyelvészek — keresték a nyitját Heltai talányos, nyelvi, stílári, elbeszéléstechnikai frissiségének, nem szürkülő aktualitásának. Sokféle konkrét indokolás volt már lehetséges: magunk is utalunk majd ilyenekre, mégis előjáróban a teljesértékű magyarázatot keresve; átfogóan megállapíthatjuk, hogy az alapvető okokat magában a reneszánsz korban, a reneszánszadta lehetőségekben lehet és kell megtalálnunk. Az e korban rejlő rendkívüli lehetőségek, a társadalmi erők alakulása folytán meghatározó erejűek voltak mind az elbeszélő széppróza kibontakozása, mind pedig a kiemelkedő, alkotó tehetségek felmutatása tekintetében. Így a hazai, feudális viszonyok között, a reformációval összekapcsolódó reneszánsz, s annak főleg második, elvilágiasodó szakasza lesz képes — sajnos csak átmenetileg — a magyar világi és szórakoztató széppróza felemelésére, Heltai Gáspár tehetségének, magas szintű életművének kibontakoztatására. Heltai halálát követően, s egyben a reneszánsz lehanyatlása után már évtizedeken át hiába

keressük a folytatókat, az elbeszélő széppróza továbbvivőit, mert a tértnyert feudális erők a barokkban már nem biztosítják a Heltaitól még élvezett lehetőségeket. E folyamat átlátásából kiindulva, a reneszánsz ideálok kicsengéséből és számos összefüggéséből érthető meg Heltai mai aktualitása, közelsége, közvetlen kapcsolódása korunkhoz; innét magyarázható, hogy Heltai irodalomtörténeti súlya s jelentősége egyre nő, értékelése évről évre időszerű meglátásokkal egészül ki, s meglepő módon gazdagodik; életművéből újabb és újabb darabokra irányul megérdemelt figyelem és rokonszenv.

Heltai Gáspár, aki még néhány évtizeddel ezelőtt szinte kizárólagosan a *Száz Fabulával*, Ezopus-fordításával írta be nevét az újabb irodalmi köztudatba, az a Heltai napjainkra két irányban lépett óriási mértékben előre. Egyrészt mint alkotó szépprózaíró sokkal szélesebb és újabb oldalokról megvilágított repertoárral, valamint alkotó módszerének körültekintően feltárt ismeretében áll ma a köztudat előtt; másrészt mint könyvnyomtatóról közelebből is tudottá vált, hogy könyvkiadói tevékenysége az európai nagy, reneszánsz s polgári nyomda-dinasztiák vállalkozásainak sorába állítható joggal.

A továbbiakban eme két irányú, előtérben álló problematikával foglalkozunk, benne kiváltképpen a *Krónika* témavilágával, hogy a 400 éves Heltai-művek mai aktualitását érzékeltethessük.

Ha közelebből tekintjük, hogy az utóbbi negyedszázad milyen Heltai-műveket emelt ki akár új kiadással, akár méltatással, akkor négy munkát kell említenünk: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról szóló dialógust*, a *Cancionálét*, a *Ponciánus históriáját* és a *Krónikát*. Hogy miért éppen ezeket, annak számos oka van; most csak néhány olyan közös jegyre utalunk, amelyek miatt szükségszerűen fordult felénk korunk érdeklődése. Először is mind a négy munka világi tárgyú és magyar nyelvű, ami a 16. század közepén igen lényeges. Másodszor mindegyik mű tárgyánál és előadásánál fogva

eleve szélesebb körök olvasmányigényét elégíthette ki. Harmadszor mind a négy írásban a „tudomány”-on túl a magános olvasáson keresztül való szórakoztatásnak és gyönyörködtetésnek nyilvánvaló igyekezete ismerhető fel. Negyedszer mind a négy munkában alkalmat talál a szerző, hogy a tárgyadta lehetőségeken belül — eredetiként, a mindennapi élet és a magánélet hétköznapi eseményei is teret kapjanak. Végül ötödször a négy munka közül három olyan szépprózai alkotás, amelyben a reneszánsz kispikái elemek sajátos felhasználása történik meg, s a negyedik, a históriás énekgyűjtemény is sok tekintetben épít a szépprózai elbeszélés eszköztárára.

Az említett közös vonások egytől egyig a reneszánszban fogant modern polgáris igényekből adódnak, s nem csoda, hogy továbbélve hosszú ideig az érdeklődés középpontjában tarthatták a műveket. A közös jegyek azonban nem valami véletlenszerű, szerencsés egybeesés eredményei, hanem Heltai Gáspár kiforrott alkotó módszerének törvényszerű következményei. Sorra véve az említett jegyeknek a szerző törekvéséhez való kapcsolódását, feltűnő az a határozott és biztos vonalvezetés, ami az ide vagy oda tartozásban vízvonalastót jelent.

A világi tárgy összefüggésében a szakirodalomban sokszor esett már szó arról, hogy mintegy külső kényszer hatására, a vallási tárgyú könyveket sújtó cenzúra-rendelet következtében „állt át” Heltai teljesebben a világi munkák kiadására. Ez a nézet azonban egyetlen okként semmiképpen sem fogadható el: Heltai polgár volt, egész emberi magatartása, napi életvitele, gazdasági vállalkozásai stb. egyaránt azt mutatják, hogy hajlama, adottságai — kolozsvári plébános léte ellenére — világi gyakorlatias tárgyakhoz vitték közel, s igazában ott volt elemében. Írásai is ezt a tematikát és magatartás-igényt sugározzák. Kiadási profilját inkább határozzák meg a világi tárgyú művek, mintsem a bibliafordítás, a káté, az isteni dicséreték stb.

Német anyanyelve ellenére a magyar nyelvet állította szerzői és könyvkiadói munkájának előterébe. Szokták ezt a tényt úgy magyarázni, hogy a magyarnyelvűségét gazdasági

érdekei diktálták, minthogy magyar nyelvű könyvek közreadása — szinte versenytárs nélkül — gyümölcsözőbb volt, mint a fejlett német könyvpiaccal vívandó konkurencia. Van ugyan ebben sok igazság, mégis írói mivoltában, az öntudattal s rátermettséggel magyarul alkotó író tűnik elsőbrendűen szemünk elé. Magyarnyelvűségében, stílusában van valami ösztönös, spontán rátalálás, megérezés. Mint német anyanyelvű ember ugyanis, aki élete delén tanult meg magyarul, csak egyféle magyar nyelvet ismerhetett meg, azt, amelyiket mindennapos tevékenysége közben élőszóban használt, és azt is egyszerűen, amit írásban rögzített. Ő a hangos beszédet kötötte meg kisebb finomításokkal írásban. Nem így tettek magyar anyanyelvű író kortásai, vagy kiváltképpen a manierista alkotók, akik valósággal két magyar nyelvet alkalmaztak nagy tudatossággal: egyiket beszédben, napi tárgyról, kevésbé műveltek körében; a másikat pedig írásban használták nemesebb tárgyról, mesterkéltén, művelt írástudókkal kapcsolatosan.

Nézetünk szerint a most vázolt nyelvhasználati adottságokból, Heltainak a beszélt nyelvet rögzítő eljárás módjából következik nyelvének előjáróban már említett frissége, mához is szóló jellege, mesterkéletlen közvetlensége, élőszó szerinti természetessége. Kár, hogy oktatásunk és könyvkiadásunk ma már nem használja ki ezt a Heltaitól nyújtott különös adottságot, s nem állítja a 16. század élőszavát visszaadó Heltai-szövegeket — pl. a meséket, s egyéb szép prózai betéteket, a kolozsvári bírót stb. — érdemük szerint — a fiatalság olvasmányai közé. Jó eredménnyel és kedvező hatással járna.

Immár az irodalomtörténeti köztudatba ment át Németh László szava nyomán, hogy Heltai írásainak megítélésekor a „hogyan” kérdése a döntő. Eszerint inkább előadásmódjában rejlik az a varázs, amivel megejti olvasóit, mintsem a tartalmi tényezőkkel lenyűgöző agitatív erőben. Százada nagy kérdései, mint a reformáció és ellenreformáció harca, a török és német erők jelenléte, a feudális viszonyok kiélezettsége, a parasztfelkelés utáni hely-

zet, az elkülönülő Erdély problematikája stb. mind-mind korrektül jelen vannak ugyan Heltai életművében, de egy-két kivételt leszámítva, nem izzanak ezek a témák, nincs bennük lírai hevület, eposzi felnagyítás, publicisztikai kicsengés. Heltai nem koncentrálna Dávid Ferenc módján a vallási-társadalmi konfliktusokra, sem Tinódi módján a török elleni harcra, sem Bornemisza módján az embert „környülvevő” számos drámai összeütközésre. Heltai mindig mindenben mértéktartó, nyugodt marad, túlságosan nem zavarhatja meg semmi: ráérős, részletek kimunkálására is időt adó, kiterőkben gazdag prózai elbeszélésmódjának természetes folyása mindenkor megmarad. Vérbeli prózaíró: sehol sincs a líra eszköztárának nálunk szokott segítségülhívása vagy a dráma kiélezett konfliktusainak alkalmazása. Úgy tűnik tehát, hogy Heltai a kor súlyos eszmei harcait csak mintegy türelmes polgár módjára szemléli, a békességet hirdeti, a társadalmi, nemzeti bajokban vigasztal, nyugalomra int. Legfeljebb időközönként egy-egy sokatmondó közmondásra utal: „Kicsi a hangya, de azért meg tud búsulni.” Ez a magatartás felel meg kétségtelenül Heltai polgári érdekeinek, nyomdai s egyéb vállalkozásai sikerének. Teljesen helytelen volt valaha is arra gondolni, hogy Heltait mint a *Háló* című, az inkvizíció ellen harcosan szembeforduló mű fordítóját általánosítva és egészében jellemzőként lehetne értelmezni. Ugyanakkor nagyon is méltánytalan lenne a ténylegesen plebejus, polgári magatartásnak, eszmei megnyilvánulásnak számos más vonását a „hogyan” kérdésének hangsúlyozása révén háttérbe szorítani. Szerzőnk haladó polgári eszmeköre ugyanis már több, sokkal finomabban kimunkált, mint a Szkhárosi-féle „harcos” feudalizmusellenes átkok versbe foglalása. Heltai eszmei fel fogása már a jövőt jelenti, eszmekörének igazi kibontakoztatására a polgári fejlődésben előbbre járó körülmények között kerülhetett volna sor. Nem véletlen, hogy csak a hosszúra nyúló, feudális fékező erők meggyengülésekor, s nem utolsósorban a barokk lehanyaglása után, a felvilágosodás előretörésekor értik meg őt igazán. Bessenyei nemzedéke például

e két évszázaddal előtte járó polgári és világi szépíróhoz mint „pajtásához” fordul.

Heltai polgári magatartásából is fakad, hogy írói célja munkáival a kor intencióihoz képest nagy eltérést mutat: a korban túlbujánzó „nagy, nemes, tudós” valláserkölcsi, nevelő és tanító szándékot határozottan mérsékelni látszik, sőt, ennek helyébe egyáltalán nem tartja véteknek vagy méltóságán alulinak, hogy a könnyedebbet, a szórakoztatót tegye. Címlapon hirdeti már öntudattal, hogy ama könyvben „gyönyörűséges” dolgokat talál majd a szorgos olvasó. Benne van már törekvésében a modern igény, hogy széles körű olvasórétegnek olyan olvasmányt adjon, ami egyszerre tanulságos és szórakoztató. A népkönyvek igénye is itt munkál már, Heltai tevékenysége nem idegen attól, s programja sok esetben érintkezik is a kolportázs-célkitűzésekkel. A szórakoztató, regényes megoldásoknak és törekvéseknek igazi, vérbeli megvalósítása történik meg Heltai által. Legjellemzőbb sajátja e téren azoknak a magánéletbeli bonyodalmaknak szövése, bonyolítása, színezése, amelyekben „szép asszonyi szömélyek” viszik a főszerepet oly módon, hogy „csalafintaságuk” helyenként egyenesen Boccaccio világát juttatják eszünkbe.

A mindennapok világa és annak apró eseményei érdeklik különösen írókat, ezekkel foglalkozik behatóan, előszeretettel. Még történeti műveiben — így a Krónikában — is ahol teheti, inkább a hétköznapi magánéletbeli szinteken időzik, eredeti betoldásait itt alkalmazza. A nagy történelmi hősöket, a királyokat szívesen leszállítja a magas piedesztálról a föld porába. Atmoszférateremtő zsenialitása is innét fakad; ezáltal a magatartásforma által tud pár mondattal nyomban közvetlen, napi valóságot elélni idézni. A sokat emlegetett dialogizáló hajlama, miszerint az egyszerű folyékony elbeszélést párbeszédes cselekvéssé bontja fel, szintén a környezet és a jelenlévő emberek közelítését célozza, nagy sikerrel.

Heltai fordulatot hozó jelentősége abban a határozott felismerésében van, hogy az irodalmi fejlődésnek koráiban lezajló válsága idején, amikor is a szóbeliség és írásbeliség között, a

hagyományosan előadott, énekel, verses história és az új igényű olvasásra szánt próza között végérvényesen választani kellett, ő ingadozás nélkül az íráshoz és nyomtatáshoz kötött próza mellett döntött, sőt mint utaltunk rá, a históriáséneket is már mintegy átjátszani igyekezett az „olvasók” számára. A *Cancionálét* e szempontból nézve törvénytzerűen követi a próza eszközeit már diadalra vívő *Krónika*, amelynek témái nemegyszer szoros párhuzamban állnak egymással.

A Heltaitól kimunkált széppróza alapot, irányt teremtett elbeszélő prózánk további, válságokkal teli, újra meg újra kezdődő fejlődéséhez. Az a nyugodt, ráérős tempóban hömpölygő elbeszéléstípus, amely önálló elbeszélő egységekkel, jelenetekkel, epizódokkal, kitérőkkel s nem utolsósorban anekdotikus toldalékokkal előszeretettel él, az a próza a szerzőnk-től már kitaposott úton fog járni hosszú ideig. Heltai kedveli és ahol csak módja van, eredetiként is alkalmazza a kerek történetek kialakítását, a kisepikai egységek, részelemek elhintését, amiket keretbe fog a mű másirányú nem eredeti koncepciója. A magyar kisepikai, anekdotikus, novellisztikus próza fejlődésének alapja már itt, a 16. század második felében adva volt, nagy kár, hogy továbbvitelét a reneszánsz nem fejezhette be és csak majd a 18. század térhetett vissza hozzá.

Mennyiben eredeti alkotó Heltai? — merült fel a kérdés számos filológiai alapos vizsgálattal együttjáró munkában. Úgy tűnik, minden túlzás bármelyik irányba, ferde útra vitt. Egyfelől felvetődött, hogy lényegében szerzőnk minden munkája visszavezethető külföldi forrásra, s így nála egészében csak egyszerű fordításokról, legfeljebb magyaráításokról lehetne szó. Másfelől a források követésének figyelembevétele nélkül, mint önálló Heltai-műveket kezelni ezeket ugyancsak illúzió lenne. Azt tartjuk általában, hogy vannak, bár nem túl nagy számban olyan filológiai kimutatható részek, amelyek Heltai betoldásai, kitérői az eredeti kézhez kapott szöveghez képest, míg a többi lényegében fordítás. Részleteiben azonban szerintünk többről is szó van: azáltal válik keze alatt eredetivé részben vagy egészében az idegen szöveg

— s ehhez van kitűnő érzéke s rátermettsége Heltainak —, hogy átstilizálja e szövegeket, vezeteti magát az eredetitől, mindent feltétlenül saját felfogásán áthangolva enged keresztül. Egészen minimális eltérés elegendőnek látszik nála, hogy „eredetivé” váljék az új szöveg, s nem minden esetben szükséges az oldalakon át történő függetlenedés. Ahol szükségesnek látja s mondanivalója is van, ott kisebb-nagyobb részegységet be is illeszt, távolról sem ragaszkodik mereven az eredetihez. Nagyon érdekes eredményhez vezetne végighaladni egy-egy munkáján, tapasztalva, hogy miként ékelődnek be ezek az árnyalati, stílárius eltérések, majd a szövegszerű betoldások, amelyek legtöbbször kisepikai egységek, szépprózai szigetek; s mindezek hogyan rombolják, hogyan feszítik szét az eredeti „tudós” munkákat, mint pl. Bonfini modoros, történetírói alkotását a *Krónika* esetében, s hogyan hangolódik át az egész mű élvezetes olvasmányá.

A *Krónika*, amelyet most faksimile kiadásában kapunk kézhez Varjas Béla impozáns sorozatában, méltán közelebbi figyelmet is érdemel. Már a mű eredeti, külső megjelenése is lenyűgöző: 16. századi induló könyvkiadásunk elismerésre méltó teljesítménye, s a korabeli Európában versenyképes alkotás. A Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat kiemelkedően szép darabja ma is.

Heltait szinte egész életén keresztül vonzotta a történeti tárgy. Több ilyen irányú vállalkozása is ismeretes, de élete utolsó évtizedében teljességgel ide összpontosult érdeklődése, s ennek eredménye az éveken át készülő *Krónika*. Igaz ugyan az is — mint írják —, hogy Heltai észrevette az olvasók igényét történeti munkák iránt, és ezt a nyilvánvalóan jelentkező igényt kívánta kielégíteni. Bármiként is legyen, Heltai számára a történeti tárgy olyan alapanyagot nyújtott ami sajátos, fent elemzett alkotásmódjának kitűnően megfelelt. Olyan keret, olyan anyaggyűjtés, szövegszerűen felhasználható nyersanyag volt ez számára, amelynek saját igényére való átformálása igen csak kedvére való munka, akár szórakozás lehetett, ahogy a szövegekből ezt kiérezni lehet. Nem szeretnénk túl-

zásba esni az éppen szóbanlevő mű javára, és nem szeretnék a régen már első helyre tett, de azóta kissé háttérbe szorult *Száz fabulát* tovább árnyékolni, de kétségtelen, hogy Heltainak a *Króniká*ban tapasztalható eredeti szépprózai alkotásmódja méltán minden elismerést megérdemel.

A nagy gonddal és igen szépen gondozott faksimile kötethez csatolt tanulmányban Kulcsár Péter példamutatóan igazít el a műadta problémakörben, s számos ponton új kutatásainak eredményét adja közre. Ezek közül kiemelkedő a források alapos, pontról pontra történő kimutatása. További vizsgálatokra hív fel a Bonfini munkájával való egybevetés gazdag dokumentációja. Többek között arra, hogy Mátyás király olasz humanistái, az „idegen” történetírók, Bonfini és Galeotto miként járultak hozzá a magyar történetiszemlélet korszerű kialakításához, s magyar nemzeti érdekű műveikkel miképpen épültek be például Heltai magyar nyelvű munkásságán keresztül a kialakuló történeti hagyományba, közfelfogásba. — De ugyancsak nem közömbös annak lemerése sem, hogy Bonfini mellett — ha kisebb mértékben is — milyen szerepe volt az alapszöveg nyújtásban Thuróczinak, Székely Istvánnak, Zsámbokinak vagy Brodarics Istvánnak.

A kísérő tanulmány tiszta helyzetet kíván teremteni a tekintetben, hogy kijelölje azokat a forrásoktól nyilvánvalóan és szövegszerűen eltérő részeket, amelyek bizonyosan Heltai eredeti alkotásai. E részek aránya ezúttal sem nagy. Például a nagy hírű és a közismert, Hunyadiakkal foglalkozó egységből az ilyen írott forrást nélkülöző szövegek a következők: *Mátyás tojást árul Bécsben*, a *Kolozsvári bíró*, *A szebeni özvegyasszony története* és a sok tekintetben problematikus Hunyadi család származásának meséje. Utal a szerző ezeken túl más változtató körülményre is, de hangsúlyozza még azt is, hogy némely „tartalmilag mit sem hozó módosítások csak Heltai stílusjegyei” lehetnek. Szerintünk e stílusjegyek jelenléte, ismételt szerepe éppen, hogy lényegi, tartalmi változást, akár a munka egyes nagyobb egységeinek áthangolását is eredményezheti. Például az a pusztán stílárius, hangulati elem,

ami ebben a lapszéli megjegyzésben van: „Egy olasz menyetske megváltoztatta az hatalmas Mátyás királyt” — teljességgel más szint, más árnyalatot ad a szöveghűen követett tartalomnak.

Dicséretes a tanulmányból a Hunyadi János származásának meséje mögötti összes bonyodalom kibogozásának munkája: e szerint a Zsigmond király és a szép Morszinai leány szerelmi kapcsolatának és a kis Janikulának története a *Krónikában* már csak a kidolgozás végső formáját nyeri el, mert megelőzőleg a *História*, majd a *Cancionale* megfelelő részletei már egy-egy változatban előadták azt. Abban látjuk az itt bizonyított folyamat jelentőségét, hogy aszerint Heltai menet közben állandóan és fokozatosan bővítette, alakította, kerekítette az esetet, míg végre magas művészi színvonalon, népies ízekkel, élvezetes, mesésregényes olvasmánnyá formálta. Nagyon egyetértünk végül a tanulmány értékelő megjegyzésével, amely szerint „Heltai nem naiv krónikás, de nagyon is kifinomult ízlésű és ítéletű szépíró”.

Az előttünk levő *Krónika*-kiadás kötetének szépsége, korabeli nyomdatechnikai kimunkáltsága nem feledteti, sőt eszünkbe juttatja a szépírói Heltai mellett — egyszemélyben — a jeles könyvkiadót, aki európai szintre tudta emelni — sajnos csak ideiglenesen — a magyar nyomdászat, könyvkiadás és terjesztés tevékenységét. Nincs terünk ennek bővebb tárgyalására, csupán soraink lezárásaként összegezhethetjük, hogy Heltai Gáspár könyvkiadói munkásságát már olyan polgári, kulturális-gazdasági vállalkozásnak tekinthetjük joggal, ahol a „könyvtermelés” jellegzetes organizációja érvényesülhetett. Az irodalomszociológia legújabb megállapításai szerint a polgári könyvkiadás folyamatában törvényszerűen három tényező, három tevékenységfajta összehangolt jelenléte szükséges: a kiválasztás, a kinyomtatás és a terjesztés munkája. Heltainál e három aktus már megfelelően kiépült, önálló, zárt kört alkotott, minden a saját kezében futott össze: s nem úgy, mint a feudális könyvkiadásban, ahol a direkt mecénás vállalta a kiválasztás és a terjesztés feladatát, míg a „kiadó”-ra

csupán a kinyomtatás feladata várt. Heltai kitűnő áttekintője, szellemi irányítója, sikeres üzletvivője tudott lenni az egészen modern könyvkiadásnak, ahol szükséglet, funkció, igény, rentabilitás stb. egyaránt körültekintő figyelemben részesült. Sokrétűen gazdag könyvkiadói tevékenységére jellemző a számbavettekén túlmenően, „műveinek” az a további tete-mes sora, amelynek darabjait — tudományunk jelenlegi állásakor — a „Heltainak tulajdonítható művek”-nek nevezzük. Lehet, hogy szerzője, lehet, hogy csak kiadója volt, ezeknek az írásoknak. Remélhető viszont, hogy e munkák tekintetében is új felismerések következnek a közeljövőben, mert a sokoldalú Heltai-hagyaték még ma is kimeríthetetlenül újdonságokkal és meglepetésekkel szolgálhat.

GYENIS VILMOS

CSOKONAI ELFELEJTETT ÉBRESZTŐJE

Dóczi Lajos írói presztízse, mely a századvégen, Reviczkyék nemzedéke szemében még igen magas volt — alaposan devalválódott azóta: ma már látjuk, hogy vígjátékai híján vannak a hús-vér alakoknak, versei pedig az érzelemnek, csak versfordításait, mind a németből magyarra, mind a magyarból németre készült darabokat, érezzük bravúrosnak mindmáig, főképp cikkei, esszéi okos, szellemes (sajnos, többnyire német nyelvű) írások. Ilyen többek közt a *Csokonai*, mely 1871-ben Rákosi Jenő *Reform* című lapjában jelent meg először, a költő születésének közelgő századik évfordulója, illetve debreceni szobrának felállítása alkalmából. Az írás már azért is megérdemli figyelmünket, mert Csokonai tekintélye és népszerűsége az idő tájt apályban volt. Tudvalevő, hogy halála után Kazinczy és Kölcsey versengve csepülték, Toldy Ferenc is csak később, a 40-es években kezdett kissé melegebben tekinteni rá, Erdélyi János, Salamon Ferenc, Gyulai fel-

figyél ugyan rá népies elemei okán, de ők sem becsülik érdeme szerint, mert keveslik népiességét. Így Szász Károly 1871-ben megjegyzi, hogy Csokonai „még harminc évvel is halála után csak Debrecenben és a Tisza mentén tartatott nagy költőnek” (Vasárnapi Újság, 1871, 42. sz.). Ilyen körülmények közt írja Dóczy a tanulmányt a költőről, az elsőt, amely nagy elmélyedéssel, kitűnő ítélettel, finom művészi érzéssel, s illő megbecsüléssel méltatja őt. De nem esik a felfedezőik szokásos túlzásaiba. Csokonai kiválóságai mellett látja a korlátait is: nagyságát elsősorban nyelvművészetében pillantja meg, „Kazinczy jobban tudta, mije hiányzik a magyar nyelvnek; Csokonai jobban tudta, hogy mije van” (Magyar Könyvtár, 300. sz. 9.), mondja találóan. Finom érzéssel mutat rá, hogy Kölcsey finomkodása, mely a parasztosnak érzett „szellő” szó helyett a „szellem” szót javasolta, árthatott volna *A rózsabimbóhoz* c. költeménynek. Még érdekesebb, hogy meglátja *Az estve* Petőfit előző szemléletének merészségét (uo. 18.). Az elterjedt véleménnyel szemben, mely Csokonait rendhagyó élete okán Petőfi elődjének tartja, felismeri, hogy Arany az, aki művészi jellegével legrokonabb vele (21.). Nem huny szemet afölött, hogy Csokonai nyelve és verselése erősebb, mint érzelmi élete. Bőbeszédűségét sem hallgatja el. De lándzsát tör mellette Kazinczy ellenében, aki póriának tartotta, hogy pillangónak nevezte a lepét. Különösen érdekes és eredeti módon fejtegeti a költői és prózai nyelv különbségét:

„Legtöbb esetben a legjelesebb próza az, mely minden dolgot a legpontosabban tud megjelölni, nem mondván sem többet, sem kevesebbet a szó, mint amennyit képzelt a gondolat. A poézisben ellenkezőleg áll a dolog, mert annak tárgya kifejezhetetlen; kitűnősége nem a pontosságban áll, mellyel a dolgot kimeríti, hanem azon erőben, mellyel másokat izgat, hogy hasonlót képzeljenek, érezzenek és gondoljanak, mint amit a költő képzelt, érzett és gondolt, midőn szavait leírta.” A költő „nyelvének ereje nem annyira abban fekszik, amit kimond, mint abban, amit sejtet; előnye nem a pontosság, mellyel a szó a fogalmat fődözi, hanem a pendítés, mellyel a szó nyomán minél hosszabban és titkosabban rezegteti a rokon

érzet vagy gondolat húrjait. A próza legjobb lesz, ha kimond mindent; a poézis leghatalmasabb, ha minél kevesebbet mondván, minél többet éreztet.” (Uo. 38–47.)

Ezért Kazinczy működése hasznos volt a prózára, de a költészetre kevésbé, főképp az volt káros, hogy udvarképes és nem udvarképes szokat teremtett. Csokonai érdeme továbbá, hogy nem párologtatja el a szavak érzéki tartalmát, nem üti rájuk a próza kényszer-árfolyamát, meghagyja őket a költői szólás termés-aranyának: „az ő nyelve se nem tisztán népies, se nem tisztán könyvnyelv, hanem az, aminek minden költői nyelvnek lennie kell: naiv.” Az ily nyelv „a gyermekkor üdeségével testesíti meg a férfikor tartalmát”; ez „fölemelése a férfinak, a művelődött nemzetnek, a gyermekkor, a természeti állapot azon oldalához, melyben az fenségesebb, igazabb, emberibb s azért istenibb nálánál: az érzés, a szemlélet, a gondolkodás közvetlenségéhez”. „Petőfi új és eredeti, de — jól figyeljük meg ezt — nem nyelvében az, hanem gondolataiban és érzelmeiben.” (44.) Csokonai naivitásának példájául a „közölni” szó használatát említi, amely prózai szó, de Csokonainál költőivé válik: „A virág a több virággal Közli örömcsókjait”. Csokonai ugyanis nem népies, de az értelmet az elvont árnyalatról átviszi az érzékire. Ugyanígy jár el az „intézet” szóval: „Imádjuk bölcs intézetét, Ne szálljunk véle alkura”, mondja az istenségről.

A merészséget csodáljuk-e jobban, amellyel Dóczi felfedezi az akkoriban fitymált költőt vagy a bölcs és pontos józanságot, amellyel értékét megállapítja, stílusa szellemes könnyűségét, mely tanulmányainkban ismeretlen volt addig, vagy nyelvészeti finomságát és eredetiségét, melynek Aranyig, Péterfyig, Babitsig nincs párja nálunk? Kinek a segítségével jutott Dóczi a Csokonai felfedezéséhez egy korban, mikor ettől a magyar kritika és irodalomtörténet idegenkedett? Hogy jutott ide a burgenlandi „tizenhárom község”-ből származó, Sopron német környezetében nevelkedett író? A soproni evangélikus líceumban? Alighanem a *Kávéforrás* nevű Aranyt tisztelő író-társaságban, melynek ő is tagja volt. Nem

tudom lépésről lépésre nyomon követni, volt-e a tanulmány-
nak hatása. De mindenesetre volt: erre vall, hogy Radó Antal
1902-ben a Magyar Könyvtár 300. füzetében újból kiadta a
remek esszét, s 1904. szept. 16-án Kosztolányi azt írja Babits-
nak:

„Akik nem reálisan írnak, azoknak hályog van a szemükön; a
nagy művészek kíméletlenül és barátságtalanul hatolnak be a dolgok
rejtékébe s szagot adnak a szavaiknak. Ezt a dolgot, ha jól tudom,
Dóczy fedezte fel először, kinek nyelv tekintetében sokat, majdnem
mindent köszönhetek. Ő utalt Csokonaira, s benne leltem fel a
nyelv titkos bűvészetét.”

Babits válaszát nem ismerjük, de — az ő nyelve a Kosztolá-
nyiénál is realistább lévén — egyetértését biztosra vehetjük.
1906. április 3-án pedig Kosztolányi úgy dicséri Babits „*Ez a
jelen költeményem*” című versét, hogy „E kis bájos költemény
Arany, Csokonai és Dóczy nyelvén van megírva.” Maday
Gyula *A költői nyelv és Csokonai* (1910) c. tanulmánya egyik
lábjegyzetében megemlíti „eredeti és tanulságos észrevételeit”.
Ha van tudomány, amely megőrzi eredményeit, elsősorban
az irodalomtörténet az, gondolja az ember. Nem győzők
hát csodálkozni, hogy a mostani Csokonai-évfordulón tudtom-
mal mindenki megfélekedezett e kitűnő tanulmányról, amely
elsőnek fedezte fel a költő nagyságát és fordulatot idézett elő
értékelésében. Pedig gondolatkeltő, máig érvényes kitűnő
megállapításaiért, irodalomtörténeti elsősege érdeméért, nyelv-
esztétikájáért és hatásáért is megérdemli, hogy kiássuk a fele-
désből.

KOMLÓS ALADÁR

ÚJ EREDMÉNYEK, ÚJ PROBLÉMÁK A PETŐFI-KUTATÁSBAN

Látványosan és tartalmasan ünnepelte könyvkiadásunk a jubileumi Petőfi-évfordulót. Illyés Gyula immár klasszikusnak számító életrajzi munkájának és Dienes András Petőfi fiatal-koráról szóló monográfiájának legújabb kiadásával egy időben új adatokat és szempontokat érvényesítő pályaképek, s a részkutatások eredményeit egybegyűjtő tanulmánykötetek jelentek meg. Elkészült az új kritikai kiadás és a Petőfi-szótár, valamint a három részre tervezett életrajz első kötete. Olvashattunk egy színvonalas monográfiát a centenáriumi Petőfi-ünnepségek idején fellángoló ideológiai harcokról (Szalai Anna: *Koszorúcsata*), s a reformkori Magyarország diákmozgalmi életéről is (Bodolay Géza: *Petőfi diáktársaságai*). Mind az összefoglaló, mind a részproblémákat vizsgáló munkák szervesen kapcsolódnak az utóbbi másfél évtized Petőfi-kutatásaihoz, mégsem mondható, hogy a jubileumi kiadványok alapján az új eredmények valamiféle rendszerezését lehetne elvégezni. Ezt csak akkor tehetnénk, ha valamennyi tudományos és irodalmi folyóiratunk Petőfinek tisztelgő különszámát, s a már korábban „forgalomba került” *Petőfi és kora* című tanulmánykötet mellett Pándi Pál — e folyóiratban már méltatott — nagyjelentőségű monográfiáját („Kísértetjárás” *Magyarországon*) is vizsgálódásunk körébe vonnánk.

Mégis, ha azt keressük, vannak-e ennek az új Petőfi-filológiának lényegi közös vonásai, felfedezhetők-e benne minőségileg új elemek, s hogy tett-e fel új kérdéseket, kijelölte-e a további kutatás irányát — e kérdésekre általánosságban igenlően felelhetünk.

Az új alapozás igénye az utóbbi 10–15 év valamennyi jelentős Petőfi-filológusának kutatásait jellemzi. Pándi Pál, mielőtt folytatta volna a költő pályáját 1844-ig követő — több mint 10 éve megjelent — monográfiáját, könyvet írt a következő pályaszakasz eszmei tájékozódását döntően motiváló újszociális eszmék magyarországi jelentkezéséről. Luká-

csy Sándor újabb dolgozataiban a költő forradalmi eszmerend-szerének európai forrásvidékeit kutatja, szükségszerűen eltávolodva magának az életműnek a vizsgálatától. Fekete Sándor az életrajz fehér foltjainak eltüntetésére törekszik, s az irodalmi hatások asszimilálódásának sajátosságait vizsgálja. A Petőfi-próza legérzékenyebb elemzőjét, Martinkó Andrást is jobban izgatják most a kétes hitelűnek bizonyult biográfiai adatok, mint az értékelés problémái, s az új kritikai kiadás egyik szerkesztőjeként — érthetően — fontosabbnak érzi a versek kronológiájának tisztázását, mint esztétikai szempontú rangsorolásukat.

Hasonlóképp alapozó jellegűnek tekinthetjük a nagyobb kollektívák kutatásait összegző tanulmányköteteket is. Ilyen feladatot tűztek maguk elé már az 1970-ben megjelent *Petőfi és kora* c. kötet szerzői, s ezt az utat építette tovább az évfordulóra készült *Petőfi tüze* című kötet csakúgy, mint a Petőfi Irodalmi Múzeum 1973-as évkönyvében, illetve az Újvidéki Egyetem *Petőfi* című kiadványában napvilágot látott dolgozatok.

Nem mellékes eredménye e kutatásoknak, hogy összehasonlíthatatlanul többet tudunk ma a költőről és koráról, mint akár 10–15 esztendővel ezelőtt. S hogy másképp látjuk, értékeljük műveit, jellemét, történelmi szerepét, annak elsősorban ez a megnövekedett, minőségében is új *i s m e r e t a n y a g* a magyarázata. Hangsúlyoznunk kell ezt azzal az — olykor a tágabb szakmai körökben is hallható — vélekedéssel szemben, amelyik — fontolóra sem véve, hogy e költészetnek az irodalomtörténész beavatkozásától függetlenül is lehet újfajta időszerűsége — az aktualizálás szándékát gyanítja a filológus-szenvedély mögött. Pedig ha ma a költő kérelhetetlensége és nem alkuvó forradalmisága mögött politikai realitás-érzékét, az értelmes kompromisszumokat is ismerő taktikai készségét is hangsúlyozzuk, másfelől a világszabadság jelszavát zászlajára tűző programjában polgári nacionalizmusának problematikusságát is látjuk, nem kívülről viszünk be új értékelési szempontokat a műveibe, csupán azokat a benne rejlő tartal-

makat írjuk le, amelyekre korunk problémáit érzékelve váltunk figyelemesebbé.

Recenzióinkban a teljességre törekvő kitekintés helyett a tekintélyes mennyiségű ünnepi kiadvány érdemi bírálatát csupán néhány szempontot érvényesítő tallózásra kell korlátoznunk. Nem foglalkozunk ezúttal az összefoglaló pályaképekkel, a költő kortársairól és utóéletéről szóló tanulmányokkal, s kimaradnak áttekintésünkéből a Petőfi életművét világirodalmi összefüggéseiben értékelő, illetve a magyar irodalmi irányzatokhoz mérő dolgozatok is.

A teljesség helyett bizonyos egységekre törekszünk. Az életrajzi irodalom számbavétele mellett azokra a tanulmányokra figyelünk, amelyek a költő erkölcsi, szellemi és művészi fejlődését vizsgálják, vagy műveinek elemzésére-értékelésére vállalkoznak.

Életrajzi irodalom

Mezősi Károly posztumusz könyve (*Közelebb Petőfihez*) végre hozzáférhetővé tette az utóbbi másfél évtized egyik legszenvedélyesebb Petőfi-kutatójának biográfiai érdekű dolgozatait, megjelent a három kötetre tervezett akadémiai életrajz első kötete, Fekete Sándor munkája, s a történészek — Spira György és Urbán Aladár — munkája nyomán tisztábban látjuk a költő 1848-as politikai szerepének részleteit és jelentőségét.

Mezősi Károly könyve akkor is külön figyelmet érdemel, ha eredményeinek egy része beépült a Fekete-féle életrajzba, néhány elméletét, véleményét pedig már felülbíráltta a tudomány. S erre a külön figyelemre nemcsak a fáradhatatlan tudós iránti kegyelet kötelez. Mezősi sok kérdésben — a szülőhelyvitában, Petőfi jellemének megítélésében stb. . . — elfogult volt, de elfogultsága a tények feltárására ösztönözte. Ma már a középiskolai tankönyvek tömör Petőfi-életrajza is hangsúlyozza, hogy a költő forradalmár-jellemének kialakulásában milyen fontos szerepet játszott a deklasszáció élménye, ám

hogy e lélektani—szociológiai képlet mögött milyen történelmi folyamatok hatottak, hogy a forradalom előtti polgárosodás mennyire törvényszerű ellentmondásai jelentek meg családja látszólag véletlen anyagi bukásában, s hogy végül ez a bukás — első nagy sorsfordulóján túl — mikor és hogyan szólt bele a költő életébe — mindezt Mezősi Károlytól tudjuk.

Mezősi munkásságának — szakmai körökben már a kötet megjelenése előtt is ismert — eredményei nélkül aligha készíthetett volna el az első marxista igényű életrajz első része. Szerzőjének, Fekete Sándornak két feladattal kellett megbirkóznia. Egyrészt — támaszkodva az ellenőrzött dokumentumokra és elosztatva az életrajzi legendákat — újra kellett írnia a Ferenczi-féle biográfia hiányos és sokhelyt valótlán adatokra épült eseménytörténetét, másrészt pedig meg kellett szabadítania az eseménytörténet tényeit azoktól a konstruált összefüggésektől, amelyek érzelmi elfogultság, világnézeti eklekticizmus és politikai érdekek kusza szövevényéből fonódtak rájuk. A költő életútját 1844 januárjáig kísérő I. kötet mindkét feladatot színvonalasan oldotta meg

Petőfi gyermek- és ifjúkoráról lévén szó, a szerző koncepcióját dicséri, hogy az eseménytörténet gondolati tengelyébe a jellem kibontakozásának és fejlődésének rajza került. Ebből a nézőpontból ítéli meg a születés és a származás körülményeinek — a korábbi szakirodalomban aránytalanul felnagyított — problémáját, erre figyel a szülők karakterét, sorsát és gyermekükhöz való viszonyát vizsgálva, és ezt teszi mérlegre a színésznek, majd katonának álló „diákszökevény” indítékait kutatva is. Vitánk csak néhány részletkérdésben lehet a szerzővel, s ezek között is csak egy olyan természetű akad, amely — mivel „kényes” problémát érint — e recenzió szűk keretein belül is említést érdemel.

Fekete a Petőfi-filológiában is nyomot hagyó származáselméletekkel és fajmítossszal polemizálva iróniával idézi Németh Lászlót, aki „még annak is jelentőséget tulajdonított”, hogy egy „Petőfi-Petrovitsnak egy Kerényi-Christmann a barátja.” „Vajon hová jutnánk, ha elkezdenénk nyomozni,

melyik magyar névnek milyen idegen név lehetett a forrása?” — kérdi Fekete. Indulata és iróniája csak annyiban jogos, amennyiben a névelemzés divatjának felújítása ellen szól. Ám ha egy politikai eredetű ideológia valóságos történeti jelenségek között hamis összefüggéseket konstruál, a tudomány válasza nem lehet az, hogy magukat a történeti jelenségeket negligálja. Hogy a reformkori Magyarország nagyvárosaiban — elsősorban Pesten és Budán — felgyorsult az idegen ajkú — javarészt német — polgárság magyarosodása, az szociográfiai tény. S hogy a radikalizálódó fiatal értelmiség nagyobb részben ebből az asszimilálódó rétegből került ki — az is tény. A két jelenség nyilvánvalóan nem független egymástól, s a tudományra éppen az a feladat vár, hogy feltárja ezt az összefüggést. Sajátos véletlen, hogy ennek a feladatnak az oroszlan-részt éppen a Petőfi-filológia hivatott elvégezni.

Eszmei-világnézeti fejlődés

Az utóbbi évek Petőfi-kutatásának talán legjelentékenyebb eredménye, hogy nemcsak felvetette, de sok tekintetben meg is oldotta a költő eszmei-világnézeti fejlődésének korábban elhanyagolt kérdését. Azt a gondolati impulzust, amelyik — szinte egyik napról a másikra — tudatos forradalmárrá formálta, máshol keresi Lukácsy Sándor, és máshol Fekete Sándor, de egybehangzó véleményük szerint mind a Felhők-ciklus jelezte válság-korszak, mind pedig az ebből kivezető fordulat a francia forradalomhoz kapcsolódó, különböző szemléletű olvasmányaira vezethető vissza. Kettőjük sokban eltérő álláspontja — végső bizonyítékok híján is — meggyőző képet ad Petőfi forradalmi világnézetének kialakulásáról.

Nem meggyőző viszont az a kép, amelyet a költő forradalmi eszméinek t o v á b b f e j l ő d é s é r ő l Lukácsy Sándor rajzol. Nézete szerint Petőfi „a nemzeti és társadalmi célok elérését csak forradalmi úton tudta elképzelni, s politikai lírája legszebb darabjaiban forradalmat jósolt . . ., sürgetett, hirdette, hogy a megújuláshoz vértengeren át vezet az út”. — Úgy

véli: „... már maga ez élesen elválasztja a Saint-Simon vagy Fourier-féle békés utópiáktól, melyeknek lényege éppen az, hogy a forradalmi megoldást elvetették, s rokonítja a Buonarroti-iskolával, Marx előtt az egyetlen szociális irányzattal, mely... a forradalmi diktatúra tanára esküdött.”

Lukácsy döntő érve a Babeuf—Buonarroti-féle hatás kizárólagossága mellett az, hogy ezek a teoretikusok dolgozták ki a **v é g s ő f o r r a d a l o m** elméletét, amely Petőfi politikai költészetének — szerinte — „vezérmotívumává vált”. „Az olyan forradalomét, mely minden szociális sebet begyógyít, a vagyonszövetség megvalósításával létrehozza a teljes egyenlőséget, olyan igazságos társadalmat, tehát, melyben már nem lesz ok újabb forradalomra.” — Nem nehéz dokumentálni, hogy — amint Lukácsy Sándor mondja — „a végső forradalom eszméje az első forradalmi riadótól kezdve végigkíséri Petőfi politikai líráját”. Csakhogy a „békés utópiák” hatását, a vértelen, erőszakmentes átalakulás eszméjének s az evolúciós társadalmi fejlődés gondolatának a „kísértését” ez egyáltalán nem cáfolja. A lassan fejlődő „világszellemről” ugyanaz a Petőfi elmélkedett, aki máskor „véres napokról álmodott”. A szőlőszem-metáforát ugyanaz a képzelet teremtette, amelyik fűjő paripák száguldását hallucinálta saját holtteste fölött. S ugyanaz a politikus mondta azt, hogy „azon legyünk, hogy minél kevesebb vér folyjon”, aki nem sokkal korábban elkiáltotta, hogy „Ütött a nagy bosszúállás órája”.

Ha Lukácsy Sándor Petőfi forradalmi világnézetének forrását abban a Buonarroti-iskolában látja, amely „a... forradalmi diktatúra tanára esküdött”, másfelől viszont *A XIX. század költőinek* programadó strófáját a költő „buonarrotiánus szellemben fogant politikai világnézetének tömör foglalataként” értelmezi — a két tétel egymást cáfolja. Nem azért, mert *A XIX. század költőiben* hiába keresünk bármiféle diktatúrára, s általában a végső célok elérésének politikai módszerére vonatkozó utalást, hanem mert ez a program nem a végső forradalom eszméjét, épp ellenkezőleg: a permanens, a hosszantartó forradalmi fejlődés gondolatát hirdeti. Nemcsak

a háromszoros „ha majd...” utal erre, sokkal inkább az utána következő strófa központi gondolata: a tudomásul vétele annak a lehetőségnek, hogy „Talán az élet, munkáinkért, Nem fog fizetni semmivel.” A végsőig való „küszködés”, a harc értelmét tehát nem (nem mindig!) kötötte a végső forradalom elméletéhez, nem hitte (mindig), hogy olyan forradalmat lehet „csinálni”, amely „minden szociális sebet begyógyít . . . , létrehozza a teljes egyenlőséget”.

A francia forradalomhoz kapcsolódó olvasmányélmények természetesen aligha válhattak volna világnézetet, magatartást és költészetet formáló erővé, ha a költő irodalmi műveltsége, esztétikai ideálja nem hatott volna ugyanebbe az irányba. Az új Petőfi-életrajz írója, Fekete Sándor egy téves köztudattal szemben érthető szenvedéllyel hangsúlyozza, hogy Petőfi nem a „természet vadvirága” volt. Azok az adatok, melyek diákkori olvasmányairól vallanak, nem igazolják ugyan átlagon felüli műveltségét, az a tény viszont, hogy színészi pályafutása során „csaknem másfélszáz színművel ismerkedett meg”, önmagában is jelzi rendkívüli műveltségigényét. A sokat mondó adat mögött Fekete Sándor jó érzékkel sejtette meg a költő eszmei és művészi ideáljait, s a *Petőfi romantikájának forrásai* című tanulmánykötetében meggyőzően bizonyította is a vándorszínészként megismert drámairodalom egész életműre terjedő hatást. Amint a könyv címe is jelzi, e kötet szerzője egyfelől a költő eszmei fejlődését tisztázó filológiai alap kutatásokra vállalkozott, másfelől viszont felelnie kellett arra az elméleti kérdésre is, hogy melyek Petőfi jellemének, lírájának, eszméinek r o m a n t i k u s vonásai.

Eredményeit azzal foglalhatnánk össze, hogy a színészi pályára készülő Petőfi előbb a német drámairodalom nálunk divatos szerzőivel (Raupach, Holtei, Kotzebue, Schiller) ismerkedik meg, s csak később — részben a színházak műsorpolitikájában bekövetkezett változás nyomán — fordul komolyabb érdeklődéssel a francia írók (Scribe, Dumas, Sand, Hugo stb . . .) felé. Helytállónak érezzük végkövetkeztetését, mely szerint e hatások nyomai nem bizonyos gondolatok átvételé-

ről, kifejezési formák követéséről, hanem a mások megfogalmazásában saját tapasztalataira és mondanivalójára ismerő művész önkifejezéséről vallanak. Nem érthetünk egyet azonban a szerzővel, amikor a különböző eredetű és sokféle mutató eszme-csírákat, karakter-típusokat stb... differenciálatlanul romantikusoknak, illetve Petőfi romantikája forrásának minősíti. Nincs a romantikának olyan általános érvényű elméleti meghatározása, amelyre hivatkozva a Petőfit ihlető irodalmi példák egyikének vagy másikának Fekete szerinti értelmezése cáfolható lenne. De ahhoz, hogy közelebb jussunk egy ilyen meghatározáshoz, épp a tényeket osztályozó irodalomtörténésznek kell olyan tartalmi összefüggéseket felmutatnia, amelyek alapján a jelenségek közös terminológiát viselő jelenség-csoportokba lesznek sorolhatók. Fekete Sándor dolgozataiból viszont éppen ez az elméleti következetesség hiányolható. Amikor 1848 tavaszán Petőfi azzal indokolja királyellenes verseinek indulatát, hogy „szoktatni” akarta a kedélyeket a kor szelleméhez, nehogy „ajtóstul rontson” majd be, az „ajtóstul berontó k o r s z e l l e m” képét hihetően Raupach egyik általa ismert — és játszott — vígjátékából kölcsönözte. Ám ha e metafora szemléleti tartalmában van valami, amit romantikusnak nevezhetünk, akkor Petőfi-nek a lassan, „fokonként fejlődő”, a minden száz- vagy „néha csak ezer esztendőben” előrelépő „örökkévaló világszemléletről” vallott felfogása éppen ellentétes ezzel a szemléleti tartalommal, tehát nem lehet romantikus. S nem érezzük Petőfi romantikus ihletőjének Kotzebue (*Kisvárosiak* című) vígjátékát, melyben a „címdőgkór” s a „tudatlanság, a törleszkedés, a mucsai szolgálalkúság és maradiság” kerül pellengérré, de a *Legjobb az egyenes út* című komédia antiklerikalizmusát sem. Mint ahogy Gaál József *A peleskei nótárius*ának és Nagy Ignác *Tisztújítás*ának társadalomkritikai éle, liberális reformszelleme is inkább a kritikai realizmus, semmint a romantika felé mutatnak.

A romantika Petőfi-féle változatának megértése szempontjából alapvetőek viszont azok az összefüggések, amelyeket

Holtei, Schiller, Scribe és Dumas hatásával kapcsolatban világít meg Fekete Sándor. Mert ha a küldetés-vállalással való vívódás első megfogalmazása mögött (*Utolsó alamizsna*) Holtei egyik drámájának ihletése mutatható ki, ha a színész tiszavirág-életű művészetét a költészet halhatatlanságával szembeállító versben (*Egressy Gáborhoz*) Schiller *Prológjának* alapeszméjére és kifejezéseire bukkanunk, ha az egyik Etelkavers (*Hová levél...*) felfokozott fájdalma a kétségbeesés afölött, hogy a halál utáni lét sem oldhatja fel az ember szenvedését — egy Dumas novellára (*Nagybátyám és ipam*) emlékeztet, ha az eltiport erény fölött diadalmaskodó bűn pesszimizmust sugalló, de lázadást is érlelő konfliktusa szintén Dumas-olvasmányok hatását tükrözi, s végül, ha lázadó hőseinek indulata Schiller figuráiból (Moór Károly, Tell Vilmos), ítélkező hőseinek elszántsága (Szilaj Pista, Szilveszter) pedig Dumas regényalakjaiból is táplálkozik — megállapítható: ezekben az esetekben az ember világról alkotott képének és világhoz való viszonyának egy merőben új minősége van kialakulóban. S mivel ez a minőség egyértelműen megkülönböztethető mind az evolucionista világképtől, mind a kritikai realista művészi magatartástól, egyedül szolgál elég okot, hogy vele kapcsolatban — a kor specifikus jegyeit jelölni hivatott — „r o m a n t i k u s” jelzőt alkalmazzuk.

Nem menthető fogyatékkossága a százharminc éves Petőfi-irodalomnak, hogy az idegen forrásokat nyomozó tanulmányokhoz képest aránytalanul csekély azoknak az elemzéseknek a száma, amelyek a költő műveltségének, gondolkodásának a hazai talajból táplálkozó gyökereit keresik. Ha fordulatot nem hozott is az évforduló, a továbblépéshez nélkülözhetetlen alapozó munkákról, s néhány részkérdéssel foglalkozó dolgozatról számot adhatunk ezen a téren is. Pándi Pál monográfiájának („*Kisértetjárás Magyarországon*”) a reformkori hazai progressziót felvonultató fejezetei mellett Tamás Anna, Fenyő István, Jakus Lajos, Solt Andor, Kiss József és Fekete Sándor írásaira, illetve Bodolay Géza könyvére (*Petőfi diáktársaságai*) gondolunk.

Alig járt úton indult el Tamás Anna (*Petőfi és a magyar történet lapjai* — Petőfi tüze), amikor Petőfi szabadságeszméinek tartalmát a kor magyar történetíróinak munkáival hozta összefüggésbe. Ha értettük eddig is, hogy Lehel, Kont, Bánk, Csák Máté, Dózsa, Rákóczi és Martinovits neve mit jelentett a költő eszmei szótárában, arról vajmi keveset tudtunk, hogy e nevekkel jelképezett szabadság-eszméből mennyi a történetírók sugallata, s mennyi a sajátja. Művei magyar történelmi tárgyú utalásainak, történelmi tárgyú költeményeinek és az általa ismert történetírók munkáinak a számbavétele — Tamás Anna alapozó tanulmánya — biztató kezdetét jelzi az ilyen irányú kutatásoknak.

A reformkori progresszió két nemzedékének, ha tetszik, liberalizmusnak és radikalizmusnak a kapcsolatát is megvilágítja Fenyő István *Petőfi és Kölcsey* (P. Irodalmi Múz. Évkönyve) című tanulmánya. Állítása, mely szerint *Az apostol* írója „Kölcseynek egy konkrét alkotásából (*Kazinczy Ferenc felett* — 1832) is merített ihletet . . . művészi szintéziséhez” — önmagában is figyelmet ébresztő. De nem kisebb jelentőségű az a felismerés, hogy „az apostol szerepcsírája, alapgondolata már 1832-ben, az érdekegyesítő ideológia megalapozásának időszakában megszületett, s éppen annál a vezéregyéniségnél, aki ennek az ideológiának legnagyobb hatású és karakterű fundátora volt”.

Akár a rendkívüli történeti érdeklődésre keresünk magyarázatot, akár az apostol-eszme korai sugallatait keressük: az ifjú Petőfit érő eszmei hatások között első helyen kell számba vennünk iskoláinak, pontosabban tanárainak és az iskolákban működő diáktársaságoknak a szerepét. Tanárait illetően új és lényeges ismeretekhez Jakus Lajos nyomozásai vezettek. E nyomozás — Fekete Sándor által összefoglalt és értékelt — eredményei (*P. S. életrajza*) szerint már a hét esztendő diákban elültették a radikalizmus eszmei és indulati csíráit. A későbbi tanári hatások közül talán a pápai Tarczy Lajos szerepének megítélése a leglényegesebb, akivel kapcsolatban a Hegel-hatás — korábban is vitatott — problémája merül fel. Fekete

Sándor azzal az érveléssel szorítja minimálisra e hatás valószínűségét, hogy ti. „Petőfi Pápán nem tett szert dialektikus történelembölcseletre”. — Nem állítjuk az ellenkezőjét, nem gondoljuk — amit Fekete joggal cáfol —, hogy „már Pápán megszerezte volna a felvilágosodásra és az újkori forradalmakra vonatkozó ismereteit,” nem hiszünk azonban azt sem, hogy ilyen ismeretek nélkül nem ragadhatott rá valami a dialektikus világnézet elemeiből. Az, hogy „1844 előtt egyetlen olyan szót nem találunk Petőfi műveiben vagy leveleiben, amely ilyen ismeretekről tanúskodhatna” (ti. történetiekről), nem zárja ki a dialektikával való találkozás valószínűségét. A gondolkodást, jellemet alakító tényezők között — a megragadható filológiai tényeken kívül — fontos szerephez juthat nemcsak egy Tarczy-méretű egyéniség szuggesztivitása, de egy közösség atmoszférája, műveltségének tartalma, érdeklődésének iránya is. Hogy Petőfi esetében mennyire indokolt ezeknek a másodlagos (?) hatótényezőknek a figyelembe vétele, az Solt Andor és Kiss József életrajzi vonatkozású kutatásai-
ból éppúgy kiderül, mint Bodolay Géza említett könyvéből.

Solt Andor a Pesti Magyar Színház 1839-es műsorát és belső viszonyait idéző tanulmányában (*Amikor Petőfi statisztá volt . . .* — P. I. M. Évkönyve) a költő színész-pályájának első epizódját meghatározó szellemi erőteret „méri be”, Kiss József pedig a pápai kollégiumtól megváló diák hirtelen döntésében Egressy Gábor színészegyeniségének vonzását fedezi fel (*Művész és költő* — P. I. M. Évkönyve). A tényszerűen legkevesbé mérhető, mégis az egyik legmarkánsabb jellemformáló erő összetevőit Bodolay Géza tárta fel. Petőfi — vándorlásainak szinte minden fontosabb állomásán — diáktársaságokkal érintkezik, s e korábban sokadrendűnek tekintett életrajzi tényből Bodolay a költő országos hírnevét és vezéri szerepre való predesztináltságát magyarázó összefüggésekre jut. A szellemi élet e kis műhelyei nemcsak az iskolai anyagon túli művelődés tartalmát határozták meg, de egyszerre voltak a művész-ambíciók élesztői-nevelői, s a gyorsan bontakozó kulturális és politikai élet figyelőállásai is.

Kronológiai problémák

Komoly gondja az új kritikai kiadás készítőinek a Petőfi-versek lehetőség szerinti pontos kronológiájának megállapítása. Egyet érthetünk Martinkó Andrással, aki szerint „ez nemcsak a kritikai kiadásnak sajátos . . . fontos- és pontoskodó céljai érdekében van így, hanem azért is, mert a költemény teljes mondanivalójához, s ennek teljes recepciójához hozzátartozik lehető teljes ismerete is” (*Alkotásmód és kronológia* — P. I. M. Évkönyve). Annál kevésbé értünk egyet Martinkó András kronológiai elméletével. Konceptiója két — sok tekintetben termékeny ötletet tartalmazó, egészében mégis problematikus — hipotézisre épül. „Az egyik: Petőfi lírai ciklusainak (s alciklusainak) a költő lírai alkatából, s alkotásmódjából, de általában az érzés biológiájából adódó struktúráját” körvonalazó elképzelése.

Nemcsak azért óvakodnánk e ciklus-elméletet a kronológiai kutatások módszerévé tenni, mert — amint Martinkó is látja — „előfordul, hogy egy-egy vers már a ciklus-fázis hangját, magatartását, tónusát, közvetlenségét vagy közvetettségét előlegzi”, s nem is csak azért kételkedünk használhatóságában, mert van „egy másik pályát zavaró körülmény: a ciklustörés,” hanem mert ezek a periódusok egymástól elszigetelt érzések, élményanyagok, problémák öntörvényű fejlődését feltételezik. S noha nem vitatjuk e szubjektív tényezők (folyamatok) viszonylagos autonómiáját, az alkotófolyamat időrendjét meghatározó szerepükben kételkedni több okunk is van. Hadd említsünk itt most csak kettőt!

A személyesség erősebb vagy gyengébb, közvetlen vagy közvetett jelenléte szerint osztályozva a műveket az életrajz és az alkotás egyik járulékos összefüggésének felismerésére juthatunk, de nem ragadhatjuk meg a művek — fejlődésrendet is jelző — esztétikai specifikumát. Másodszor: egy-egy élmény-problematika „felmerüléséről” és „lezárásáról” — ami a ciklusok határait jelölné — Petőfi lírájának éppen a legmarkánsabb vonulatai esetében nem beszélhetünk. Az olyan szub-

jektív tartalmak fejlődését, mint amilyen a költő szociális nyugtalansága, forradalom-várása, nemzetostorozó indulata, vagy küldetés-tudatával való vívódása, nem az „érzések biológijának” törvényei határozzák meg, hanem az események logikája, s a költő szemléletét alakító egyéb tényezők (olvasmányélményei, emberi kapcsolatai stb. . .).

Nem meggyőző Martinkó András másik hipotézise sem. Ha az imént az öntörvényű alkati tényezők szerepének eltulzását kifogásoltuk, az esetben ellenkező előjelű egyoldalúság veszélyét látjuk. „Petőfi élményrealizmusa, verseinek valóság-hitele” alapján — Martinkó szerint — megbízható pontossággal lehet következtetni a keletkezés időpontjára. Vagyis azok a versmozzanatok, amelyek utalnak „az évszakra, napszakra és időjárásra, a természet külső képeire, általában a fizikai környezete adataira az ihlet pillanatának valóságos körülményeit rögzítik”.

Miért ne lehetnének a tájra, évszakra, napszakra történő utalások az emlékezetben felidézett élmény hordozói? „Déli-bábos ég alatt” született-e meg Petőfi lelkében-agyában *Az alföld?* — vagy „. . . esti szürkületben”? És mikor születhetett *A Tisza?* „Nyári napnak alkonyulatánál” — vagy „pár nap múlva”, amikor „félrevert harang zúgása” verte föl a költőt?! Csak a leíró versekre lenne érvényes a *Kiskunságban* adott önjellemzés: „Testi szemeimet Behunyom, és lelki szemeimmel nézek?” — Nem azt vitatjuk, hogy Petőfi verseinek legapróbb valóságmozzanatai mindig valóságos élményből táplálkoznak, s hogy ebben alapvetően különbözik elődeitől és kortársaitól, csupán azt nem fogadjuk el, hogy egy-egy „külső mozzanat mint impulzus megindítja az alkotás folyamatát”, s hogy a költő a már kész verset hordozza „erős emlékezetében”.

Hogy nincs egyelőre olyan módszer, amellyel kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy írás pontos keletkezési dátumát, azt jól példázza a Karaffa-drámatöredékkel kapcsolatos két álláspont is. Szigethy Gábor tartalmi érvekre hivatkozva megerősíti a korábbi szakirodalomban elfogadott fel-

tevést, amely az 1849. júliusi, mezőberényi tartózkodás idejére datálja a töredéket (*A drámaíró Petőfi* — Petőfi tüze) Mezősi Károly viszont figyelmet érdemlő filológiai módszerrel (a kézirat papírminősége, a tinta színe stb. . .) és szövegelemzéssel arra a következtetésre jut, hogy 1848 szeptemberében, *Az apostol* befejezése után — színpadra állítás reményében — vetette papírra a dráma első részét (*Közelebb Petőfihez*). A vitatott kérdésben — mint a többi írás esetében is — alapos történelmi vizsgálatok, mikrofilológiai módszerek, szövegelemzések és a spekulatív megközelítés együttes alkalmazása vezethet csak további eredményre.

Művekről

A hagyományokhoz híven, kevés tanulmány foglalkozik egyes művekkel elemző-értékelő igénnyel. Mezei Márta (*Petőfi szerelmes levele* — Petőfi tüze) és Németh G. Béla (*Az ódához emelt dal* — Petőfi tüze) verselemzésein mégsem érződik ez a rossz hagyomány. Mezei Márta az élmény, a jellem és az alkotás egységének, az etikai tartalom esztétikaivá való transzformálódásának a felmutatásával, Németh G. Béla egy műfaj lehetőségeit megemelő-kitágító költői ihlet „működésének” leírásával a Petőfi-vers szerkezetének és születésének legsajátosabb törvényeit közelíti meg — olyan példákon, amelyeket a köztudat korábban nem tartott számon a „nagy” költemények között.

Vitára készlet viszont Szörényi László izgalmas és színvonalas műelemzése a költő utolsó verséről (*Szörnyű idő*). Szörényi azon az úton szegődik a költő nyomába (*Apokalipszis helyett katalizma* — P. Ir. Múz. Évkönyve), amelyet — történelembe vetett hite a történelem értelmetlenségétől való félelmével birkózva — a *Jövendöléstől Az aposto*’ig járt végig. Az egymást kizáró két eszme, két világvég küzdelme — felfogása szerint — csak ideig-óráig dőlhetett a történelemnek értelmet adó apokalipszis javára, mert „végül is . . . győzött a nemzethalál, és leleplezte az apokalipszist. Rábizonyította,

hogy történetietlen, kataklizmatikus. A történelemről pedig, hogy nem teleologikus. Abszurd.”

Ez lenne hát Petőfi költészetének végső tanulsága. A történelem abszurdításának fel- és beismerése. Ha Petőfi számára az lett volna a döntő kérdés, van-e értelme a történelemnek, s nem az: hogyan lehet értelmessé tenni — Szörényinek igaza lenne. Ám a lét, a tett, a történelem értelmét igenlő és tagadó válaszok Petőfi életművében nem két, egymást érvénytelenítő világkép argumentumai voltak, hanem egy egyirányba fejlődő magatartás pszichikai áramforrásának ellenpólusai. Nemzet-halál-víziója, kétségbeesése, pesszimizmusa ugyanúgy ösztönözte a történelemnek értelmet adó személyes beavatkozásra, cselekvésre, ahogy küldetés-tudata és forradalmi indulata felkeltette benne a történelemben munkáló törvények megismerésének a vágyát. S hogy akkor is tovább kereste a cselekvés lehetőségét, amikor a legsötétebben látott, a legtöbb félelem, szorongás gyötörte, az ugyanúgy jelzi a direkt megfogalmazott világkép költői jelentésének értelmezhetőségét, mint az, hogy forradalmi lírájában is fel-felvillan a személyes cselekvés értékének bizonytalanságát tudó ember rezignáltsága. Szörényinek igaza van: Petőfinek az igazság, az eszme végső diadalát váró apokalipszis-hite és a kataklizmától való félelme végigkíséri egész pályáját. De nincs igaza, ha a költő utolsónak ismert versét az utóbbi győzelmeként s az életmű egészének eszmei konklúzióját minősítő jelképes bizonyítékként értelmezi. A végső konklúziót nem a *Szörnyű idő*, hanem Segesvár jelenti. Az elkerülhetetlen kataklizmával szembeni jelképes értelmű cselekvés. S ez a művön kívüli mozzanat, ha nem is „az életmű sűrűjébe”, de csúcsára világít. Az *apostol* eszméinek és sorsának bukását ábrázoló Petőfi szembenézett a kataklizmával, s a befejezés tanúsága szerint k ö l t ő k é n t megbirkózott vele. Segesvár már „csak” az ember próbája volt.

Szörényi műelemzése mellett a *Tigris és hiénával* foglalkozó három tanulmány érdemel figyelmet. Az élénk érdeklődést csak részben magyarázza a dráma közelmúltban történt színpadra állítása. Inkább az vonzotta a filológusokat, hogy az

oly sok téves és felületes vélekedéssel eltakart mű tartós bukásának, illetve hirtelen felfedezett korszerűségének titkát megfejtsek.

Alexander Gerskovics *Petőfi költői színháza* című készülő könyvének ide vonatkozó fejezete (*A Tigris és hiéna* — P. Ir. Múz. Évk.) alapján helyesen ítéli meg a „romantikus és realista stílus ütközőpontján alkotó költő bámulatosan egyenetlen művének” művészi értékeit és fogyatékoságait, eszmei tartalmának forradalmiságáról azonban nem tud meggyőzni — mégha elfogadjuk is, hogy a drámának „sokkal több köze volt 1848 előestéjéhez, mint azt eddig gondolták”. Alighanem Szigethy Gábornak van igaza, aki a „kor... szellemét leg-tökéletesebben visszatükröző-idéző ironikus tragédia születését” látja a műben. Petőfi eszerint kívülről és felülről szemléli a „cselekvést hazudó, de cselekedni nem tudó” hőseit, s „ironikus tragikum-értésében benne foglaltatik a hősök korlátozott nagyságának és korlátozott tragikumának szorongó-együttérző elismerése éppúgy, mint a sorsukkal való drámai azonosulás egyértelmű elutasítása”.

Ellenkező következtetésre jut Gerold László (Újvidéki Egyetem Petőfi-kiadványa). A Kazimir Károly rendezésében színpadra vitt drámát korszerűsége szempontjából vizsgálva „felfedezi” Petőfiben a modern színpadi költőt, aki „Camus mellett Beckett és Sartre kortársává is válik”. A meglepő párhuzam nem egy felvillanó ötlet csupán, hanem egy kifejtett — számunkra problematikus — esztétikai teória terméke. „Ma a groteszk — mondja a szerző — nem a meghökkentés, nem a különösség eszköze, hanem az abszurd komikumé”, amely — Ionesco szavaival — „nem mutat az adott helyzetből kiutat.” És Gerold László úgy véli, „Petőfi drámájának groteszk helyei pontosan megfelelnek ennek a mai képletnek”. — Iskolás módszer lenne, ha e felfogással szemben azt bizonygatnánk, hogy a *Tigris és hiéna* miben különbözik Sartre, Camus, Beckett abszurd drámáitól. Nyilvánvaló, az ő élet-érzésük és Petőfi 1845–46-os válságélménye között van rokonság. A társadalmi és egyéni kiúttalanság érzése, a morális

eszményekben való csalódottság, a pesszimizmus — könnyen azonosítható lelkiállapotok, bármilyen kor, történelmi helyzet termékeiként jönnek létre. Csakhogy a szubjektív tartalmak önmagukban soha nem esztétikai érték-képző tényezők. Következésképp a belőlük levezetett irodalomtörténeti párhuzamok hamis konklúziókat sugallnak: másodlagos jegyek hasonlóságára hivatkozva különböző eredetű és funkciójú eszmei jelenségek azonosságát sejtetik.

Az a szemlélet, amelyik „az adott helyzetből kiutat nem mutató”, kísérletező, válságával küzdő Petőfit érzi a legkor-szerűbbnek, s az a felfogás, amelyik a *Szörnyű idő* kataklizma-élménye felől minősíti Petőfi egész életművét — lényegét tekintve azonos. Nem a romantikus forradalmárt állítjuk ezzel a 20. századian szkeptikus Petőfi-képpel szembe, hanem a költő politikai és erkölcsi realizmusát. Mert nem a romantikus végletek közt hányódó embert látjuk benne, hanem a történelem és a sors végletesen ellentétes lehetőségeivel számot vető, azokra állandó készenlétben váró-számító autonóm jellemet. Azt a költő-politikust, akit az ünnepi évfordulón kiadott pályaképek, monográfiák és részlettanulmányok nagyobb hányada minden korábbi Petőfi-képnél árnyaltabban és meggyőzőbben állít elénk.

KULIN FERENC

AZONOS-E A „FELFÖLDI” A „PALÓC”-CAL?*

Azok közül, akik előadásom címét olvasták vagy hallották, bizonyára többen azonnal felismerték, hogy ez a cím nem saját ötletem, hanem egy irodalomtudományi munkából

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Zalaegerszeg város Tanácsa és a TIT Zala megyei szervezete által Zalaegerszegen (1974. május 23–25.) rendezett Pais Dezső emlék-ünnepségen.

kölcsönöztem. Mégpedig Fekete Sándor kitűnő Petőfi-életrajzából. (*Petőfi Sándor életrajza I. A költő gyermek- és ifjúkora.* Budapest, 1973.) Ott egy jegyzetszerű fejezetnek a címeként olvasható ez a kérdés.

Munkájának ebben a fejezetében Fekete Sándor azt vizsgálja, hogy Petőfi Sándor édesapja, Petrovics István milyen színvonalon beszélt a magyar nyelvet, illetőleg azt elemzi, hogy hogyan is kell értelmeznünk Arany Jánosnak azt a közismert kijelentését, amely szerint Petrovics István „felföldi kiejtéssel, de jól beszélt magyarul”. Ennek során Fekete Sándor egyrészt bírálja azokat a következtetéseket, amelyekre Dienes András jutott ebben a kérdésben, másrészt kifejti saját véleményét. (Ugyanezzel a kérdéssel némileg részletesebben foglalkozott Fekete Sándor a Petőfi születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakon; vö. I. OK. XXVIII, 195–200.)

Dienes András, illetőleg Fekete Sándor nézeteit ebben a kérdésben röviden így összegezhetem:

Dienes András abból a tényből kiindulva, hogy Petrovics István Kartalon született, majd Valkón nevelkedett — mindkettő Pest megyei, nyelvi szempontból a „palóc” nyelvjárástípushoz tartozó község —, továbbá néhány rövid Petrovics-írás, illetőleg Arany János idézett kijelentése alapján, lényegében arra a következtetésre jutott, hogy Petrovics István kifogástalanul beszélt magyarul, *palócos kiejtéssel*. S Arany János megállapításával kapcsolatban többek között ezt írta: „Így hallotta azt a fültanú, a duna–tiszai gyönyörű nyelvjárást beszélő költő: nem ítélte szlovákosnak, hanem »felföldi«-nek, ami alatt csak a palócot érthette, s valóban, a megállapítás egy nyelvészé is lehetne” (idézi Fekete i. m. 317).

Ezzel szemben Fekete Sándor — lényegében Arany János kijelentése alapján — úgy véli, hogy Petrovics István magyar beszédét *a szlovákos kiejtés* jellemezte.

Én magam elsősorban nem azért kapcsolódom bele ebbe a vitába, mert nyelvészeti-nyelvjárástani vonatkozása is van, hanem sokkal inkább azért, mert Dienes András és Fekete

Sándor érvei között egyaránt ott található a rám mint a magyar nyelvjárások szakemberére való hivatkozás is.

Dienes András — ahogy ezt Fekete Sándor is említi (i. m. 317) — annak idején arról kért véleményt tőlem, hogy azokat a feljegyzéseket, amelyeket nekem bemutatott — s amelyekről természetesen közölte azt is, hogy azok Petrovics Istvántól valók —, írhatta-e olyan magyar anyanyelvű személy, aki valamelyik palóc nyelvjárásváltozatot beszélt.

A válaszom az volt, hogy *írhatta*. És ez a véleményem ma is. A bemutatott írásokban ugyanis nem találtam semmiféle olyan helyesírási-kiejtési, alaktani, szóhasználati vagy mondat-szerkesztési jellegzetességet, amely *ennek ellene mondott volna*. De ugyanakkor azt is közöltem Dienes Andrással: ezek a „negatív” érvek nem eléggé súlyosak ahhoz, hogy ebben az erősen összetett kérdésben döntő szerepük lehessen. A nekem bemutatott szövegek terjedelme pedig túl kicsi ahhoz, hogy palóc jellegüket *pozitív érvekkel is bizonyítsuk*. S rámutattam arra is, hogy éppen ezért ezek a szövegek nem adnak elég konkrét fogódzót ahhoz sem, hogy eldöntsük: szerzőjük *magyar anyanyelvű*, illetőleg magyarul jól beszélő *szlovák anyanyelvű* személy volt-e.

Úgy vélem tehát, hogy a Dienes Andrásnak adott nyelvjárás-tani szakvéleményem *önmagában* nem adhatott reális alapot ahhoz, hogy Arany János kijelentését Dienes úgy értelmezze, ahogy az előbb már utaltam rá, tehát hogy: Petrovics István kifogástalanul beszélt magyarul — palóc kiejtéssel.

Fekete Sándor arra a kérdésre kért tőlem választ, hogy nyelv-tudományunkban vagy a nyelvjárás-tani szakirodalomban szokásos-e a „felföldi” szónak a „palóc” szinonimájaként való használata. Erre a kérdésre „nem”-mel válaszoltam. S így válaszolnék ma is.

Úgy látom azonban, hogy ebből a válaszból Fekete Sándor is nem egészen helytálló következtetést vont le; valahogy így: ha a „felföldi” nem azonos a „palóc”-cal, akkor a „szlovák”-kal azonos. Következő idézete legalábbis ezt sugallja:

„Ha szlovák ízünek érezte volna Petrovics István kiejtését — írja Dienes Arany Jánosról —, ezt éppen olyan őszintén és pontosan megmondta volna, mint ahogy a felesége — Petőfi anyja — magyar beszédét már nem jellemezte hibátlannak.

Megítélésem szerint Arany János őszintén meg is mondta a maga véleményét, amikor *felföldinek* jellemezte Petrovics István kiejtését — *felföldinek, vagyis szlovákosnak*. [A kiemelés tőlem. I. S.] S ezt a pontos fogalmazást Dienes tette bizonytalanná, amikor a felföldit a pálóccal azonosította” (i. m. 319).

Fekete Sándornak az a nézete, hogy a *felföldi* szónak van ’szlovák’ jelentése — szerintem — nyelvi adatokkal nem bizonyítható. A NySz. szerint a *felföldi* szó jelentése: ’incola partium regni superiorum’, ’hochländer, oberländer, oberländisch, aus Oberungarn’. — A Tzs. (1838.) szerint főnévként: ’der Hochländer, Oberländer’; melléknévként: ’oberländisch’ a szó jelentése. — CzF. szerint: „Felföldről való, arra vonatkozó, azt illető. *Felföldi lakosok. Felföldi kereskedés, műipar.* Használatik főnévül is, s am. felföldön lakó, avagy onnan való személy. *A felföldiek közül sokan nyaranta alföldön dolgoznak.*” — Hasonlóképpen közli a szó jelentését az ÉrtSz. is, egyik példaként éppen a vitatott Arany-mondatot idézve.

Vagyis: a szótári értelmezésekből — úgy gondolom — teljesen egyértelműen az derül ki, hogy a 19. század nyelvhasználatában a *felföldi* szónak *csak a területre utaló* jelentése volt (mint az *alföldi* „ellentéte”), s a szó önmagában *nem tartalmazott semmiféle nemzetiségre vagy nyelvre való utalást*. De hasonló tanulsággal szolgálnak az Akadémiai Nagyszótár — egyébként nem különösebben nagy számú — adatai is.

Ezt a nézetet támogatja egyébként az a tény is, hogy a *felföld* fogalmába — ahogy ezt Török Gábor (MNY. LVI, 216–9) meggyőzően kimutatta — régebben Dunántúl is beletartozott, s a *felföldizmus* megnevezés is — szemben az *alföldizmus*-sal és *erdélyizmus*-sal — lényegében a dunántúli regionális nyelvhasználatra vonatkozott elsősorban.

Fekete Sándor is idéz egy olyan — éppen a Petőfi-filológiához kapcsolódó — mondatot Szeberényi Lajostól, amelyben előfordul a *felföldi* szó: „. . . Selmeceen, hol *a sok felföldi ifjú*

közt többnyire csak gyöngye magyarok valának . . .” (318—9). S ebből a mondatból Fekete az alábbi következtetésre jut:

„A selmeci lyceum viszonyainak, az ott működő »tót irodalmi kör« és a magyar irodalmi társaság viszályának ismeretében bizonyosra vehetjük, hogy a *felföldi* az általam kiemelt szavak összefüggésében a *szlovák* vagy még csak félig-meddig elmagyarosodott elemet jelöli” (i. m. 319).

Abban vitathatatlanul igaza van Fekete Sándornak, hogy az idézett *mondatban* szlovák vagy félig meddig elmagyarosodott ifjakról van szó. Abban azonban kétségtelenül téved, ha ezt a tényt a *felföldi* szóból olvassa ki. *A teljes mondat tartalmából, a teljes nyelvi mezőből* — nem utolsósorban a „gyöngye magyarok” kifejezésből — derül ez ki, nem pedig a *felföldi* szóból. Ez a szó ebben a mondatban is ugyanazt jelenti, mint az idézett szótárakban; tehát: *'incola partium regni superiorum'*.

A magam részéről tehát úgy látom, hogy Arany János kijelentésének tartalmát kizárólag a *felföldi* szó alapján nem lehet egyértelműen megállapítani.

Petrovics István magyar beszédének megítéléséhez — szerintem — talán nagyobb segítséget nyújt Arany kijelentésének második része, amelyre eddig szinte semmi figyelmet sem fordítottak, s amely így hangzik: „de jól beszélt magyarul”.

Ha valaki Berzsenyiről ilyesmit írna: „*Vas megyei kiejtéssel, de jól beszélt magyarul*”, vagy Csokonairól: „*debreceni kiejtéssel, de jól beszélt magyarul*” — úgy gondolom — a „de jól” megszorítást értelmetlenségnek tartanánk. A táji íz, a tájra jellemző kiejtésmód jelentkezése nincs ellentétben a magyarul „jól beszélés” fogalmával ma sem, s feltehetően még kevésbé volt ellentétes a múlt században.

Arany János kijelentését én tehát csak úgy tudom értelmezni, hogy Petrovics István *jól* beszélt ugyan magyarul, de *nem kifogástalanul*. Nem olyan tökéletességgel, mint egy olyasvalaki, aki *anyanyelveként* tanulta a magyart, magyar családi környezetben tanult meg magyarul — és csak magyarul beszélt mindig. Ez a megszorítás azonban — megítélésem szerint — nem

szükségszerűen és nem feltétlenül és talán nem is elsősorban „a szlovákos kiejtés”-re vonatkozik.

Ahhoz azonban, hogy ennek a nézetnek a realitását valószínűsíthessük, magát az egész kérdést szélesebb összefüggésében kellene megnéznünk, jobban figyelembe véve a család mellett a környezet hatását is, a család és környezet hatásának összefüggését is, tehát a „szociális háttér”-t — ahogy erre, bár eléggé röviden, de kitér Fekete Sándor is (i. m. 14—8).

Tapasztalataim szerint ugyanis — de ezt mutatja a nemzetközi szakirodalom is — a kisgyerek nyelvét a család mellett környezete is igen nagy mértékben befolyásolja. S különösen vonatkozik ez a viszonylagos nyelvi elszigeteltségben élő családokra.

Kétségtelen tény, hogy Petrovics István szülei szlovák származásúak. Erről Fekete Sándor így ír:

„A családörténeti adatok egyértelműen azt valószínűsítik, hogy a Petrovics-ősök délszláv eredetű szlovákok voltak, akik között a költő nagyapjánál, Petrovics Tamásnál észlelhetők a komolyabb asszimilálódási törekvések. Jakus Lajos legújabb kutatásai szerint Petrovics Tamás 1773–83 között főleg magyar környezetben élt, s hivatalos iratok foglalkozási nevét többször használják családi névként, Mészáros Tamásnak említve a költő nagyapját” (I. OK. XXVIII, 197).

Petrovics Tamás felesége, az aszódi Salkovics Zsuzsanna is szlovák származású volt. Szinte kétségtelennek tekinthetjük tehát, hogy Petrovics Tamás családjában a szlovák — vagy főképpen a szlovák — volt a mindennapi családi érintkezés nyelve, s szinte bizonyosra vehetjük, hogy *anyanyelv*ként Petrovics István is a szlovákot sajátította el.

Petrovics István azonban a Pest megyei Kartalon született, majd a szintén Pest megyei Valkón nevelkedett. A korabeli összeírások szerint mindkét község katolikus vallású és színmagyar. Vagyis: a kis Petrovics István családon kívüli környezete csak magyarul beszélt, ő csak magyarul tudó gyerekekkel játszott, idejének jelentős részét velük töltötte, kétségtelennek tekinthetjük tehát, hogy igen jól elsajátította a magyar nyelvet,

annak kiejtését is — természetesen helyi palócos változatában. Mindezek alapján úgy vélem, joggal tételezhetjük fel, hogy Petrovics István gyerekkorát a *kétnyelvűség* jellemzi, ami hasonló esetekben, hasonló körülmények között egyáltalán nem példátlan.

Ezek előrebocsátása után — egy kis kitérőt téve — feltétlenül szólnunk kell néhány szót a „szlovákos”, illetőleg a „palócos” kiejtismódról is. Ez a két fogalom a nem szakemberek tudatában ugyanis eléggé összezakuszálódik, még ma is.

A palóc nyelvjárás egyik legjellemzőbb, mindenki számára első hallásra is jól érzékelhető sajátága a köznyelvi labiális *a*-nak illabiális (*á*) ejtése, tehát a *maga*, *kapá*, *ablák* ejtésmód. Ezt az ejtémódot, minthogy lényegében azonos a szlovákkal, ma is sokan „szlovákos”-nak tartják, jóllehet a kettő között semmiféle történeti összefüggés nincs.

Jellemző a palócság nagy részére — így Aszód, Kartal, Valkó környékére is — az *ly* fonéma megléte, tehát a *gólja*, *oljan*, *pétrezseljém* típusú ejtémód. — Jellemző elsősorban az *i* (ritkábban az *í*, *ü*, *ű*) hang erős palatizáló hatása a megelőző *t*, *d*, *n*, *l* hangokra, tehát a *szeretyi*, *gyinnye*, *kenyi*, *rëggelji* típusú kiejtés. — Hasonló jelenségeket szintén találunk a szlovákban is, de emiatt a palócok magyar beszédét nem tekinthetjük szlovákosnak.

Van viszont a szlovák nyelvjárásoknak — így a középszlovákoknak is — néhány olyan sajátáguk, amelyek erősen elütnek a magyartól s ezen belül a palóctól is. Például: nem ismerik a labiopalatális hangokat (*ö*, *ü*, *ő*, *ű*). A mássalhangzók rendszerében nem ismerik a hosszú: rövid ellentétet. Vagyis a magyarul gyengén tudó szlovák a *köszönöm*, *tükör*, *szőlő*, *gyűrű*, *ittam*, *ütöttem* szavakat valahogy így ejti: *készénëm*, *tikër*, *szélé*, *gyírí*, *itám*, *itëtem* stb. S ez már valóban „szlovákos” kiejtés.

Teljesen valószínűtlennek tartom azonban, hogy Petrovics István, aki ugyan feltehetően szlovákul — vagy a magyart minden bizonnyal erősen szlovákos kiejtéssel beszélő — *családban*, de teljesen magyar környezetben nőtt fel, a maga kétnyelvű-

ségében ezt az utóbbi, általam is „szlovákos”-nak mondott kiejtési színvonalat képviselte volna. Szerintem Petrovics István Kartalon és Valkón a magyar nyelvnek a szlováktól eltérő legjellegzetesebb fonológiai-rendszertani jellegű sajátosságait minden bizonnyal lényegében jól elsajátította.

Nem szeretném azonban, ha mindabból, amit eddig elmondtam bárki is azt a következtetést vonná le, hogy szerintem Petrovics István felnőtt korára egészen elszakadt a szlovák nyelvtől, és teljesen kifogástalan magyarsággal beszélt.

Számos tény kétségtelenné teszi, hogy Petrovics István szlovák nyelvi kapcsolatai megmaradtak, s a szlovák vonatkozások átszövik további életét is.

Csak egy-két ilyen adat! A Petrovics család mozgalmas életet élt. Valkó után Aszódon, Maglódon és Domonyban is laktak, s mindegyik községben már a szlovák nyelv is járta, az egykori összeírás szerint mindhárom községben a „divatozó nyelvek” között a magyar mellett ott szerepel a „tót” és a német is. Petrovics István Hrúz Mária személyében magyarul kétségtelenül gyengén beszélő szlovák lányt vett feleségül, akinek feltehetően szlovákul udvarolt, és később családi nyelvhasználatukban sem lehetett szoktalan a szlovák. Sőt — mint Fekete Sándor írja — Petrovics István „később a magyarul csak motyogó Martiny Mihály fiát kéri fel keresztapának, s Korennel, az aszódi tanárral szlovákul beszélget el” (i. m. 16).

Véleményem szerint tehát Petrovics István kétnyelvűsége bizonyos mértékig még felnőtt korában is megmaradt. S ez a kétnyelvűség némileg *megérződhetett* magyar beszédén — ahogy erre céloz Arany János is. Ez a kétnyelvűség valószínűleg színezte szlovák beszédét is — erre azonban nincs bizonyítékunk.

Abban a kérdésben tehát, hogy milyen szinten is beszélhette a magyar nyelvet Petrovics István, véleményemet — figyelembe véve Arany János megjegyzését is — a következőkben összegezhetem. Petrovics István jól beszélt magyarul, de nem olyan kifogástalanul, mint a csupán a saját anyanyelvüket ismerő magyarok beszélnek. Lehetséges, hogy ilyen jellegű magyar beszédében a kiejtés tekintetében is jelentkezett valami

sajátos, idegenszerű íz, de — figyelembe véve Petrovics István életének külső körülményeit (születése helyét, gyerekkori nevelkedésének helyét, későbbi tartózkodási helyeit) — ez a „sajátos, idegenszerű íz” semmiképpen sem lehetett olyan fokú, hogy azt mai értelemben véve „szlovákos”-nak nevezhesük. Petrovics István magyar beszédére — szerintem — a kiejtés vonatkozásában elsősorban a palócos ejtismód volt a jellemző.

S végül még egy kérdést! Az, hogy milyen szinten beszélt Petrovics István a magyar nyelvet, nagyon érdekes *nyelv-szociológiai* probléma ugyan, de a legtágabb értelemben vett Petőfi-filológia szempontjából is egészen jelentéktelen részletkérdés. Teljes mértékben egyetértek Fekete Sándorral, aki szerint: „Petőfi magyarságát egyszerűen semmi sem teheti vitássá, fölösleges és tudományos szempontból sem kívánatos a költő magyarságát alaptalan elméletekkel erősíteni” (i. m. 319).

Sőt: az, hogy mennyire beszélt jól magyarul, még magának Petrovics Istvánnak a magyarságát sem érinti. A „Ki a magyar?” sokat vitatott kérdésére ugyanis — úgy gondolom — elfogadhatjuk Illyés Gyula válaszát, amely nagyon tömören így szól: „Aki vállalja” (vö. Fekete i. m. 11). S Petrovics István, a „vén zászlótartó” — vállalta.

IMRE SAMU

ADY FURCSA PÁRIZSI ISMERŐSE:
ERNEST GIRAULT

I.

Ady párizsi cikkeiből a századeleji Párizs gazdag, színpompás, és fonákságait illetően szellemes-epés krónikája bontakozik ki. Hallatlan zszurnaliszta szimata nemcsak a nagy vadakra figyel fel, nem csupán Verlaine „szívekbe síró verseiről” számol be; nemcsak France-ról, „az istenien nagyszerű ember-ről” ír tisztelő-remegő sorokat; nemcsak Lotit említi, akinek „egészséges barbárságát imádja a fáradt, fonnyadt francia bourgeoisie”, nemcsak . . . de nem folytatom, hisz’ cikkgyűjteményei valóságos nevekkel, eseményekkel teli enciklopédiával szolgálhatnak, hanem felfedezi például — évtizedekkel a francia szürrealisták és félszázaddal a magyar kritikusok előtt — azt a Lautréamont-t, akiről már 1906-ban megjegyezte, hogy: „körülbelül ő írta a világ legkülönösebb verseit”.

Az 1907. február 1-i *Budapesti Napló*-ba, a szokásos *Párizsi jegyzetek* című rovatába, két másik cikkecskén kívül, *Egy szent család* címmel, a következőket írta:

Az én párizsi furcsa ismerőseim egyik legkedvesebbjéről, Girault-ról kapok hírt. Michel Lujzánál ismerkedtem meg ezzel a pompás piaci Tolsztojjal. Később egy népgyűlésen szidta Jaurést és híveit, akik akkor a kormánypártisággal kísérleteztek. Clemenceau és Briand egykoron pajtásai voltak ennek a vad és alapjában szomorú és szelíd anarchistának. Most pedig Girault megundorodott a fórumtól, az utcától, a tömegtől. Itt, Párizs mellett, Saint-Germain-en-Laye-ban egy kommunista családot alapított. Szép, csöndes mezőn épült a lakásuk. Hat férfiú és öt nő él, dolgozik, szenved és vigad együtt. Van négy gyermeke a szent családnak már. Egy tehenük van, néhány juhuk s nagyon megelégedettek valamennyien . . .

A cikkecske további soraiban a tudósító még elmondja, hogy „Girault-ék sokat szenvednek a hatóságoktól . . . bántja őket ez a különös család, mely fitymálja a szent társadalmat . . .”

Girault neve nem ekkor bukkan fel először Ady cikkeiben. A „pompás, piaci Tolsztojról” a Budapesti Hírlapban 1904. szeptember 23-án megjelent cikkében is említést tesz. A tudósítás Louise Michelről, a nagy forradalmárnőről szól, akire a magyar költő-hírlapíró mindig nagy érdeklődéssel tekintett, s akinek viszontagságos életéről, töretlen kitartásáról lelkesen tudósította a hazai sajtót, mert lenyűgözte a „vörös szűz száz romantikus könyvre méltó élete”, „eszme-fanatizmusa”, „csupa jósága”. Ez a cikk egy fölolvasó estről tudósít. Ezen találkozott — a cikk szerint — Girault-val, akit a „jó Lujza” egyik bajtársának mond.

Legelőször azonban a Budapesti Hírlapban 1904. június 4-én megjelent tudósításban említi Girault-t. A cikk címe: *Michel Lujza búcsúszása*. Arról az anarchista gyűlésről szól, amelyről mellesleg *Az anarchisták gyűlekezetében* című tudósításában is beszámolt a Pesti Napló június 9-i számában, de itt Girault-t nem említi. A Budapesti Hírlapban közölt színes tudósítás szerint viszont: „Ezután (Louise Michel beszéde után. — B. L. E.) Girault, a kommunisták ismert vezére mondott véresszájú beszédet.”¹

¹E cikkeket természetesen az *Ady összes prózai műveinek* megfelelő kötetei szerint idézem. Ez a kiválóan szerkesztett, nagy gondal sajtó alá rendezett sorozat VEZÉR ERZSÉBET szorgos utánjárását dicséri, de persze akad benne néhány tévedés. Kettőre már rámutattam (Jelenkor, 1968, 12 és 1974, 3). Ami GIRAULT-t illeti, a jegyzetek semmit sem tudnak róla, amin nem is csodálkozom, mert semmilyen megjelent lexikon nem említi azt, akit akkor Ady „ismert” kommunistának titulált. Jelen cikkem legtöbb adatát a Párizsban most sajtó alatt levő Jean Maitron-féle remek enciklopédia („*Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*”) újabb kiadásának Girault-cikkéből merítettem. Egyébként a fenti sorozat V. kötetének 320. oldalán olvasható szöveg szerint a jegyzetelő a francia lapokban nem talált híradást az anarchisták gyűléséről, amelyen „Ady minden bizonyal jelen volt”. A jegyzetelő szerint azonban annyi kiderül a tudósításból, hogy „az anarchista összejövétel a Gaîté utcában, Párizs külső, munkásnegyedében volt”. Módomban van közölni EDITH THOMAS *Louise Michel* című monográfiája (1971) nyomán: a gyűlés 1904. május 26-án zajlott le 600 részvevővel, valóban a rue

A két 1904-es s az első 1907-es cikk után Ady még egyszer visszatér Girault-ra, éspedig A Hét hasábjain 1907. december 15-én közrebocsátott glosszáiban. A hét cikkecske közül a másodikat szentelte neki: „A jó Girault szomorú példáját ajánljuk figyelmükbe azoknak, akik a messiási és apostoli pályára készülnek . . .” Ady aztán búsan jelenti, hogy Girault utópista telepe, „Ikáriája”, megbukott: „mindenki megszökött Girault mellől, aki különben Louise Michel tanítványa, ex-nyomdász, szónok, kicsit költő, kicsit művész, kicsit tudós. És most árván, bár nem egészen hitevesztetten jár-kegel a jó Girault.”

Ady aztán többé már nem említi azt a „piaci Tolsztojt”, akit — mint láttuk — egyik legkedvesebb „ismerősenek” nevezett . . .

II.

Ki is volt hát ez a különös figura, kit Ady három éven át többször említi, s akiről oly kedélyes rokonszenvvel, illetve gunyoros melegséggel ír?

Ernest-Louis Girault egy hónappal a Véres Hét után, 1871 júniusában született (nem tudni, 15-én, 19-én vagy 21-én-e) Párizsban, egy Alexandre keresztnévű, blanquista apától. A Dreyfus-ügy idején tűnt fel: Clemenceau Aurore című lapjába írt, de e polgári radikális napilap mellett csakhamar a Libertaire című anarchista hetilap buzgó munkatársa lett. Egyébként kenyerét nyomdászként kereste. Cikkeiben ellenezte a szakszervezeti mozgalmat, szerinte ugyanis az anarchista akciót a munkanélküliekre és az éhezőkre kell alapozni. 1904

de la Gaîté-ben, a Montparnasse-on (tehát nem „külső, munkáske-
rületben”), az ún. Salle des Mille Colonnes nevű teremben, amely Lajos-Fülöp idején híres örömtanya volt: a mór stílű, „ezer oszlo-
pos” teremben bálokat rendeztek; a II. Császárság végén sokat járt
ide JULES VALLÉS, a forradalmár hírlapíró és ANDRÉ GILL, a híres kari-
katurista; később gyűléseket is tartottak a teremben, s LOUISE MICHEL
már 1902-ben is szónokolt itt GIRAULT társaságában.

júniusában (tehát körülbelül akkor, amikor Ady megismerte) részt vett az amszterdami antimilitarista kongresszuson. Kitűnő szónok, gyűjtőszavú agitátor volt, s beszédeiért — amelyeknek egyikét, mint láttuk, Ady is „véresszájúnak” mondotta — többször letartóztatták és elítélték.

Igazán ismertté 1903-ban lett, amikor agitációs körútra indult Louise Michellel, aki a *Libertaire*-hez fordult, hogy előkészítse bretagne-i turnéját. Girault lelkesen vállalta a feladatot, levelet ír az akkor roppant ismert, világhírű forradalmárnőnek, felajánlja szolgálatait, amit a „vörös szűz” bizalommal fogad, amint erről 1903. augusztus 10-iki levele tanúskodik. A huszonekét éves fiatal Girault-t akkoriban a mozgalomban elég önteltnek tartották, s valószínű, hogy boldogan fürdött Louise Michel árnyékában ezen a kihívó körúton,² amely a legreakciósabb, legelmaradottabb francia vidékre vitte őket, s amelynek során Girault első művét, *Az általános sztrájk és a forradalom*³ című brosúrát árulták. Ebben az ifjú anarchista titán bőszen támadta a reformistákat, sőt a marxistákat is, s azt hirdette, hogy csak az általános sztrájk képes átalakítani a társadalmat. Az előadó körúton egyébként mérgezett feketekávéval akarták kidönteni a sorból Louise Michelt, a hetvenhárom éves forradalmárt, aki öregén és betegen, de fáradhatatlanul járta az országot. Októberben Girault társaságában Londonba utazik, majd 1904 elején ismét francia körútra indulnak, miután az anarchista nyomdász közben két újabb brosúrát adott ki; egyrészt arról, hogy miképp kell a társadalmat újjászervezni a győzedelmes általános sztrájk után; másrészt *Tudomány és természet*⁴ címmel. Március végén Louise Michel Toulonban megbetegszik, de Girault tovább

² A L. MICHEL és GIRAULT megismerkedésére, propagandakörútjaira vonatkozó adataimat javarészt EDITH THOMAS: *Louise Michel ou la Velléda de l'anarchie* című munkájából merítem (Párizs, 1971).

³ *La Grève générale et la révolution* (P., 1903).

⁴ *Au lendemain de la grève générale. Organisation communiste du travail* (Puteaux, 1903); és *Science et nature* (Puteaux, 1903).

folytatja agitációját, miután táviratozott Sébastien Faure anarchista vezérnek: „Louise haldoklik.” Ám a „vörös szűz” mégis felépül, s májusban visszatér a fővárosba. Girault-nak ekkor születik Fernande nevű kisleánya, s Louise Michel vén kezével, reszketeg betűkkel versben köszönti ifjú bajtársa gyermekét: „ne félj semmitől” — buzdítja a csecsemőt — „a múlt, mint holmi szörnyű álom, szertefoszlik” . . . S május végén Girault megint ott szónokol Louise Michel oldalán, aki — amint a Budapesti Hírlap tudósítója írja — „már pitvarában volt annak a Panteonnak, hova az eszmék bolondjai és hősei kerülnek”. 26-án zajlik le az a montparnasse-i gyűlés, amelyről Ady két színes cikket ír és beszámol az „anarchista apostolok hegyi beszédeiről”, a „bizarr figurákról, a sustorgó különös lármáról” és a „csodálatos jelenetekről”.

Girault ősszel újabb propaganda útra megy Louise Michel-lel, amelynek során ismét meg akarják mérgezni őket, illetve megpróbálják kisiklatni a vonatjukat. Októberben az ifjú Girault sem bírja már az őrült iramot, megbetegszik, de azért nem sokára már megint úton vannak, éspedig Algériába rándulnak, majd az év végén ismét Dél-Franciaországot járják, míg végül Louise Michel Marseille-ben megbetegszik. A kör ezúttal végzetes: 1905. január 9-én meghal, miután Girault táviratban riasztotta Clemenceau-t; tiltakozzék az ellen, hogy a rendőrség durván háborgatja a halálos beteget.

Tetemét ideiglenesen a marseille-i temetőben helyezik el. Az egyik gyászbeszédet Girault mondja. Rochefort, a híres újságíró, a hajdani kommúnár, aki közben erősen jobbra csúszott, de aki mindig támogatta a „vörös szüzet”, táviratozik, hogy vállalja a párizsi temetés költségeit, Girault azonban nyersen visszautasítja: „tartsa meg a pénzét, uram. Amint Marseille is, az anarchista és forradalmi Párizs is megteszi, amit kell . . .” Rochefort dühödten kikel Girault „cirkuszi tempói” ellen, de a Párizs melletti temetőben Girault megint jelen van és újabb beszédet mond.

1906-ban — több broszúra után, amelyeknek egyike az orosz forradalmat köszöntötte — Girault megírja könyvét a

„jó Lujzáról”,⁵ amelyben elég sok időrendi és helyi tévedés ellenére nagyon értékesen írja le a kiváló munkásmozgalmi hős életének utolsó éveit. Ugyancsak ebben az évben alapítja meg azt a kommunát, amelyről Ady tudósított, s amelynek másik vezetője Lorulot, a *Le a csuhával!* című ateista lap szerkesztője. A „szent család” kísérlete 1908 végéig tartott.

A háború alatt Girault-t, aki már régen vörös posztó volt a rendőrség szemében, szigorú felügyelet alatt tartották. Egy darabig vegyészként dolgozott egy üzemben, s egy 1917-es rendőri jelentés szerint abbahagyta a propagandát, nem használta a saját kis nyomdáját, amelyben korábban anarchista kiadványait nyomta. 1919-ben Argenteuil-ben „szovjetet” alapított, majd 1920-ben, a pártszakadás után, ő is a kommunistákhoz csatlakozott. 1921-ben a híres Club du Faubourg nevű vitaegyesületben előadást tartott. Kijelentette, hogy „a háború meg az orosz forradalom megtanított bennünket: elkerülhetetlenül vállalnunk kell az átmeneti diktatúrát”. Ettől kezdve már a *L’Humanité*-ba meg a *Voix paysanne*-ba, a párt parasztújságjába ír, amiért az anarchista *Libertaire* „szélkakasnak” titulálja. 1925-ben tagja lett a Nemzetközi Vörös Segély végrehajtó bizottságának. 1928 májusában pedig vidéki körzetben kommunista képviselőjelöltként lépett fel. 1933 decemberében halt meg: a nap — akár születése esetében — bizonytalan: 15-én vagy 16-én, hatvankét esztendőskorában. Az említettekén kívül még több könyvecskét írt, nevezetesen az alkoholizmusról, az agrárkérdésről, az elmebetegek önkényes elzárásól; 1926-ban külön brosrában indokolta meg, hogy miért csatlakoztak az anarcho-szindikalisták a III. Internacionáléhoz. Utolsó műve az parasztoknak szánt brosrú volt, amelynek előszavát Renaud Jean kommunista képviselő írta, aki a FKP parasztpolitikájának megszabásában nagy szerepet játszott.⁶

⁵ „La bonne Louise, psychologie de Louise Michel: sa physionomie, son caractère, son tempérament, sa mentalité, les dernières années de sa vie” (P., 1905).

⁶ „Paysans! A bas les partageux” (P., 1927).

III.

Ady és Girault? Több kérdés vetődik fel ezzel a „furcsa” ismeretséggel kapcsolatban! Mindenekelőtt az, hogy miképp értendő az „ismerős” szó. Nem valószínű, hogy a költő 1904 májusában, amikor elment⁷ a montparnasse-i anarchista gyülekezetbe, beszélt, és valóban személyesen megismerkedett volna az agitátorral. Ez már csak azért sem nagyon valószínű, mert Bölöni hiteles tanúsága szerint ekkor még Ady „alig gagyogott valamit franciául”, s az orvosnál is, aki éppen a gyűlés előtt két héttel állapította meg végzetes bajját, Bölöni tolmácsolt neki. Bölöni egyébként *Az igazi Ady*ban nem tesz említést sem Louise Michelről, sem Girault-ról. (Igaz, hogy ő éppen ekkortájt egy hónapot Londonban töltött. Nem tudom, pontosan mikor utazott át; lehet, hogy május végén még a francia fővárosban volt, s elkísérte Adyt a Salle des Mille Colonnes-ba.)

Ami az 1907-es cikkeit illeti: az AEÖPM VIII. kötetében a jegyzet szerint az elsőt („A szent család”) a *Le Matin*-ből vette;

⁷ Én még ebben az „elmenetelben” sem vagyok teljesen bizonyos: az AEÖPM V. kötetének jegyzete szerint ugyan „minden bizonnal jelen volt”. E feltételezést a jegyzetelő azzal indokolja, hogy Ady tudósítása „élményi” jellegű. Valóban roppant láttató erejű, eredeti a cikk, de köztudott, hogy Ady sokszor még színikritikáit is másodkézből, azaz a sajtó alapján írta. Nem tartom teljesen kizártnak, hogy ezúttal ismeretlen forrásból merített s ezt a saját zsunaliszta zsenialitásával forróította át. Révész Béla írja: „Ady zsenijét méri, hogy egy java cikktől annyira meg tudott termékenyülni, hogy a fogalmak, nézetek velejét pontosan megérezte és az elszerzett kis magból nagyszerű, látó ítéleteinek egész lombozata terebélyesedett föl.” Viszont mégis Ady jelenléte mellett szól, hogy később, egy 1906. május 1-én megjelent (*Tűnődések május napján*, Budapesti Napló), visszatér a gyűlésre: „Párizsban egyszer meglátogattam az anarchisták gyülekezetét.” Az, hogy a jegyzetelő nem találta meg a francia beszámoló a L’Humanité-ban, nem bizonyíték, mert miért is csinált volna nekik propagandát a szocialista lap, amelyet GIRAULT-ék kegyetlenül szidtak. Lehet, hogy Ady anarchista lapból merített, például a *Libertaire*-ből vagy eppenséggel valamelyik polgári lapból...

a másodikat, amelyet *A Hét* közölt, minden bizonnyal szintén a francia sajtóból merítette, de persze az ő eredeti gondolkozása és vérmérséklete szerint átgűrva, s a végére illesztve a hazafelé szóló kiábrándult tanácsot, amelyet a Girault-féle kom-muna sugallt: „Emberek, főképpen magyarok, óvakodjatok attól, hogy megvalósítsátok, amit beszédekben ígérték.”

Adyt mindig érdekelték a különcök és hóbortosok, kivált ha rendkívüli tevékenységüknek forradalmi vonatkozásai is voltak. Ezért fordult figyelemmel a „jó Girault” felé, aki valóban nyomdász volt. Arról azonban, hogy költő is, vagy művész is lett volna — nincs tudomásunk, persze lehet, hogy Ady jelzői csupán Girault emberi magatartására utalnak. A „tudós” jelzőt is újságírói túlzásnak érzem. Igaz, hogy Girault komolyan foglalkozott a társadalomtudománnyal, de végeredményben sem agitátori, sem közírói munkássága nem hagyott különösebb nyomot a francia közéletben. S ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ma már mindenki elfelejtette, és a fentieket csak hosszú nyomozás után tudtam kideríteni róla.

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

DOKUMENTUM

BABITS EGYES VERSEINEK KELETKEZÉSÉRŐL

Szabó Lőrinc hagyatékában Babits számos saját írása vagy tőle származó és rá vonatkozó irat maradt fenn. Negyvenkét kiadatlan versén és nyolc verstördékén kívül, gyermek- és ifjúkori önéletrajza mellett, legérdekesebb számos verséről fiatal költőtanítványának gyorsírásba diktált följegyzéssorozata. A versek keletkezési helyének és idejének, a benne előforduló történeti, társadalmi és személyi hátérnek, valamint lélektani motívumaiknak fölbecsülhetetlen forrásai ezek a szövegek. Szabó Lőrinc 1919 őszétől 1921 nyaráig a Gabelsberger—Markovits—Vikár-féle gyorsírási rendszerrel 12 oldalon örököltette meg Babits életrajzában közölt felvilágosításait. Ez a M. Tud. Akadémia Könyvtárának Kézirattárában az Ms 4699/83—85 jelzetű tétel. Ebből saját gyorsírásából folyó írásba öt vers magyarázata van áttéve (jelzetük: Ms 4699/78—82), ezek közül az egyik, a Naiv ballada szövege később gyorsírásban még egyszer előfordul. A jegyzeteket az idő és az elhelyezés viszontagságaitól megviselt kéziratokból Gergely Pál, a M. Tud. Akadémia titkárságának ny. vezetője volt szíves áttenni. Akárcsak 1919-es egyetemi előadásainak még jobb állapotban levő szövegét.¹

Az OSZK-ban levő Babits-hagyatékban még két hasonló műfajú gyűjtemény található. Az egyik Babits legrégibb és legkitartóbb barátjának, Szilasi Vilmos professzornak jegyzetanyaga költőbarátja három első kötetének verseihez. Szilasi Vilmos a hfres klasszika filológus és finnugor nyelvész, Szilasi Móric fia. Ő maga az antik görög irodalommal kezdett foglalkozni, első könyve 1910-ben Platonról

¹ Az MTA Könyvtárának Kézirattára, Szabó Lőrinc-hagyaték, Ms 4699/78—85.; F. CSANAK DÓRA: *Szabó Lőrinc kéziratos hagyatéka*—Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusa, Bp. 1973.; GÁL I.: *Fontos Babits dokumentumok Szabó Lőrinc hagyatékában*—Tolna megyei Népujság 1973. szept. 23. 9.; ÜÖ: *Szabó Lőrinc gyorsírásából megfejtették Babits vallomásait.*—Uo. 1974. ápr. 14. 9.; Babits és Szabó Lőrinc viszonyáról BASCH LÓRÁNT: *Mester és tanítvány*—Kortárs 1966. 293—304. és KABDEBŐ LÓRÁNT: *Tanítvány és mestere*—Jelenkor 1966. 1143—51.; A Szabó Lőrinc-hagyaték Babits-anyagából közöltem: *Babits kiadatlan verseiből és verstördékeiből*—Tiszatáj 1973. nov. 67—73.; *Babits Mihály: Kiadatlan versek és verstördékek Szabó Lőrinc hagyatékából*—Jelenkor 1973. 1004—6.; BM: *Önéletrajz a gyermek- és ifjúkori évekből Szabó Lőrinc lejegyzésében.* Uo. 1007—18.; *Kiadatlan Babits-versek*—Új Írás 1973. dec. 13—18.

jelent meg. Babits felfigyelt a fiatal filozófus könyvére, kedvezően írt róla a Nyugatban s ezzel egy életre szóló barátság indult meg közöttük. Szilasi az első világháború előtt ugyanabban az időben élt Heidelbergben, mint Lukács György. A neokantiánus Emil Lask volt a mestere. Az ő elbeszélése és jellemrajza nyomán írta Babits *Egy filozófus haldlára* című költeményét. Az első világháború után egy ideig München mellett élt, majd Svájcba költözött és a Lago Maggiore egyik legszebb pontján, Brissagoban telepedett le. Babits többször volt itt vendége, több műve datálódik innen. Itt ismerkedett meg Heideggerrel. Szilasi Husserl fenomenológiáját ismertette a Nyugatban, Szilasi pedig Babits egyes tanulmányait tolmácsolta Heideggernek. Egyik svájci nyaralásuk alkalmával Szilasi megkérte Babitsot, diktálja le neki, hogyan, mikor és milyen hatások alatt keletkeztek korai versei. Első három kötetében a legszükségesebb utalásokkal fennmaradtak adatai. Ezt a három egybekötött első Babits verseskötet, valamint Babitsról szóló életrajzi adjományaikat az Országos Széchényi Könyvtárnak adományozta. 1910 és 1941 között keletkezett 120 levél, kb. 420 gépelt oldal terjedelemben maradt így fenn.²

Szilasi jegyzeteivel csaknem megegyezőek a költő feleségének, Török Sophie-nak a harmincas évek végén megjelent tízkötetes sorozatból az Összes Versek kötetébe írt jegyzetei. Ezek Szilasi jegyzeteinek másolataiként hatnak; föltehetően abban az időben történt átmásolásuk, amikor még nem volt szó a Szilasi-tulajdonban levő verseskötetek hazai elhelyezéséről. A költő feleségétől ugyan szétszórva találhatók még utalások későbbi versek keletkezési körülményeire vonatkozóan, de az a legenda, hogy naptárt vezetett volna házasságuk kezdetétől fogva Babits alkotásainak körülményeiről, írásbeli dokumentumokkal mindeddig nem volt alátámasztható.³

Babits példátlan részletességű vallomás-sorozat a számos nagy versének keletkezéstörténetét tisztázza, sőt, költészete egy összefüggő, nagy korszakának műhelytitkaiba is bepillantást enged. Összehasonlítás végett minden egyes versnél, amelyről Szilasi Vilmos vagy Török Sophie Babits-köteteiben följegyzés maradt, szó szerint idézzük az ő tudomásukat. Az egyes versek itt-ott mindössze vezérszóval ellátott címét kiegészítettük a kötetekben található végleges címre.

² Az egybekötött első három Babits-verseskötet: OSzK Kézirattár, Babits-hagyaték, Fond III/2357. — SZILASI V.: *Rövid emlékezés Babits Mihályra* (1961. júl. 14.) Uo. Fond III/2156. Idézet belőle EDER ZOLTÁN: *Babits a katedrán*. Bp. 1966. 150–52. — SZILASI VILMOS és felesége levelei Babits Mihályhoz és feleségéhez 1910–1941. Uo. Fond III/2295. — Szilasiékról I. cikkeimet: *Babits és Heidegger barátsága* — Vigília 1972. 697–98. és *Meghalt Szilasi Vilmosné, Babits legrégebb barátjának felesége* — Tolna megyei Népújság 1973. szept. 16. 9.

³ TÖRÖK SOPHIE Összes Versek példánya az OSzK Babits-hagyatékában.

A Szilasi-idézeteket a jegyzetanyagban Sz., Babitsné adatait pedig TS jellel rövidítettük. A szövegben előforduló utalásokat egy-egy versszak változataira vagy a hagyatékban fellelhető kézirat más adataira az illető versnél jegyzetben föltüntettük.

★

Ligeti részlet⁴

Mikor ezt írtam, akkoriban jöttem Újpestre; ott laktam az Aréna-úton a nagybátyámnál s az újpesti villamos felé sétálva menetközben csináltam. A megálló a Lehel-utcában van, tehát messze kellett menni. Hogy csavargók voltak-e, nem emlékszem. De szoktak ot- ácsorogni elegen! Kocsik azonban tényleg voltak ott.

Merceria⁵

Velencében írtam. Ott van egy utca, olyan díszes, elegáns és szűk, kirakatos utca, mint nálunk a Váci-utca; ott szoktam sétálni. Mercerta! Mikor legutóbb voltam Velencében, Aladár is ott volt . . . akkor készült. Leírni csak hazatérve, Szekszárdon írtam le, de teljesen kész volt már. Egyszerűen a kirakataban láttam egy forgóbabát.

Mozipark⁶

Dienesékkal (Pali) voltam moziban, a Rákóczi-úti Uránia-épületben és azért mentem el, mert azt mondták, hogy egy

⁴ Az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* 6. darabja. Sz: „1911. Budapest.”

⁵ Sz: „Szekszárd, 1913. ősz.” — A szövegben említett Aladár KOMJÁTHY ALADÁR, az ő visszaemlékezése Babitsról a Nyugat 1924-i Babits-émlékszámban, ennek kézírata: *Babits tandr úr*. OSzK, Babits-hagyaték, Fond III/2100. — A velencei út dátuma: 1913 nyara.

⁶ Sz: „1912–13. Budapest.” Végleges címe: *Detektívregény*, az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* 2. része. Első kiadásában címe: *Egy kép csak egy pillanatra*. — DIENES PÁLÉK vele való barátságáról

bizonyos „Egy test, két lélek” c. darabot adnak, — Wegener játszotta a főszerepet — amelyik tartalmilag hasonlít a Gólyakalifához. Ez a mozifilm talán Stevenson regényéből van csinálva és az van benne, hogy valaki, aki nappal előkelő úr, éjjel csavargó lesz, betöréseket követ el, gyilkol. A versben is az a jelenet van, ahogy kilép az ablakon.

*Naiv ballada*⁷

Semmit se tudok mondani. Éreztem, hogy nehezen érthető, azért tettem elébe magyarázatot. Nehéz, mint Dante; ekkortájt olvastam a Vita Nuovát. Ez talán hatással is volt rá; de nem is biztos. Általában: a mozzanatok tónusa összevág a Vita Nuova szellemével és hangjával.

*Nyugalmas téli kép*⁸

Tisztviselőtelepen készült. Házamnak fekete vaskapuja volt, de nem rácsos, hanem olyan nagy kerti ajtó — Szabóky utca 54. szám. A kertben galambok voltak, minden pontosan úgy, ahogy ott le van írva. A kislány tényleg ott lakott, a nagy kutyával; talán még mindig ott van. Még megjegyzem, hogy ezt a két sort: „Ha a várost tengernek mondjátok, ez

DIBNES VALÉRIA: *Ilyennek láttam* — Magvető Almanach I. 1966. 243—50. (VEZÉR ERZSÉBET bevezetőjével.) — A *Gólyakalifa* Stevenson-ihletéséről V. D. BARKER: *The watcher in the tower* — Hungarian Quarterly, 1938. 170. — A regényből BABITS KARINTHYVAL együtt írt filmet, ennek bemutatója az Urániában 1917. október 23-án volt.

⁷ Sz: „1911. jan.” — FÜLEP szerint a Vita Nuovát kellett volna fordítania, neki való lett volna. GÁL I.: *Bartóktól Radnótiig*, Bp. 1973. 50. — HEGEDŰS GÉZA: *Miért szép? Századunk magyar lírája vers-elemzésekben*. Összeállította: Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán. 2. kiadás. Bp. 1967. 143—50. — VÖ.: 32. jegyzet. KOMLÓS ALADÁR: *Miért szép Babits Mihály Naiv balladája?* It 1969. 125—28.

⁸ Sz: „Tisztviselőtelep, 1912.” Az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* 5. darabja.

egy békés, árnyas kis sziget” . . . kissé Petőfi-esnek találtam. („Ha a föld isten kalapja, Úgy hazánk bokréta rajta.”)

*Haza a telepre*⁹

Villanyos út. Este a Bándlinál a Körúton vacsoráztam, a Baross-utcán mentem a 16-oson. Az Örömvölgy-utca undok utca. Tényleg olyan macskazajok hallhatók, bár nem biztos, hogy éppen akkor költöttem. Sokszor mentem én ott gyalog haza. Tényleg egy iszonyú fordulatot csinál a villamos. Általában pontos író vagyok. A kocsit most már nem megy az Örömvölgy-utcán keresztül, hanem az Orczy-úton. A Kálváriák dombon szoktak lenni, de ez lapos; ezek olyan Krisztus kiszzenvedését ábrázoló 12 kép.

*Csengettyűsfű*¹⁰

Szép derűs reggelek emléke, amikor mentem a Tisztviselőtelepen az iskolába. A nyugalmas téli kép emóciója is, ez reggel, az délután. Régibb feldolgozása is van. Ez nagyon mulatságos, majd fogsz röhögni, . . . ilyen valami. Nagykomoly bötűk: „Iskolába, iskolába, akár mint a Miska lába.” Népszerű vers volt a Csöngettyűs fiúról, aki a saját nevében beszélt és utána eltűnt. Mikor megjelent, volt aki (a Nyugat emberei közül Laczkó Géza is) azt mondta, hogy hát kétfajta költő van, van aki a csöngettyűs fiút kereskedelmi problémának írja le és olyan, aki . . . Szóval nem helyeselte, hogy szépet lássunk benne. Mikor írtam, akkor jött hozzám (délután írtam le a reggeli témát), éppen akkor jött hozzám az öreg Gaál Mózes. Meg is mutattam, tetszett neki.

⁹ Sz: „1914. VI. Bpest—Szekszárd.” — TS: „1914. Bpest—Szekszárd.” A Bandl étterem a József körút és a Baross utca sarkán volt, szemben a Baross kávéházzal. BABITS később mint REVICZKY utcai lakos is gyakran járt ide, különösen KAPOSY JÓZSEFFEL és SZILASI VILMOSSAL.

¹⁰ Sz: „1914. május, Budapest.” Teljes címe: *A csengettyűsfű*.

*Fájó, fázó ének*¹¹

Első egy pár strófa, „Szőnyeg-puhába betegen”: — a szobában otthon, este készült. Aztán a többi, míg az orvostól jöttem haza, az alatt. Akkor még nem volt gondunk az ágyúra, én Gábor Áronra gondoltam, s Gaál Mózes iskolájában tanítván, a székely hősi emléke nem volt távol, de nem tudom pontosan: miért jutott eszembe éppen akkor. Végét pedig a következő nap délután iskolánkból kijövet írtam. Szép napos idő volt és a Népligetben sétáltam, onnan származik az emlék, hogy a ház előtt üldögélnek az öregek. Nem ültek ugyan előttünk, de olyan békés, nyugalmas életnek látszott minden.

*Immortale jecur*¹²

Nagyon régi vers, egyetemi hallgató voltam; azt hiszem, szakvizsgára készültem. Szakvizsga-dolgozatomban, melyben Arany Jánosról van szó, ez is benne van Aranyról; úgy emlékszem, hogy aznap felnyitottam valami Kisfaludytól való verseket is, s ott ragadott meg ez a szó (a képnek semmi köze hozzá): „sós víz”, de lehet, hogy nem ez, hanem az olaj, vagy valamelyik kép onnan jött bele. Nem a vizsgai kínlódásokról szól, az nekem jó volt, beleéltem a rosszkedvemet. Fiatal, fejlődő koromban gyakori deprimáltság volt rajtam.

*Oly szomorú, hogy . . .*¹³

Kettő van; nem akarom elmondani. Szegény voltam, tanár és robotnak éreztem a dolgot. Szekszárdon írtam, de csak

¹¹ Sz: „1914. húsvét, Budapest.” — Gaál Mózesrel való barátságukról TÖRÖK S.: *Gaál Mózes halálára*. Nyugat, 1936. II. 142–44. OSzK, Babits-hagyaték, Fond III/2201.

¹² Sz: „1904–5. Szekszárd.” — Az egyetemi szakdolgozat: *Arany mint arisztokrata*. Jegyzetek Arany Jánosról. Kiadatlan kézirat az OSzK Babits-hagyatékában, Fond III/1334.

¹³ Sz: „1912. karácsony, Szekszárd.” Teljes címe: *Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni*.

két napig voltam ott és nem a szekszárdi viszonyokra vonatkozik. A magát eladó múzsa jut eszembe a második versnél = „múzsám így kiáll”. Baudelaire-nek van ilyen verse, a La Muse vénale. „Gyáros fejemet” Fenyő gyászosnak igazította ki a Vasárnapi Újságban. De jókor visszaigazítottam.

*Augusztus*¹⁴

Életem egyik fontos és nehéz helyzetében írtam (házassági terv is volt!), a Juliust is akkor írtam, egy hónapon belül. Gondolom, Nagydorog volt a környéken egy állomás Tolna (vagy Fehér) megyében, amit ott láttam Nem Nagydorog mégse... A zene hozzá volt képzelve. Ez a vers csonkán maradt évekig, két évig. Az utolsó két strófát később írtam. Borzasztó volt megírni, legalább öt-hat féle képen csináltam meg. Az „elmóricázásnál” gondoltam Móricz Zsigmondra, a szó létezik, úgy is mondják, hogy mórrikáz. Mondtam is neki, hogy írok egy verset, amiben benne lesz a neved! Akkor még nem jelent meg, de megvolt. (A kedvesem meghalt lény, létező volt, de három év múlva meghalt.)

*Julius*¹⁵

Ugyankor íródott. Ugyanaz a nő. Nem mondhatom el. Ua. helyzet, csak később íródott. Ugyanazon hónapban még egy csomó verset írtam, ugyanazon kézről..., de nagyon rosszak. Jelentéktelen szerelmes versek. Ebből csak egy pár

¹⁴ Sz: „1911. aug., 4–6. versszak, befejezve Budapest, 1915 tavasz.”

¹⁵ A vers rokonához, Kiss Böskéhez szól, akit akkoriban el akart venni. Rá céloz a *Gólyakalifa* Bözsikéje, 2. kiadás, 114–15. Története földolgozva ÉDER Z.: *Babits a katedrón*. Bp. 1966, 165–75. A másik menyasszonyjelölt RÉVÉSZ ILUS, később DIENES BARNÁNÉ. Vö.: SCHÖPFLIN ALADÁR: *A magyar irodalom a XX. században*. 1937. 138–39. — A RÁKOSI JENŐ által irányított úgynevezett Dunántúli affér közepette szervezett BABITS melletti tüntetésről l. cikkemet: *Illés Béla és a Március Kör* — Népszabadság 1974. márc. 17.

sort írtam meg és évek múlva, mikor az a nő egészen közönyös volt, fejeztem be ezt a verset. Ugyanakkor, mikor az Augusztust.

*Játszottam a kezével*¹⁶

Először megvoltam a következő sorokkal, majd az egész strofával: „Hát a körme... s hogy gyenge erejét.” Az ujj két sor, gondolata megvolt az első megfogantatásban „Mind-en e világon... ütközik.” Háborús vonatkozás: háború volt és így írtam be készakarva, háború elleni célzattal. Nem gondoltam, hogy botrány lesz, csak hogy dühöngeni fognak, a hazafiak. Csak egy hónap múlva tört ki a baj. Ennek két versvariánsa is van = Lobogó vért. Ezért kétféleképpen idézem mindig.

*Gretna Green*¹⁷

Szép vers Szekszárdról. Az udvar hátsó részében s a lakásunkban fel s alá járva csináltam. Nagy udvarunk volt. Ez egy

¹⁶ Sz: „1911. júl.”

¹⁷ Sz: „1905–6. Szekszárd.” — Az *Angyalos könyvben* (OSzK Babits-hagyaték, Quart. Hung. 3094) az eredeti kéziratához Babits a következő megjegyzést fűzte: „Talán megbocsátható egy főleg pittoresque hatásra törekvő költeményben az a poetica licentia, hogy Gretna Greenből, az angol regények e kedvelt lányszöktető helyéből: monostort csináltam.”

Gretna Green

The lovmatch people are the most
notoricous of all for quarrelling
afterwards; and the girl, who
runs a day with Jack to Gretna
Green, constantly runs away
with Tom to Switzerland afterwards.

THACKERAY: *Pendennis* LIX.

Ach, wie die Sonne köstlich schien,
wir fuhren schnell nach Gretna Green,
ich und die kleine Komtesse.

DETIEV V. LILIENCRON: *Nach dem Balle*.

A vers eredeti kéziratán ott van a Thackeray-regény és a Liliencron-vers idézete.

London melletti falu: ott a falu kovácsának az a joga volt, hogy azonnal összeadja a párokat. Azért írtam a mezalliansz párokat, ott esküdtek meg. Ezt Thackeray egyik regényében olvastam. Sorsom-borsom, kutya-butya, farkas-barkas. „Édes ellenségem” — tulajdonképpen ellentétem. Bizonyos értelemben ellenség is, mint minden ellentét. Hátral szoktam sétálni, mert ott egy nagy hely van kocsik számára, hogy megfordulhassanak. Istálló is van benne, ló ugyan nincsen, de nagyságos-nagy épületek voltak. „A régi kert”-ben le van írva pontosan az egész ház.

*Édes az otthon*¹⁸

Pesten írtam, haza gondolva. Az első három strófa volt meg így, ahogy itt van. A negyedik helyett volt egy, amelyik a hazavágyódást fejezte ki. Később Fogarason kihúztam, így a lírikus versből . . . [olvashatatlan szó] vers lett. Az egy kicsit nagyon naív volt. Minden dolog ugyanígy van: a berkenye a szőlő között van, gyermekkoromban nagyon szerettem. Egy része kétértelmű: régi auktorok azt írták, hogy a vér kibuggyan; mikor leírtam, észrevettem, a „bugy” főnév ragozott alakjának veszik. És így hagytam, hogy legyen kétértelmű . . . „keresztútnál”. Ez, a keresztút. A szőlőbe gyakran vittek ki ebédet, mert otthon főztek, ezt sokat láttam. A fiúk pesti hangulat. A „Lord” is ilyen. Jégcsapot olvaszt a gyerek: ezt egy pesti költő nem is tudná megírni soha, ha addig élne se. Hasonló metaforás vers-refrént tudok, ami erre is hatott: Liliencron = kurz ist die . . .

¹⁸ Sz: „1904–5. Budapest.” Az eredeti 4. versszak szövege:

S mikor a kályha tüze csattog [sic] —
de most tavasz van, most tavasz,
mostan a fáknak rügye pattog,
a szép idő! hajh most van az!
Mít tél nekem? Vasútra táskám!
Bizisten, én megyek haza!
Ma este várjatok, anyácskám:
édes az otthon, igaz a':
édes az otthon.

*Babona, varázs*¹⁹

Fogarason íródott. Kedves versem, éppúgy mint az Édes az otthon. A Gretna Greent is szeretem... [olvashatatlan rész] és az már a Július volt. Vallásos célzat nincs az elején. A menny üressége gyakran foglalkoztatott régi versekben. „Elborult az élet” = sötétedett. Fogarason írtam, szerte sétálva a „kertek” alatt, ott így hívják a város végét, közel laktam oda. Szint ad néki az „égő gyümölcs” stb. „Elnyomja a későt” = az éj keze; aki fennmarad, elálmosodik és azt elnyomja. (Ezt a fogarasi cukrász-kisasszonyra írtam, de nem mondtam meg neki, nem értette volna.) „Amerikáról” = épp az imént Amerikában volt (a hold). Valami hangulati dolog: a Fogaras városkörnyéki síkságon, csupa közelieknek látszó havasok között, az egész környéken valami baljós van és furcsaság. Azért van ez így.

*Szerenáda*²⁰

Ez a kitétel: „igen keserüli”, Balassa és a régi magyar költészet hangja. Körülbelül ez is a cukrász-kisasszony idejéből, de nem vonatkozik senkire. Tó nem is volt. Képzelet. Ez a vers teljesen játékosnak készült. Nem egészen Fogarason írtam meg, közben Szekszárdon is voltam, szóval hosszabb ideig készült, toldozott-foldozott vers. Őszikének a tücsköt hívják. Az őszi tücsöknek ez a címe: Őszikéhez, de megdöntöttem, hogy nem értenék meg.

*Téli dal*²¹

Hosszú évekre terjed, nem valami jó vers. Első gondolatát még Baján kaptam a templomban vagy templomba-menet.

¹⁹ Sz: „Fogarás, 1911. tavasz.” — A cukrász-kisasszonyra I. Bisztray Gyula: *Babits Fogarason* — ItK 1956. 444–46.

²⁰ Sz: „1911. (910 telén Szekszárdon íródott.)” Az itt említett *Az őszi tücsökhöz* című vers adata: Sz: „Szekszárd, éjjel, álmatlan ágyban.”

²¹ Sz: „Negyedik versszak: Baja, 1905. — 1911. január, Szeged, Fogaras.”

Diák-misé, a cisztereknél tanítottunk. Megvolt leghamarabb ez a sora: „S talán a víz temet bennünket el”. Tudtam, hogy bányászokról van szó, de nem tudtam, hogy a költőket fogom hozzájuk hasonlítani. Fogarason fejeztem be néhány év múlva. „A kályha szíve halkán dobbanó” = a Tüzekben van hasonló.

*Spleen*²²

A versnek mindig utólag adok címet, nem tudtam jobbat. Baudelaire-hez nincs semmi köze. A Fogarásról Galac felé vezető úton írtam. Van egy domb, ahová fel szoktam mászni. „Tetőket” = hegytetőket. Baudelaire-hez lehetne köze a felhőknel.

*Cigánydal*²³

Fogarason írtam. Akkor valami módon a pisztráng-halászatot néztem. Ott volt egy ismerősömnek egy nagy pisztráng halásztelepe, Betlenben. Délután volt. A cigány-motívumot Fogaras melletti más helyen, a cigánytelep adta. Útközben eszembe jutott. Ez a vers szegény Kaffka Margitnak tetszett nagyon. Ő kitűnő írónk, letagadhatatlanul. Szép vers ez azért, nagyon. „Csípőn kötve” -- ezt én Szekszárdon láttam, Szekszárdon. Egy ballada-fordításom refrénje ez: „Jár a szél és zörg az ág.”

²² Sz: „1911. tavasz.” „A versnek mindig utólag adok címet” – Babits állítását számos húszas-harmincas évekbeli kézirat igazolja ezeken a kész szöveg fölé TÖRÖK SOPHIE írta, nyilván diktálásra, a címet.

²³ Sz: „1911. tavasz.” – A Bethlen utca egyik mellékutcájában lakott Fogarason. Ezt és a Teleki utca felső végét a cigánysor (Cigánia, Cigónia) kötötte össze: „A felvég nyüzsgő cigánytelepe”, „Egy darab puskinii vadregényesség” – emlékezett vissza később a *Haldífiában*. IGNÁCZ RÓZSA: *Babits száműzetése* – Új Idők 1947. 364 – 65 – BISZTRAY i. m. és i. h. 305.

*Levél Tomiból*²⁴

Mint Tizifoné Orkusz falain = ez Vergiliusból vett kép. Mikor ezt a verset írtam, tanítottam. Három rabló felöltözött török basának, csak most vette észre, hogy... Mayláthot úgy fogták el, hogy Fogarasba mentek e törökök, lehívták őt beszélgetni. Nem ment, csak hogyha a három török basát elfogják helyébe, akik oláh parasztok voltak, csak török ruhában. Apafi = ő ivott-evett és írta alá a halálos ítéleteket, Bánfi Dénesét is. Fogaras volt a főhadiszállás. A vár áll teljes épségben. A felmentő követ hozott egy díszes szemfedőt is. Béli Pál ott volt becsukva. Ezt leírja Cserei Mihály. Sok bivaly van erre és tífuszjárvány volt akkortájtban: ezért van „tífuszszal mérgezi a kutakat”. A pontok ütemet jeleznek, másrészt közönséges zokogást.

*Óda új könyvekre*²⁵

Ezt akkor írtam, mikor Balázs Béla „A vándor énekel” c. kötetét megkaptam Fogarason. Hasonlít a kép nagyjából a Völgy alvói c. versre. De azt még nem ismertem, csak később, Pesten.

*Bolyai*²⁶

Nem szeretem, de nagyon sokaknak tetszik. Fogarasi. „Boldogolván” = Ponorí Thewrewk Emil: „Tücsökember, be' boldogollak!” fordítása ez, nem gondoltam, hogy én csináltam. A „villamölyv” szót később szőttem bele, nem tudom mi helyett. Bolyai fedezte föl, hogy Euklidész geometriáján kívül is lehet mást feltételezni. Ezután szabadon vette a tapaszt-

²⁴ Sz: „1911. január, Fogaras.”

²⁵ Sz: „1910. dec. Fogaras.” Végleges címe: *Új könyvekre*.

²⁶ Sz: „1911. febr.-márc.” Kitűnő elemzése BATA IMRE: *Az ismeretlen Babits*. A modern magyar líra történetéhez — Tiszatáj 1973. nov. 78–80.

talatot, tehát a rab törvény helyén volt, nem tudott a szemléletén túl látni. Nagy matematikai képzelet kell hozzá.

*Egy szomorú vers*²⁷

Fogarason egy este írtam szobámban, egyfolytában. Nagy feltűnést keltett a Nyugatban. Nem sajnálom, hogy így írtam. Nem bizonyos, hogy egy strófát nem később szúrtam bele. Karinthy a viccét már erre írta.

*Egy dal, sanzon*²⁸

Már talán Szegeden. Talán ez az a vers, amire igaza van X-nek, de amire inkább igaza lehet Szabó Dezsőnek = ebben az időben olvastam Richepint. Ez a kuplészerű refrén egyetlen versemben, talán hatásosnak mondható. Nagybátyámnál voltam kosztban, aki ezredorvos volt és gazdag volt, privilégizálva. És könyveket gyűjtött, most halt meg szegény. Óriási könyvtára volt, melyet a városra hagyott Pécssett. Csupa gyermekkori emlék = híres cégek, utazások . . .

*Danaé*²⁹

A vár körül Fogarason, a város sétányán, ott írtam, talán a cukrász-kiasszonyról, de inkább egyképzelt alakról. Sok me-

²⁷ Sz: „1911. jan.” — Babits itt valószínűleg KARINTHY alliterációs gúnyverseire utal: *Így írtok ti*. Sajtó alá rendezte SZÁSZ IMRE — Bp. 1963. I. 18–21. (Önéletrajz, Antik szerelem és Dana Idák.)

²⁸ Sz: „1911. jan. (Szegeden íródott.)” Teljes címe: *Egy dal, amelyet a franciák chanssonak neveznek* — SZABÓ DEZSŐ gúnyolta, hogy jobb Richepin-verset írt, mint maga RICHEPIN. Ez is bizonyítéka annak, hogy BABITS olvasta, amit róla SZABÓ D. írt. (Vö.: *Babits és Szabó Dezső*. Könyvemben: *Bartóktól Radnótiig*. Bp. 1973. 117–38.) — Nagybátyja, akinél lakott: KELEMEN MIHÁLY, róla BABITS M.: *Önéletrajz* . . . — Jelenkor 1973. 1017 és BUDAY LÁSZLÓ *Babits Mihály őseiről* — Magyar Csillag 1942. II. 336–37.

²⁹ Sz: „1911. tavasz.” — Teljes címe: *Aranyfürdő, aranyeső, Danaé. Herceg, hátha megjön a tél is* című verse nincs, ez egy sora a *Ballada Irisz fátyoláról* című versének, amely a fenti című kötet bevezetője.

dencés: csonka kút, amelyben egyik medencéből a másikba folyik le a víz. Nagyon sok görögöt olvastam. Ez ugyan a korábbi korszak végén volt, amikor már a „Herceg, hátha megjön a tél” verset írtam. De ez nem sokkal az után való versem.

*Hiszekegy*³⁰

Egyik sora célozza. De nem az a tiszta klasszikum, mint a másik költeményemé. Nagyon sok szennyes modernsége van. Példám nem volt. Ebben az időben szoktam mondogatni, hogy a görög vallás híve vagyok, Zeust hiszem. Ezt mindenkinek mondtam. Sokistenség híve vagyok. Móricz Zsigmondnak tetszett.

*Dal, régmódi*³¹

Játékvers, semmi különös. Cukrász-kisasszonyra talán? Nem nagyon komoly. Mellékszöveg: várakozás, a magányosság kínja. „Kofa” — tavasz = tarka ruhák.

*Vágyak és soha*³²

Fogaras. Mindaz, amit el lehetne mondani, benne van, benne a versben. Én nem szeretem, nem rossz vers pedig.

*Naiiv ballada*³³

Semmitse tudok róla mondani. Éreztem, hogy nehéz, azért tettem a cím alá a magyarázatot. Nehéz, mint Dante, hatással is lehetett reá a Vita Nuova. De ez nem biztos. Általában a mozzanatok egybevágnak a Vita Nuovával.

³⁰ Sz: „1911. tavasz.”

³¹ Sz: „Fogaras, 1911. tavasz.”

³² Sz: „1911. tavasz.”

³³ Vö.: 7. számú jegyzet.

*Bakhánslárma és Hegeso*³⁴

Szekszárdon írtam, a szőlőhegy tetején, a tanyánkban a déli órákban. Olvastam a következőket ebben az időben, minde-
 nik hatással volt erre a verse = Catullus „Atthys könyvét”,
 amelyben valaki megherélte magát és ez is bacháns környezet-
 ben történt. Továbbá Michelet egyik könyvét, vallásos törté-
 neteit, melyben a Bachansról sok szó van. És akkor volt nálam
 Reinach művészeti kis tükre, éppen akkor. És ugyanazon
 délben még egy másikat is írtam, a Hegeso sírját. Ugyanakkor
 írtam, iszonyúan sütött a nap és a lugasban sétáltam fel és alá
 és egy nagy fotelben ültem le, hogy leírjam. Nagyon Nietzsche
 hatása alatt álltam akkor. A görög és keresztény világeszme
 körében mozog ez is. Az askézis és a kicsapongás viszonya.

*Csipkerózsa és társai*³⁵

Fogarason írtam egy este, szobámban, akkor amikor felol-
 vasást kellett tartanom a Nyugat-estén, s ez volt az első felol-

³⁴ Sz: „Írtam Szekszárdon, szőlőben. Catullus Atthysa, Reinach
 Művészet kistükre könyveket olvastam.” — A Hegeso-vers teljes
 címe: *Hegeso sírja*.

³⁵ Az itt felsorolt versekhez egyenként a következő jegyzetek
 fűződnek:

Csipkerózsa. Sz: „Fogarás, szobában.” RÁBA GYÖRGY tévesen
 tulajdonítja CH. SIMS reprodukciója hatásának. (*A szép hűtlenek*.
 Bp. 1969. 86.) BABITS szerint Beardsley képe hatott rá, ezt be is vette
Az Európai Irodalom Története vonatkozó fejezetébe. MILLAIS met-
 szete az 1936-i kiadás 534. oldalán.

Két nővér. Sz: „Fogarás, 1909. szobában (Swinburne-hatás).”

A sorshoz. Sz: „1909. Szekszárd, Fogarás. Tragédiát akartam írni
 Messalináról. Tacitust olvastam Szekszárdon reggelente a szőlőhe-
 gyen.”

Danaidák. Sz: „Fogarás, 1909. márc. Szobában, a Nyugat matiné-
 számába.” „Ugyanaznap a Két nővér.”

Klasszikus dímok. Sz: „Fogarás, szobában.”

A Nyugat első budapesti matinéjára írt három verssel jelent meg
 Babits először az írók között is a nyilvánosság előtt. SCHÖPFLIN
A magyar irodalom története a XX. században — Bp. 1937. 139.

vasásom. Azok számára csináltam a *Danaidákat*, a *Két nővért*, ezt a *Csipkerózsát* és *A sorshoz* címűt és a *Klasszikus álmokat*, *A Danaidákat* direkt erre, az első nap, s ugyanakkor a *Két nővért* is. *Csipkerózsát* egy pár nap múlva, nem éppen direkt, de éreztem, hogy jött még egy vers, erre az az egy kép hatott rá: Beardsley arcképe. A *Csipkerózsá*-téma már egyszer szerepelt nálam, s meg is mutatom neked Tennyson versét is, aminek ehhez semmi köze sincs, azonban hathatott rám. A „Nappali álom” címűt fordítottam. De mondom: semmi köze sincs hozzá. Ez még egy pár évvel ez előtt megvolt, aztán elveszett. Egyik legjobb fordításom, Kosztolányinak adtam. (Szabó Lőrinc megjegyzése: Fernand Gregh hasonló versét nem ismeri.)

*Esti dal*³⁶

Játék, tisztán játék. Azt hiszem, hogy Szegeden írtam, semmi pozitívet nem tudok róla mondani.

*Éji dal*³⁷

Fogarason írtam, a szobámban. Nietzsche Zarathustráját olvastam akkoriban, akkor olvastam újra, aznap du. vagy biztosan este olvastam, nem tudom: hatott-e rá? Alkonyatkor, mikor nem gyújtottam lámpát, akkor gondoltam ki a verset. Nagyon szép kilátás volt ablakomból a havasokra, az Alkonyi prológban van.

*Alkonyi prológus*³⁸

Szintén alkonyatkor írtam, ugyanott. Akkor, mikor az első kötetet gondoztam. Először töredéknek maradt. Napok

Sz: „Szeged, 1906–7. Utcán sétálva.”

³⁷ Sz: „Fogarás, szobában, Nietzsche olvasása után.”

³⁸ *Alkonyi prológus*. Sz: „Fogarás, szobában (az ablakból látszottak a havasok alkonyfényben).”

Vasárnap. Sz: „Fogarás. Elejét Szegeden, vasárnap az utcán.”

Esti kérdés. Sz: „Fogarás, szobában.”

múlva vettem észre, hogy tulajdonképp befejezett vers. Nagyon rövid időn belül írtam a következő verseket: *Vasárnap* és *Esti kérdés*.

*Esti kérdés*³⁹

Ugyanilyen esti hangulatban, de már lámpagyújtás után. Az első sorai, azt hiszem, régebbiek mint az egész. Ezek sokáig álltak . . . Mikor az első sorait írtam, sejtelmem sem volt, hogy mi jön ki belőle. Velencei reminiszcenciák, amik benne vannak, ezek akkoriban nagyon sokat háborgattak. Azonkívül vannak ott dolgok, amikre még emlékszem „barna, bús szoba” az én szobám. „Napfényű gáz”, kávéház = ez a szegedi Tisza-kávéház emléke, ahol én sokat ültem szegény Kun Józseffel. „Domb oldalán ebekkel . . .” Itt a hangulat bajai időkhöz nyúlik vissza, mikor sokat utaztam kocsin. Ekkor gondoltam ki és az eb csak későbbi hozzáköltés. Vadász-benyomásaim csak gyermekkoromban voltak. Egy nagybátyám vadász volt és én sokat jártam vele, úgy, hogy nálam volt egy flóberpuska és együtt sétálgattunk. A „bűvös lámpa” gyermekkoromból maradt emlék, mert akkor a laterna magica egyik legkedvesebb játékom volt. Rendkívül sok élményem van ebben a versben, ezért szeretem. Nagyon a lelkemhez nőtt! Rendkívül gyorsan írtam. Egészen gyerekkori ez a kép is: „az utcalángok kettős vonalát”. Két évig laktam elemista koromban Pesten és így iszonyú éles benyomásom maradt az esti hoszú utcasorokról, az Andrássy-útról. (Szabó Lőrinc megjegyzése: Egyik kérdésem, hogy „hát az utcalányok”.)

³⁹ Sz: „Fogaras, szobában.” — KUN JÓZSEF, a költő és műfordító BABITS legjobb szegedi barátja, l. róla BABITS cikkeit: *Kék hegyek*, *Kun József versei* — Nyugat 1909. I. 453. és *Kun József* (nekrológ). Uo. 1912. II. 66. — A Herceg, hátha megjön a tél is első kiadásának szövegébe utcalángok helyett utcalányok került, erre céloz SZABÓ LŐRINC ugratása.

*Őszi tücsök*⁴⁰

Szekszárd; egész éjjel nem aludtam. (Így írtam, ugyanitt egy ilyen éjjeli álmatlanság alatt a *Minét* verset.) A tücsök zenéje nagyon szépen behallatszott. Olyan szobában laktam, ahol egyetlen ajtón az udvarba lépett az ember. Még lépcsőm sem volt. Az ablak is az udvarra nyílt. A vers gondolatában van valami, ami rokon a *Sunt lacrimae rerum*-mal. Mint az anyag és itt az élet lelke. Nincs a két vers között nagy időkülönbség.

*Névjegy*⁴¹

Baján írtam, délután, óriási szobámban. Akkor kezdtem először filozofálgatni, s ez meg is látszik. Az idealista filozófia alapgondolata van benne. Rokon „A lírikus epilógja”-val. „Ég s föld között valókkal”, ez Shakespeare Hamletjének a mondása, amit Horációnak mond.

*Mindenek szerelme*⁴²

Fogarason írtam a mezőn, a Papírmalom nevű liget mellett kóborolva. A két első strófa régebben megvolt már. Kéjtelgő vers, de nem egy határozott tárgyra irányuló vágyakkal.

*Ima*⁴³

Nagyon régi, gyerekkori vers. Szekszárdon írtam este, (Majd’ hogy minden versnél emlékszem a napszakra.) Már

⁴⁰ Sz: „Szekszárd, éjjel, álmatlan ágyban.” Teljes címe: *Az őszi tücsökhöz*. — A *Minét* tulajdonképpen a *Gdánis ünnepség* című versre való utalás.

⁴¹ Sz: „1905–6. telén, Baja. Szobában. (Nagyon nagy szoba, egész táncterem, régi butorok, vadászkészlet.)” — Teljes címe: *Névjegyemre*.

⁴² Sz: „Fogarás, Papírmalom nevű ligetben.”

⁴³ Sz: „1903. jún. Szekszárd. Emeleti szobában, nyitott ablakon kilátás a patakra.” A nagynéni: Nenne, KELEMEN ILONA; szép portrét

nyitott ablak mellett a sok szobán keresztül járva. A serdülő kor ábrándjaival van asszociálva egy kicsit. Az utolsó két sor másként hangzott. Eredetileg így volt: „Mert mi nékem elég lenne, Azt megteremteni erőd, tudásod gyenge.” Ez rossz volt nagyon. Így is nagyon rossz, egyike a legrosszabb verseimnek. Nekem azonban akkor nagyon tetszett a következők miatt: úgy éreztem, hogy fellebb mentem, mint mindig. Ezért tetszett akkor. Mikor felolvastam egy nagynénémnek, aki első irodalmi meghittém volt, azt mondta, hogy majdnem olyan, mint egy istenkáromlás.

*Örök dolgok*⁴⁴

Fogaras. A tárgy, akire vonatkozik, sokkal jelentéktelenebb, mint a vers látszik jelezni. Ez is a fogarasi cukrász-kisasszony. Nem volt nehéz célt érni nála. Már tanár voltam. Szép lány volt, német.

*Vonaton*⁴⁵

Fogaras, este, lámpa mellett, séltálva a szobámban írtam, egészen friss úti benyomásból, ami pontosan le van írva. Egy távoli emlék még mindig a cukrász-kisasszonyra célzott.

*Új leoninusok*⁴⁶

Szekszárd, este, épp vihar előtti hangulatban, a szőlőhegyen. Elképzelt szerelem. Mikor elejét írtam, nem tudtam, hogy

rajzol róla a *Gólyakalifában*. Róla Török S.: *Babits első tanítója, emlékezés Kelemen Ilonóra* — 1943. OSzK, Babits-hagyaték. Fond III/2178.

⁴⁴ Sz: „Fogaras, szobában.” Teljes címe: *Örök dolgok közé legyen híred beszótt*. A fogarasi szerelmes versek hősnője a Chyba-féle cukrászda dolgozója volt, róla BABITS TÖRÖK SOPHIE-nak mesélt, l. BISZTRAY i. m., i. h. 444–46.

⁴⁵ Sz: „Fogaras, szobában.”

⁴⁶ Sz: „Szekszárd, szőlőhegyen, este.”

mi lesz a vége. De a hangulat nagyon belőlem nőtt és szerettem ezt a verset. Leoninusokat tényleg készakarva akartam megpróbálni. Tennyson is írt és egy kicsit tán hatással is volt rám. Az iskolában tanáraink azt mondták, hogy rímes hexamétereim olyanok, mint a festett szobor és én talán dacból is meg akartam próbálni. Akkor kicsit játékosnak éreztem és mégse az. Az ég színárnyalatai roppan meghatottak akkor, mikor írtam. Jártam ott az úton. Széles kilátás van.

Közli: GÁL ISTVÁN

KAFFKA MARGIT LEVELE HALASI BÉLÁHOZ

1915. ápr. 12.

Kedves jó Halaska!

Úgy le van foglalva most egész napom iskola és kórház közt, melyek elég messze is esnek egymástól, hogy csak így este érek rá leülni és írni neked és megköszönni szíves jószágod és barátságod, melynek most újra olyan nagy jelét adad, te, *Ia* világtól túlságosan kihasznált ember — ahogy Ervin mondta, kivel ma sokáig beszéltünk rólad, s egyszer legközelebb kedves fejedhez vagdossuk mind, amit megállapítottunk felőled. A legsarkalatosabb bajra rájöttünk: túlságosan jó vagy! Szép a te szenvedélytelen, nagy jóindulatod s elismerésed minden és mindenki iránt; de a *barátaidat* agyonünnepeled, agyonjókodod; rosszabbnak kellene lenned hozzánk: magadért. De ezt majd szóval kifejtjük.

Most írok a versedről is, amit lásd olyan kedves (nem-halaskás) könnyedséggel és oly szép körülírástalanul küldtél el hozzám, mint egy szál rózsát vagy ilyesmit a Semmeringről. — Akkor, mikor kaptam a legszörnyűbb, legembertelenebb aggodalomban éltem; oly jó, hogy most kicsit normális lehetek, ki tudja, meddig — sietek kihasználni.

Balról – jobbra: ismeretlen, Kaffka Margit, Bauer Ervin és Halasi Béla

Tulajdonképp most olvastam csak jól el. Nagyon rád vall, hogy: IA második fele túl-lyrai volt; eldobtam! — Ez hát töredék. Nagyon új Halaska vagy benne — (hát ilyen is vagy?) egy fél órányi *tiszta hangulat* és csak ez, semmi egyéb; se társadalomfilozófia, se önanalízis, se körülírásos, komplikált gondolatfűzés. A nagy és lerázhatatlan önkontrol itt is érződik, de csak annak, aki nagyon ösmer; s olyan megható, hogy itt is kísértének az olvasmányok, *Germinal*, stb. A Hőféhérke-ügy nagyon szép, egyszerű, idevaló, — az utolsó két sor, illetve három, — az este — általában az egész nagyon megindító dolog, kis Halaska! Nagyon meleg fiú vagy és mindig mást melengetsz! — A túlságos sok rím és ritmus miatt igazán nem panaszkodhatom; — intelligens, modern nemköltők versei rendszeren túlmerészek formában, — ez kifejezésben is túl rapszodikus. — Most, hogy enyhült napjaimban elolvastam, jóleső meleget éreztem rá irántad és minden jóemberi, önkénytelen és akaratlan kedvességek iránt és ha lehet, még jobban szeretlek a versedért. Úgy érzem, Halaskám, nem is akartál vele ennél sokkal többet.

Kedves, jó barátom! Milyen jó, hogy így tudok rád gondolni, — mennyivel jobb az ember, ha egy kicsit boldog! Hátha még egészen az lesz! Igaz szeretettel köszöntünk

Margitod

Kaffka Margit az itt közölt levelet Halasi Bélának írta. A levél meleg baráti hangja is indokolja, hogy kiderítsük, ki is volt az a Halasi Béla, akiről egyetlen lexikonunk sem emlékezik meg. Pedig a Huszadik Század évfolyamaiban 1911-től kezdve elég gyakran találkozhatunk nevével: a lap rendszeres cikkírója, a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának rendes előadója. Kaffkának egy másik, Halasihoz írt levelét József Farkas is közölte a *Mindenki újakra készül* IV. kötetében, de a címzett kilétének ő sem járt utána.

Halasi Béla 1887. okt. 26-án született Kisvárdán. Édesapja korai halála után édesanyjával Miskolcra költözött, ott végezte a középiskolát. Nagyon valószínű, hogy még innen datálódik ismeretsége Kaffka Margittal is, aki 1903 és 1907 között Miskolcon tanított. Halasi jogi diplomát szerzett, rövid ideig ügyvédi gyakorlatot folytatott, és a Huszadik Század munkatársa lett, ahol állandó rovata

volt a külpolitikai és világgazdasági szemle. A Károlyi-kormány alatt osztálytanácsos a külügyminisztériumban. A Tanácsköztársaság idején kormánybiztosi minőségben a béketárgyalások gazdasági kérdéseinek előkészítésén dolgozott. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált.

Heidelbergben Emil Ledererrel megalapította a Weltwirtschaftliche Korrespondenz című folyóiratot, a nyugat-európai szocialistáknak ezt a jelentős orgánumát. Ezekben az években sokat tett a hazai fehérterror atrocitásainak leplezése érdekében is. Heidelbergben Emil Lederer, Mannheim Károly, Jacob Marshak, Radványi László és Anna Seghers tartoztak szoros baráti körébe.

1926-ban Berlinbe költözött, ahol a lapszerkesztés mellett a Hochschule für Wirtschaft und Verwaltung professzora volt egészen Hitler hatalomrajutásáig. Berlini évei alatt olyan prominens német szociáldemokratákkal dolgozott együtt, mint Ernst Nölting, Alfred Braunthal, Hans Staudinger. De szoros barátságban volt Seidler Ernővel is, akihez feleségét rokoni kapcsolat fűzte.

1933-ban Brüsszelbe költözik, ahol a Hendrik de Man vezetése alatt álló Bureau d'Études Sociales-nak volt a tudományos titkára. Ebben az időben Rónai Zoltánék álltak hozzá legközelebb.

1939-ben New Yorkba vándorolt tovább, ahol neki magának is elhelyezkedési nehézségei voltak, mégis nagyon aktívan, Jászi Oszkár mellett talán legaktívabban segítette az Európából kivándorlásra váró üldözött tudósokat és politikusokat amerikai letelepedésük és elhelyezkedésük súlyos gondjaiban. Nagyon sokat tett többek közt Fényes Lászlóért és Ignotusért is. A 40-es évek vége felé a chicagói Roosevelt egyetem közgazdaságtan professzora lett. 1965. dec. 2-án halt meg.

Művei többnyire német, francia és angol nyelven szaklapokban és könyvalakban jelentek meg. Munkatársa volt az amerikai magyar baloldali emigráció sajtójának is.

Halasi Béláné, akinek itt is megköszönöm férje életrajzi adatait, valamint a nekem átadott sok értékes levelet, dedikált könyvet és fényképet, Floridában él.

VEZÉR ERZSÉBET

SZERB ANTAL LEVELE
BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁRÓL

A szegedi Egyetem Könyvtár Kézirattára két nagy dobozban őrzi Birkás Géza (1879–1951)¹ pécsi, majd szegedi egyetemi tanár hagyatékának egy töredékét — egyelőre, sajnos, földolgozatlanul. Birkás hagyatékának jó része (és jelentőségben is fontosabb része): levelezés. Az élete során hozzá írt — főleg szakmai jellegű — levelek nem egy darabja szélesebb nyilvánosság figyelmére is igényt tarthat. Az igen változatos levelezés-anyag éppúgy tartalmazza Bangha Béla néhány levelét, mint — mondjuk — Gábor Andor Moszkvából küldött, 1933. május 31-én kelt sorait. Ebben a heterogén anyagban található Szerb Antal eddig nem publikált érdekes levele is. Szövege a következő:

Méltóságos Uram,

sajnos feltevésemet módszeresen bizonyítani nem tudom; ha tudnám, már rég megtettem volna. Hogy mire alapítom? Arra, hogy B. M. önéletírásának² első, nem történelmi rész hangnemben és tárgyban annyira hasonlít Montaigne Essais-jére. Pontosan leltárba veszi önmagát, testi és lelki tulajdonságait, hajlamait, betegségeit — és az ily módon leírt személyiség is sok tekintetben emlékeztet Montaignere. Ez a részletes önéletrajz abban az időben egyáltalán nem divatos műfaj; a német barokk irodalomban semmi analógiát nem tudnék, az angolban az egy Sir Th. Browne Religio Medici-je³ hasonlít valami távoli módon erre a típusra. B. M. erre tudtommal csak két példát láthatott maga előtt, Cardanust⁴ és Montaigne-t. Mindkettőt megismerhette franciaországi utazása alkalmából: Montaigne ekkoriban nagy divatban volt, Cardanus műveinek összkiadása pedig 1663-ban jelent meg Lyonban. Természetesen van egy harmadik lehetőség is: hogy B. M. magától jött rá erre a műfajra. De mi irodalomtörténészek

¹ Vö.: Szegedi Egyetemi Almanach, 1921–1970. Szerk.: LISZTES LÁSZLÓ és ZALLÁR ANDOR — Szeged, 1971. 60.

² B. M. = BETHLEN MIKLÓS. *Önéletírását* 1708–10 között készítette el.

³ Vö. RÓNA ÉVA cikkével: Világirodalmi Lexikon. I. köt. A-Cal. Főszerk.: KIRÁLY ISTVÁN — Bp. 1970, Akadémiai K. 1147–48.

⁴ Vö. TÓTFALUSI ISTVÁN cikkével: Világirodalmi Lexikon. 2. köt. Cam-E. Főszerk.: KIRÁLY ISTVÁN — Bp. 1972, Akadémiai K. 61.

nem szívesen tételezzük fel egy íróról, hogy magától jött rá valamire, amire már előtte más is rájött.

A számomra, szubjektíve, döntő érv egy bizonyos attitűd-beli hasonlóság: B. M. nagy *elnézése* önmagával szemben. Ez nem erdélyi, nem protestáns és nem XVII. századi vonás — a legközelebbi rokonság a francia XVI. század és elsősorban Montaigne.

Hát kb, ez minden, amit mondani tudok.
Tisztelettel üdvözöl

igaz híved,

Budapest, 1941. dec. 28.

Szerb Antal

[A boríték címezése:]

Mélt.

Dr B i r k á s G é z a

egyetemi tanár úrnak,

Szeged.

Tud. egyetem.

Bölcsészeti kar.

[A boríték hátulján :]

Szerb, Budapest, Hidegkúti út 47.

A (gépírásos) levél⁵ megértéséhez tudni kell, hogy Birkás Géza kutatási területe a magyar–francia irodalmi, művelődési stb. kapcsolatok igen nagy részét fogta át, s mint pozitívista indíttatású kutató komoly gondot fordított forrásai precíz számbavételére. Mistral magyarországi recepcióját vizsgálva például nemcsak a provanszál költő családjával vette föl a kapcsolatot és folytatott kiterjedt levelezést,⁶ hanem (lényegében igen sovány eredmény reményében) nem „átallott” a Moszkvában élő Gábor Andorral is levelet váltani, ami pedig akkor nem volt filológusi gyakorlat.

⁵ Csak SZERB névalírása autográf.

⁶ BIRKÁS GÉZÁNAK a francia kapcsolataival (benne a Mistral-ra vonatkozó levelekkel) a szegedi Egyetemi Könyvtár egyik munkatársa, SZÉKELY MAGDOLNA foglalkozik tudtommal.

Alighanem Birkásnak ez a mikrófilológusi alapossága volt a között Szerb-lével létrehívója is. Kutatásai, anyaggyűjtése közben bizonyára fölfigyelt Szerb *Magyar irodalomtörténetének* Bethlen Miklóssal foglalkozó passzusaira. Abban ugyanis ilyeneket olvashatott: Bethlen Miklóst a „magas irodalom példái vezetik arra, hogy megírja élete történetét: ő szent Ágostont, Petrarcat és a maga korában oly híres de Thout-t említi, de az ember nem tud szabadulni attól a filológiaiilag bebizonyíthatatlan gondolattól, hogy ismerte Montaigne-t és Cardanust”.⁷ (Kiemelés: L. A.) Vagy: Bethlen „Mint temperamentum Montaigne-nyal rokon: minden apróság hallatlan fontosságot nyer, ha egyszerű az Én körzetébe kapcsolódik.”⁸ — Nyilván, ilyen sorokat olvasva kérdezte meg Szerb Antalt: mire alapozza véleményét?

Birkás és Szerb egyébként személyesen is ismerhették egymást, erre utal talán az üdvözlés tegező formája is. Az is elképzelhető azonban, hogy csak közös ismerősük-barátjuk, Zolnai Béla (Birkás elődje a szegedi egyetem francia tanszékén) révén váltottak levelet. Mindenesetre Szerb Antal e levele érdekes dokumentuma nemcsak a Montaigne — Bethlen-kérdésnek, hanem Szerb irodalomtörténeti „beálítotttságának” is.

LENGYEL ANDRÁS

THIENEMANN TIVADAR LEVELE

Magánlevelet közreadni szokatlan gesztus. Nyilvánvalóan indoklást kíván. Szerb Antalról szóló könyvemet megküldtem az Egyesült Államokban élő Thienemann professzornak. Erre két okom volt. Egy tudományos és egy személyes.

Tiszteltem tudományos pályafutását. A *M i n e r v a* megalapítását, amellyel jóformán először tett tudatos és intézményes kísérletet arra, hogy a magyar irodalomtudományt az akkor korszerűnek látszó európai irányzatokhoz igazítsa. *I r o d a l o m t ö r t é n e t i a l a p f o g a l m a k* című munkáját, amely a magyar és a német irodalmi fejlődés párhuzamba állításával, a szellemtörténet eredeti kategóriáinak az irodalomszociológia elveivel való ötvöztetésével adta az irodalmi fejlődés általános törvényecinek a vázlatát. Az akadémikus pozitíviz-

⁷ SZERB A.: *Magyar irodalomtörténet*. — Bp. 1958. Magvető K. 187–88.

⁸ SZERB A.: i. m. 187.

mus gondolatrendszerét megkérdőjelező egész elméleti és gyakorlati, tudományos és tudományszervező munkásságát.

És tisztelem emberi magatartását, Szerb Antalhoz fűződő barátságát. Hogy támogatta és a *Minerva*-ban publicitáshoz segítette a nehezen induló fiatal tudóst. Hogy mindvégig a legmeghittebb barátság szintjén állt közel hozzá. Hogy mereven elhatárolta magát a fasizmustól és annak minden ideológiai előzményétől és következményétől, és őrizte a német irodalom legjobb hagyományain nevelt humanizmusát.

Könyvemre elemző levélben válaszolt, amelyet most a tisztán személyes részletek és megjegyzések nélkül kap kézbe az olvasó. Úgy vélem, a levél több okból is számot tarthat az érdeklődésre. Eddig ismeretlen részleteket közöl a *Minerva* indulásáról, és különösen érdekes megvilágításba helyezi a folyóirat fogadtatását. Valamelyest érinti a két világháború között az egyetemen uralkodó közhangulatot. Eddig kevésbé érvényesített szempontokkal közelít az Eötvös Kollégium hagyományainak az értelmezéséhez. Ha utalásszerűen is, de felelevenít néhány, a két háború között folytatott elméleti vitát. És egy-egy megállapítással vitázva hevesen felveti a magyar irodalomtudomány szempontjából fontos hagyományt jelentő Horváth János munkásságának újraértékelését. Annál is inkább érdekes ez, mert későbbi levelében a Horváth-problémát még egyértelműbben, átfogóbb tudománytörténeti koncepcióvá szélesítve veti fel. „Érdekes és tünetszerű – írja –, hogy a Gyulai–Beöthy–Horváth–Farkas sorból kihagyta Riedl Frigyes. Horváth tanítványai tudatosan elhomályosították ennek a Riedl–Péterfy nagyszerű konstellációnak emlékét.”

Ezek voltak a szempontok, amelyek arra készítettek, hogy a levelet átadjam az *Irodalomtörténet* szerkesztőségének. Tisztában vagyok természetesen azzal is, hogy a levélben foglalt összes értéktételek a két háború közötti helyzetre vonatkoznak. Az azóta létrejött eredmények ismeretének hiányában születtek.

A levél szövegéhez néhány apró megjegyzést kell fűznom. Az *Új ház* című fordításra nem bukkantam rá sem korábbi tanulmányaim során, sem a bibliográfiákban. Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című könyvének első kiadása valójában 1931-ben jelent meg, nem 1944-ben. De így is négy évvel Thienemann a levélben említett munkája után.

POSZLER GYÖRGY

Május elsején, Sz. A. és a magam szül. napján

Kedves Barátom, hálásan köszönöm könyvedet. . . .

Ami a magam és a Minerva Sz. A.-hoz való viszonyomat illeti, köszönöm elismerő szavaidat. De meg kell vallanom, hogy már oly messze elkerültem saját múltamtól, hogy elismerés vagy kritika hidegen hagy. Annyi közöm van hozzá, mint lepkének a levetett hernyóhoz. Ami a fő: Sz. A.-t nagyon-nagyon szerettem. Sorsát szívembe zártam, tragédiáját mélyen fájaltam. Nehéz napjaiban próbáltam segíteni. Ő segített Honti Jánossal nagy magyar—német szótáromból kis kéziszótárt csinálni. Fordítást is készített számomra: *Az Új Ház* — már nem emlékszem ki írta (nem említéd fordításai között). Sz. A. eljárt hozzánk, Johnny fiúnkkal kimentünk lakásunk közelében levő „grund”-ra szalonnát sütni, játékos vidám órákat töltöttünk, gyakran találkoztunk a Centrál vagy a Belvárosi kávéházban, szinte rituális pontossággal vasárnap délelőtt, ott együtt átnéztük a napilapokat Zolnai Bélával, kommentáltuk a politikai híreket, irodalmat, olvasmányainkat, terveinket, idillikus boldog találkozások voltak ezek a relatíve szélcsendes béke idején. Faludi János is sokszor velünk volt. Kritikus pillanat érkezett el, mikor Császár Elemér, kivel pozsonyi egyetemi időnk óta jóbarátságban voltam, érdeklődésemre azt mondta, Sz. A. Kölcsey-tanulmányát nem fogadja el doktori disszertációnak. Császár ekkor talán előrelátóbb volt, mint magam. Talán megérezte, hogy itt olyasvalaki jelentkezett, aki majd elavulttá, idejétmülttá fogja tenni saját munkáját. Éles vitám volt Császárral. Mikor azt mondtam, akár elfogadja, akár nem, majd kiadom a Kölcsey-tanulmányt a Minervában, óva intett, hogy ezt ne tegyem, tönkreteszem a lap hitelét, megbontom azt a szolidaritást . . . stb.

A „keresztény-nemzeti kurzus” virulens idején egyetemi körök csodálatos elfogultsággal az antiszemizmust tudományos kvalifikációnak tekintették. Sz. A. Kölcseyje volt az első cikk a Minervában, ami ezt a sorompót áttörte. Úgy érzem, kissé könnyedén siklasz át e nehézség fölött, mikor azt mondod: „megkönnyíti a fiatal tudósok a Minerva köréhez való csatlakozást” (p. 104). Hát igen, ehhez a csatlakozáshoz kettő kellett és némi részem volt benne.

El akarom mondani Neked a Minerva elindulásának történetét, „úgy, mint volt”. Mindem ambíciótól mentesen nyugodt lelkiismeretemmel állíthatom, hogy a Minerva csakis a magam ötlete, akarata volt, saját elhatározásom, saját szükségletem, még legintimebb barátomnak, Zolnai Bélának, semmi köze volt hozzá. Puccsszerűen jártam el. Magam köré gyűjtöttem egy dekoratív grémiumot. Előnyömre volt, hogy nemcsak a pécsi egyetemnek, hanem mint Bleyer Jakab helyettese, a budapesti bölcsészeti karnak is tagja voltam. Akiket gyűlésre összehívtam, Pauler Ákos, Kornis, Nagy József kivételével, azoknak édes-kevés közük volt filozófiához, Dilthey nevét sohasem hallották. „Szellemtörténetről” óvakodtam beszélni, a „szellemi élet története” nem látszott kifogásolható célnak. Úgy adtam elő tervemet, hogy szolgálni akarok a Pozsonyból száműzött egyetem Pécsre költözésének és ehhez kérem a bpesti bölcsészeti kar segítségét. Aztán Zolnai Bélával és Eckhardt Sándorral mi voltunk a legfiatalabbak, a többiek mind egy előttünk való generációhoz tartoztak.

Az alakuló ülés összehívásával gondot kellett fordítanom arra, hogy az akkor domináló tendenciák felől biztosítsam magam. Az egyik a neokatolicizmus volt (Pauler, Kornis, Gerevich), a másik az Eötvös-kollégiumi szolidaritás. Nem lévén sem katolikus, sem kollégista, hátvédre volt szükségem, mert tisztában voltam vele, hogy a Minervával megütközést fogok kelteni egyetemi társaim körében. Gombocz Zoltánnal voltam a legbizalmasabb, neki mondtam, legyen elkészülve botrányra. „Látom, börtönbe akarsz juttatni”, válaszolta.

Nehéz ma rekonstruálni azt az atmoszférát, amit akkoriban

az Eötvös Kollégium jelentett egyetemi életünkben. „Kollégista-e” vagy a diszkrétebben leplezett „katholikus-e” kérdés mindig felmerült az újabban Pázmány Péter nevére átkeresztelt egyetemen szavazásoknál, állások betöltésénél. Ezt a kritériumot úgy hiszem idővel a politikai párthoz való tartozás váltotta fel. Az Eötvös Kollégium alapító igazgatója, Bartoniek Emil, nagyszerű módon értett hozzá, hogy az „Eötvös szolidaritást” beleoltsa diákjaiba. Valóban egymást támogatták, tudományos életünk át volt szöve érdekszálaikkal. Más irányban is volt Bartonieknek befolyása: minden diák kötelezve volt franciául tanulni, ezzel talán ki-nem-mondva velejárt egy németellenes attitűd. (A sors iróniája, hogy a „magyar-német sorsközösség” két legerősebb szóvivője, Szekfü és Bleyer Jakab, az Eötvös Kollégiumból kerültek ki.) A kollégista német idioszinkráziát jól megfigyelhettem barátaimon: Zolnai Bélán és Eckhardt Sándoron. De magam nem voltam se kollégista, se katolikus — mindenképpen outsider német-ségemmel.

A Minerva első számai csakugyan bombaszerűen hatottak. A történészek doyenje, Károlyi Árpád, az Országos Levéltár igazgatója, ordított és dühében öklével verte az asztalt, mikor Eckhardt Ferenc szóbahozta a Minervát. Waldapfel pedagógus, a Waldapfel-testvérek apja, elment Pauler Ákoshoz tiltakozni, meggyaláztam apja emlékét (ahogy Pauler Ákos elmondta nekem) stb. De jött elismerés is. Azt mondd (p. 90), hogy a Minerva Teleki és Klebelsberg assisztálása mellett alakult. Ez nem áll. Klebelsberg csak a Spengler-tanulmányom olvasása után figyelt föl.

Könyvedben nemet sokszor összekapcsolod, majdnem kötőjelesen írod Horváth János nevével. Hadd írjam le, ami igaz. Mitológiából azt hiszem, elégünk volt. Horváth Jánost diákkorom óta ismertem. A felejthetetlen Szabó Dezső után ő lett a francia tanárom, a Toldy Ferenc főreáliskolában. De míg Szabó Dezsővel minden németségem ellenére meghitt barátságban maradtam mindvégig, Horváth Jánoshoz emberileg sohasem tudtam közelebb jutni. Mikor érettségiztem és azt

mondtam, hogy tanár akarok lenni, Horváth nem mutatott semmi érdeklődést. Múltak az évek. Kétévi frontszolgálat után sebesülten hazakerültem és rövidesen az akkor föllállított pozsonyi egyetem tanára lettem. „A legfiatalabb” egyetemi tanár, mondták. Horváth kénytelen volt rám mint volt diákjára visszaemlékezni, különösen azért is, mert mint Bleyer Jakab helyettes tanára, a budapesti bölcsészeti karnak tagja lettem, míg Horváth még csak az Eötvös Kollégium tanára volt egyetemi megbízás nélkül. Horváth tanulmánya: *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* reáliskolánk értesítőjében jelent meg, tehát diákkorom óta ismertem. De ugyanakkor Wilhelm Scherer német irodalomtörténetét, amit szüleimtől karácsonyra kaptam, át- és átolvastam, szinte betanultam, és az is szembe-tűnt, hogy Horváth „fő mozzanatai” Scherer fölfogására emlékeztetnek. Magam nem Horváth-tól, hanem Scherertől tanultam, hogy „Dichter und Publikum” az a „Haupt-und Grundverhältnis”, ami az irodalom gerincét teszi, hogy az irodalomtörténet „Wissenschaft der nationalen Ethik”, stb. Mikor az *Irodalomtörténeti alapfogalmakat* folytatásokban kiadtam a Minervában, akcióba lépett az Eötvös-kollégista szolidaritás és engem Horváth tanítványnak bélyegzett, mert nyilván munkám imponált. Sohasem voltam Horváth tanítványa. De mert a kollégista propaganda ezt hajtogatta, könyvem második kiadásában (pp. 43–44), nagyon tompított hangon leróttam Scherer-hez való tartozásomat. Én a berlini egyetemen lettem irodalomtörténész, nem az Eötvös-kollégiumban. Horváthot diákkorom óta tiszteltem. Szememben ő úgy nőtt ki a magyar humuszból, mint a Sphinx az egyiptomi homokból. Magyar szimbólum volt, ahogy egy más síkon Veres Pétert láttam, hófehér ingével, és fényes csizmáival. Lealacsonyítják Horváth János mivoltát azok a tisztelői, kik olyat írnak a javára, ami nem az övé. Horváth ilyen talmi fölnagyításra nem szorul. Magad is mértéken túl fölnagyítod „*Magyar irodalomismeret*” cikkét. Ez elvégre egy célkitűző, 20 oldalnyi programcikk, konkrét tartalom nélkül, de ugyanakkor a magam „*Irodalomtörténeti Alapfogalmak*” 250 lap-

nyi könyvemet csak „sémának” mondod, pedig hogy ez a könyv nem volt üres séma, hanem ennél sokkal többet jelentett, konkrét tartalmat, ezt Horváth maga készségesen elismerte a könyvről írt német bírálataiban. Révai József még Moszkvában olvasta könyvemet és azt mondta: „Végre egy magyar irodalomszociológia.” A magam tanumányainak első része az alapvetésről, a szóbeli és kézíratos irodalom alapformáiról 927-ben a *Minervában* jelentek meg — Horváthnak *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 1944-ben, szóval 17 (!) évvel a magam munkáját követve, és te mégis Horváth-tól számítod az újfajta irodalmi szemlélet kezdetét.

A történelmi valóság meghamisítását látom abban is, ahogy Farkas Gyulát elmarasztalod, pedig ő volt Horváth—Szekfü leghűségesebb tanítványa, orthodox híve, az Eötvös-kollégista szolidaritás paragonja. Magam világosan elkülönítettem magam a Nadler-féle táj-faj filozófiától egy részletes cikkben, amit Pukánszky Béla magyarországi német irodalomtörténetéről írtam Bleyer Jakab kérelmére. De Farkas nemcsak Nadler-t követte, hanem mesterét és tanárát az Eötvös kollégiumban. (Engemet is hallgatott az egyetemen.) Te helyesen célzol arra a tényre, hogy Farkas: *Az Asszimiláció kora a magyar irodalomban* 1938-ban, az első magyar zsidótörvény évében publikálódott. Sőt, azt is megengeded, hogy Farkas „Szekfü és Horváth életművében potenciálisan benne rejlő retrográd tendenciákat” kiteljesítette (p. 226). De minek ez a mellébeszélés. Amit nyájasan potenciálisnak nevezel, azt Horváth bátran és nyíltan kifejezte. *A Nyugat magyartalanságairól* 1911-ben írt cikkével a „magyartalanság” bélyegét iktatta be az irodalmi kritikába. *Aranytól Ady-ig* nyíltan antiszemita írás, kendőzés nélkül, tiltakozik a zsidók behatolása ellen talán erősebb szavakkal, mint amit Farkas Gyula használt. Amikor a *Minerva* megindult, a magam pozitivistá ellenes bevezető cikkem mellé, programadó tanulmánynak szánta a *Fajkérdés a magyar irodalomban* című tanulmányát. Nem tudtam, mit csináljak ezzel. Mikor már divatos volt ebben az időben azt nyomozni: „Mi volt előbbeni neve?” nem láttam értelmét

annak, hogy Petőfi lényegét abból értsük meg, hogy azelőtt Petrovics-nak hívták. Tisztában voltam vele, hogy ez a cikk nem válik a Minerva díszére, félrevezeti célkitűzésemet. Más nem tehettem, mint a cikket apró betűkkel, a „kisebb közlemények” rovatába nyomattam. Ezen Horváth megsértődött, látta, hogy nem engedek beleszólást szerkesztői programomba, ezért lemondott, mint társszerkesztő. Hogy Tormay Cecil Napkelet-jéhez csatlakozott a Minerva után, ez teljesen kifejezte szellemi beállítottságát. Nem felel meg a történelmi valóságnak, ahogy Horváthot fölmagasztalod ugyanakkor, mikor Farkas munkáit elmarasztalod. Farkas volt Horváth beteljesítője, ahogy Szerb Antal „Világirodalma” beteljesítette a magam *Irodalmi alapfogalmainak* programját.

Ami a magam és Sz. A. és kettőnk Horváth-hoz való viszonyát illeti, azt hiszem, tévedésben vagy. Nem lehet a mi meghitt barátságunkat, éveken át szinte napi együttlétünket összemérni Horváth-tal, hiszen ő alapján egyikünkkel soha szóba nem állott. Mi tiszteltük őt, elismertük benne az Arany János finitizmust, az Arany-Gyulai vonalon való megrögződést, azt is, hogy ő sem engem, sem Tónit nem fogadott be telivér magyarnak. Mi nem voltunk az ő szemében bennszülöttek a magyarság Szent Földjén, csak turisták: ezt az attitűdjét megértettük és mulattunk elfogultságán. Míg Horváthot dicséred, azt írod, hogy Sz. A. nagy irodalmi tanulmányai a Minervában elavultak és csak tudománytörténeti értékkel bírnak. Meg vagyok győződve, hogy Sz. A. tanulmányai, miket a Minerva inspirált, és néhány más Minerva tanulmány sokáig meg fog maradni mint a magyar irodalomtudomány klasszikus, utol-nem-ért csúcsteljesítménye.

Mikor érzésem szerint fölnagyítod Horváth „monumentális” munkáját, úgy tűnik, nem látod meg, hogy Sz. A. *Magyar Irodalomtörténete* és három kötetes *Világirodalomtörténete* a magyar irodalmi kultúrának olyan teljesítménye, ami mellett mások munkája eltörpül. Jól látod meg, hogy Sz. A. vezérfonala: Goethe, Hegel, Spengler. Ezek a magam „Alapfogalmak” könyvének vezető szempontjai. Különösen helyeselte

könyvemnek azt a passzusát, ahol arról van szó, hogy a magyar „irodalmi népiesség” *János vitéz—Toldi—Arany* stb. európai jelenség, irodalmi papírfikció, amihez a népnek kevés köze van. Volt Sz. A.-nak egy másik inspirátora, akit csak melleleg emlegetsz: Egon Friedell. A „neo-frivol” tónus, ami botránnyt okozott, az „irodalomtörténet felnőttek számára” stb. Friedell stílusából került át a magyar írásba, de Sz. A. kellett hozzá, hogy ezt a nehéz stílust használhassa.

Végül akarok szólni egy szót Kerényiről, Jungról és a *Hét-köznapok és Csodák* alapgondolatáról. Valahogy egy úton haladtam Sz. A. gondolkodásával. De míg Jung, Kerényi a csodát a „nagy” mitológiában látták, magam a csodát a hétköznapiban kerestem, és kerestem a leghétköznapiban, a mindennapi beszédben. Thales, az ós-filozófus azt mondta: „Minden, »everything«, tele van istennel.” Ezt mondta minden filozófia alaptételének Husserl, Heidegger, Sartre, úgy emlékszem valahol azt mondja, minden filozófiai probléma benne van egy csésze feketében. Gaugin azt mondta Van Gogh-ról: úgy látott egy széket, mint senki azelőtt. Én úgy szeretném látni, a mi édes anyanyelvünket, mint senki azelőtt. Ez a leghétköznapibb és a legnagyobb csoda. A Jung—Kerényi féle istennek a mindennapi mitológiának csak másodlagos kidolgozásai.

Bocsáss meg, hogy sokat írtam, de valahogy az volt az érzésem, hogy Sz. A.-hoz szólok, őszintén, közvetlenül, minden fenntartás nélkül, ahogy beszélgetni szoktunk.

Köszönöm könyvedet!

Szívesen köszönt:

THIENEMANN TIVADAR

SZEMLE

EGY KOMMUNISTA IRODALMÁR*

JORDÁKY LAJOS: *A SZOCIALISTA IRODALOM ÚTJÁN*
(Magvető, 1973.)

Az Elvek és utak című sorozatban harminc esztendő termését gyűjtötte kötetbe Jordáky Lajos, a Romániában működő történész-irodalmár, a szocialista mozgalom jeles harcosa.

Változatos igényű és rendeltetésű írások ezek: a napi politika hevében — nemegyszer álnéven — születő, megjelent vagy kicenzúrázott vitacikkek s a nyugodtabb eszmélkedés feltételei között írt tanulmányok írókról, politikusokról szólnak, magyarországiakról és romániaiakról; hagyományt élesztenek és tudatosítanak, feltárnak és értékelnek. Változó az írások minősége is, többnyire a más-más igényből adódóan, hiszen van közöttük politikai tömeglapban (a 40-es évek Népszava-számaiban), irodalmi folyóiratban (Korunk stb.) és regény-bevezetőként (Darvas József: *Elindult szeptemberben*) publikált. Politikus szándék és közművelői törekvés jellemzi szinte valamennyiüket.

Jordáky Lajos nem dolgozott ki átfogó irodalompolitikai és esztétikai rendszert; nagy formátumú gondolati változásoknak, „korszakoknak” nem lehetünk tanúi ezekben az írásokban, de szerzőjük nemegyszer fontos és ma is időszerű problémákra világít rá. Ezek egyikét — 1970-es, a Népszabadságban közölt cikke — így fogalmazta meg: „semmiféle elnyomást nem tehet magáévá az, aki a munkásmozgalommal eljegyzte magát, s a küzdelmek egyik értelme éppen a nemzetiségi kérdésnek internacionalista megoldása.” És végigkövethető: miképpen vélekedik a szocialista irodalomról, a pártosságról, a realizmusról — tehát olyan központi fogalmakról, melyek mai művészeti és kritikai életünk izgalmas kérdései is. Nem kevés küzdelmet tükröz megjelenésük Jordáky cikkeiben: 1942-ben például hol beolvasztja a szocialista irodalom normarendszerébe az irányzatosság fogalmát, hol önálló érvényre emeli. S a negyvenes években egyszerre harcol a párt céljait s a pártosságot beszűkítve

* *Fájlaljuk, hogy JORDÁKY LAJOS gyűjteményes kötetének lapunkban történő méltatását már nem érhette meg: 1974 decemberében elhunyt. Emlékét kegyelettel őrizzük.*

A szerk.

értelmezők s a kitágítók ellen: „pártköltő az, aki művészetével a szocializmust segíti elő, még ha nem is tagja szervezetileg a munkáspártnak”. De miközben származást, osztályhelyzetet dogmatikusan, alapkövetelményként hangoztató munkásírókkal vitatkozik, olykor a másik véglet felé közelít: az osztályszempont művészi jelentősége háttérbe szorul.

Jordáky Lajos több ízben felvázolja a szocialista realizmus normarendszerét, mégpedig nem elvont fejtegetésekben, hanem fróí életművek elemzésekor. Hogy mettől meddig jut el: jellemzi 1958-as, Korvin Sándorról szóló tanulmánya, mely szerint — egyebek között — „valóság, heroikus és romantikus kiállás” teszi a realizmust szocialista realizmussá; Nagy Istvánról szólva 1971-ben szemlélet és esztétikai értékrend ellentmondását érzékelteti egyes szocialista realista művekben. Talán a Darvas Józsefről írottak közelítik meg a leginkább az igazságot a szocialista realizmus dolgában: „Darvas József szocialista író. Művészetével tudatosít, és meg akarja változtatni az embert, önmagát adva, saját vajúdásait és életútját feltárva akar hozzájárulni nemcsak a társadalom megváltoztatásához, hanem a megváltoztatott társadalom javításához is.” Világnézet és művészet szoros egységét, azonos minőségét követeli meg Jordáky Lajos a szocialista realista alkotótól.

A kritikára vonatkozó nézeteit legtartalmasabban Kassák Lajos kritika-konceptiójának elemzésekor foglalja össze, tanulságul idézve Kassák vélekedését a jelen kor „mindjobban elszaporodó, csak esztétizáló” íróinak, művészeinek. Az 1972-es tanulmány szerint: „Szociológiai szemlélet nélkül, csupán az esztétikumra alapuló kritika félrevezető, hamis tudatot teremtő, terméketlen alkotás. A szempontok nélküli kritika növeli a társadalmi bajokat.” Alá kell húznunk Jordákyknak a kritika társadalmi szerepéről írott sorait. Ezt a társadalmi felelősséget más oldalról is kimutatja: hivatkozván a kritika legfelső fórumára, a közönségre, a művészet befogadójára, s e közönségen belül mindenekelőtt a munkásosztály kritikai érettségére, tapasztalataira. A romániai (magyar) munkásság művelődési szokásairól szólva, Petőfi, Ady, József Attila, Kassák, Illyés Gyula hatását nyomozva világosan tárja elénk: a harmincas-negyvenes években a munkáspártok általános és kulturális politikájának bizonyos torzulásait a munkásművelődés *gyakorlata* korigálta. A munkások akkor is olvasták, szavalták, terjesztették a magukéinak érzett írók műveit, ha „hivatalos” értékrendjük időlegesen alacsonyabb volt is. Ez a munkásművelődés-történeti hatáskutatás, visszatekintés Jordáky cikkeinek egyik legfontosabb, másokat is hasonlóra, folytatásra ösztönző mozzanata.

Szocializmus és népi kultúra kapcsolatát vizsgálva szintén a beszűkült kereteken lép túl: már 1942-ben beleérti a népi kultúrába a

munkásság kultúráját is, Nagy Istvánnal készülvén vitára. Mégis úgy vélte 1958-ban: „a fejlődés következtében a szocialista társadalomban is eltűnnek a népi hagyományok régi formájukban. Ha tovább élnek, akkor az magasabb rendű művészi formák között történik vagy stilizáltak.” A hatvanas-hetvenes évek fordulóján meginduló népművészeti újjászületés alighanem meggyőzőérveket adhatott volna Jordákynak e nézete továbbgondolásához, árnyalásához: a szocialista társadalomban mind nagyobb tömegek ápolják és gazdagítják a többé már nem kizsákmányolt vagy alávétett osztályok művészeti-kulturális hagyományait. Megszületik egy új, cselekvő tömeg kultúra, társadalmi művészet.

Jordáky szüntelenül hangoztatja a műveltség fontosságát, szervező erejét művészre és közönségre való tekintettel egyaránt: műveltség, eszmény, kritika az alapja „a nép felszabadításáért folytatott harcnak” — szögezi le 1942-ben, bírálva a népi írók faji túlzásait, „osztályfeletti” programját, ideológiáját, mely többüknél a műveletlenség kultuszán is alapult. Ekkoriban látja már: „a munkásság az emberi művelődés minden értékének örököse”, s finom megkülönböztetéssel beszél művelődési és tapasztalati szemléletről.

De nem csupán fontos elvi igazságok fogalmazódnak meg Jordáky cikkeiben: az egyes írókra vonatkozó értéktételei is legtöbbször máig érvényesek. Az arányok, a viszonyítás árnyalatai azonban néha kétséget ébresztenek. Talán a rejtjelezve kimondott, cenzurát kijátszó igazság kedvéért fokozta föl 1942-ben Ady jelentőségét Petőfiéhez képest; a népfrontpolitika jegyében hivatkozott Ady, Móricz, Juhász Gyula — és Szabó Dezső „izzó magyar nacionalizmus”-ára; a szabadelvűsége, mely „a többi népek szeretetével s a szocializmussal vegyül” náluk több-kevesebb mértékben. A kor optikai csalódása, a távlat hiánya hitethette el vele, hogy a méltán hangsúlyozott József Attila örökebe a negyvenes években „tucatnyi munkásköltő lépett, kötetek nélkül, elszórt versekkel, de izmos tehetséggel”, s azt sem róhatjuk fel teljes joggal Jordáky Lajosnak, hogy Benjámin László értékét felismerve túlbecsülte az induló költő, Darvas Szilárd jelentőségét. Aránytévesztés, de a megközelítés rosszul megválasztott iránya is jellemzi Korvin Sándorról írt tanulmányát: amennyire szívesen fogadjuk a szocialista mozgalom áldozatos, nálunk jóformán ismeretlen harcosának bemutatását, annyira kétséges, hogy Korvin „néhány versével modern költészetünk legjobbjai közé” emelkedett volna. Írói pályakép helyett az embert s a harcost, a kor neveltjét és alakítóját kellett volna inkább megrajzolni. Salamon László költészete Jordákyban egy helyütt nem eléggé meggyőző hiányérzetet kelt: „Verseinek formái túlságosan is leegyszerűsödtek. A harmincas évek mondanivalói formabontást követeltek, és a költő akkor elég merész és eredményes lépéseket tett ezen a

téren. Az utóbbi évtizedekben írt szép versei egyike-másika talán új formák keresését követelte volna meg” — vélte Jordáky 1962-ben. Itt is az a — korábban is jellegzetes — merevség nyilvánult meg, mely forma és tartalom összefüggéseit szétválasztja, s jegyeik váltakozó eluralkodását a másik rovására szinte a művészet fejlődésének törvényévé teszi. Ezért „megértő” a naturalizmus és az avantgarde-törekvések gyengébb teljesítményei iránt: szükségszerűnek látja a művészi értékrend megingásait.

Jordáky Lajos kedves gondolata: „A dolgokat nem kell újra felfedezni, hanem a föl nem fedezetteket kell feltárni, a rosszul fölfedezetteket pedig átértékelni. Aki nem ezt teszi, az okoskodik.” Írásai-ban van feltárás és átértékelés is. Bőséggel közöl adatokat, további kutatások építőköveit rakja. Elsősorban politikus és publicista ebben a kötetében. Következtesen munkálkodik a magyarországi s a romániai magyar szellemi élet, politikai küzdelem és művészet kapcsolatainak tudatosításán, s ebből — a határ mindkét oldalán — csak nyereség származhatik.

Irodalomtörténészként is jegyez nagyszerű munkákat *A szocialista irodalom útján* című kötetben. Déry Tibor s a Korunk kapcsolatát kutatva remek előrejelzéseit, betájoló megfigyeléseit fogadhatjuk elismeréssel: Hitchcock, Franz Kafka s a negyvenes évek egzisztencialista irodalma, a „parttalan realizmus” koncepciója rokonulnak így vagy úgy Déry törekvéseivel. Jordáky irodalomtörténeti tanulmányai közül talán a Németh László útját bemutató a legsikerültebb; e bátor és objektív írás végső tanulsága ez: „Ami művében tévedés, az korának bűne, s az író tönkretételének alól csak ön-maga mentheti fel.”

Szívesen, megbecsülő jelölésként használja tanulmányainak egyik-másik alanyára az „irodalmár” szót. Irodalmár Jordáky Lajos is: a legnemesebb értelemben. Kommunista irodalmár, aki írói munkásságának új és új értékeivel őrizte, gyarapította az „irodalmár” hivatás rangját, hitelét. Amit tett, az a hazai s a romániai magyar munkásmozgalom — s egyben irodalom — történetének része immár.

KÖHÁTI ZSOLT

SIMON ISTVÁN: *A MAGYAR IRODALOM*
(Gondolat, 1973.)

Irodalmi hagyatékunk ápolása, értékeinek ismertetése, minél szélesebb körökben való elterjesztése az irodalomértők elsőrendű feladatai közé tartozik. Ám amennyire kézenfekvő e követelmény igazsága, oly nehéz a megvalósítása. Az irodalomismeret magasabb fokával rendelkezők számára ott vannak a tudományos rendszerezések, az irodalommal frissen ismerkedők pedig a tankönyvekhez fordulhatnak (sőt ezt meg is kell tenniük). Aki azonban iskoláit elhagyván nem lesz irodalmár vagy a kulturális élet tevékeny résztvevője, hanem csak olvasgató, irodalomszerető állampolgár: nem nagyon tudja hova forduljon, ha ismereteit fel akarja frissíteni. A tudományos rendszerezés szakmai jártasságot feltételez. Ilyennel nem rendelkezik, s nincs is szüksége rá. A saját régi vagy gyermekei új tankönyvei házi feladatok, dolgozatok, feleletek nem mindig kellemes emlékeit idézik fel. Ennyiből is kiviláglik a népszerű irodalomtörténeti áttekintések hasznossága és szükségessége. Csakhogy ez a műfaj, amennyire könnyűnek látszik, annyira nehéz. Ezért akár a múltban, akár ma ritkán lát napvilágot ilyesfajta szükségleteket kielégítő munka. Ezért nem szólva a régebbi összefoglalásokról, sőt mellőzve Szerb Antal némileg más célú és műfajú irodalomtörténeté is, csak az egy évtizede megjelent *Kis magyar irodalomtörténetre* utalnék. (Klanciczay Tibor, Szauder József és Szabolcsi Miklós tollából.) Ez a könyv elsősorban a magyar irodalmat megismerni szándékozó külföldiekhez szól, de magyar nyelvű változata alkalmas volt közműveltségi ismeretterjesztő funkció színvonalas betöltésére, s így a magyar olvasó is haszonnal forgathatta.

Simon István könyve a legszélesebb olvasóközönségnek könnyíti meg az irodalmi hagyatékunkkal való bensőségebb megismerkedést. A könyv népszerűsítő jellegű, a szó jó értelmében. E cél érdekében Simon sikerrel alkalmazott egy olyanfajta elbeszélő stílust, amely szokatlanak tetszik tankönyvi szövegekkel vagy a tudományos rendszerezések nyelvezetével összevetve. A „krónikás”, ahogy önnön szerepét megnevezi, nem pusztán stílusfordulat. Könyvének egyik legfőbb sajátossága, s egyúttal vállalkozása hasznának biztosítéka, hogy sikerült olyan nézőpontot s az ennek megfelelő tárgyalási módszert találnia, amelynek segítségével egyszerűsítés és leereszkedő magyarázat nélkül, természetesen, az elbeszélő közvetlenségével kalauzolja olvasóit irodalmunk történetében. Anyaga tárgyalásának ilyen módja, elképzelt olvasóihoz való alkalmazkodásának ez a képessége kétségkívül írói kvalitásokat követel, s ebben Simon István felülmúlja a szakmabeli irodalomtörténészek átlagát. Persze önmagában véve a jelenségeket átvilágítani tudó egyszerű és világos,

olykor nagyon hangulatos előadási mód csupán formai kellék, amely noha nélkülözhetetlen az ilyen típusú munkák esetében, csak akkor éri el célját, ha ugyanilyen áttekinthető, de egyben szilárd és megalapozott koncepció szolgálatában áll. Simon István könyvének fő gondolata a haza, a nemzet, az osztály kategóriáinak eszmei kibontakozása irodalmunkban, a történetiség rendjében.

Mármost nyilvánvaló, hogy ilyesfajta egyszemélyes irodalomtörténet, ha nem akarja pusztán egy nagyobb terjedelmű rendszerezés rövidített változatát adni, írójának egyéni meggyőződését, nézeteit is tartalmazza. Simon István költő és író, s mégha igen dicséretesen egy ilyen könyv megírására vállalkozott is, nem mondható irodalomkutatónak: nem is próbál ilyen látszatot kelteni. Könyvének anyagát, inkább csak sejtethetően, mint bizonyíthatóan (hiszen szakmunkákra nem hivatkozik), különböző forrásokból meríti. A forgalomban levő kézikönyvek mellett személyes olvasmányélményei, egyetemi, sőt olykor középiskolai emlékei is szerepet kapnak. Ez utóbbiak például a deákos, magyaros stb. iskolák emlegetésekor vagy Petőfi, Tompa és Kerényi költői versengésének régi gimnáziumi magyar órákat idéző rövid taglalásakor. Szemléletében ezek a különböző rétegek természetes egységbe olvadnak, hiszen mint irodalmunkról valló író e tekintetben szuverén módon bánik anyagával, nem nyűgözi a legújabb szakirodalommal való lépés-tartás kényszere (ami egyébként irodalmunk egésze viszonylatában teljesíthetetlen kívánság lenne). Az már szemléleti kérdés, s nem pusztán a népszerűsítés feladatából következik, hogy Simon irodalmunk fejlődésében a kibontakozás egyre magasabbra ívelő, művészileg szüntelenül gazdagodó folyamatot lát, amelyben minden nagyobb korszak vezérlő eszméje (haza, nemzet, osztály, majd a szocializmus korszakában: az ember) kiteljesedik, s helyét törvényszerűen egy újnak adja át. Ehhez a folyamathoz képest irodalmunk történetének ellentmondásos tényezői epizódikus jelentőségűnek, másodlagosnak tetszenek: a végső fokon érvényesülő történelmi tendenciáknak rendeződnek alá.

A haza, nemzet, osztály három olyan kategória, amely kétségkívül rendszerező elve lehet egy irodalomtörténeti összefoglalásnak. Ám nem annyira magától értetődően, mint első pillantásra látszik. A haza és nemzet például legalább annyira összetartozó, mint elkülöníthető fogalom. Simon István könyvének megfelelő fejezeteiben például a „haza” fogalma Janus Pannonius, Balassi, Zrínyi lényegében véve nemesi színezetű patriotizmusának felel meg, amelynek valószínű tartalma történetileg nehezen körvonalazható, s valójában csak egy későbbi, kiteljesedett nemzetfogalom irányából, annak eszmeiségét visszavetítve létesíthető kapcsolat a nemzet polgári koncepciójával. Másrészt, véleményünk szerint, a Bessenyeitől Arany János-

sig terjedő nagy korszakban, bármennyire a nemzeti kultúra és irodalom áll ez évszázadnyi időszak gondolkodásának tengelyében, tartalmilag, éppen a döntő jelentőségű periódusokban (felvilágosodás, Batsányi, Csokonai, a negyvenes évek, a szabadságharc) a társadalom (ha úgy tetszik a nemzeti társadalom) problematikája kap nagyobb szerepet, mégpedig sokkal egyértelműbben, hatékonyabban, az európai progresszióval szervezettebb kapcsolatban, mint a tizenkilencedik század végének társadalomkritikájában. Az „osztály” tehát, a sajátos történelmi körülményeknek megfelelően, itt is jelen van. Simon persze, sokkal több okkal, az osztály kategóriájának meghatározó jelentőségét a szocialista irodalomban látja, ám éppen a két világháború közötti időben lesz a fasizmus ellenében az osztálypolitika össztársadalmi, tehát nemzeti sorskérdések megoldásának alapja.

Hogy az irodalom áramlatai, törekvései összefonódtan, ellentmondásosan jelentkeznek, azt a könyv szerzője, Simon István, a kitűnő irodalomértő nagyon jól tudja, s a különböző korszakok, életművek tárgyalásakor pontosan és körültekintően érvényesíti is. Az előbbi akadémikuskodásnak vélhető megjegyzés talán mégsem teljesen felesleges. Könyvének ugyanis van egy jól kivehető sodrása, iránya. Ennek lényege pedig abban fedezhető fel, hogy a szerző irodalmunk értékeinek kidomborítására törekszik, s ezeket az értékeket fűzi egybefüggő láncolatba. Nyilvánvaló, hogy az érdeklődő olvasóban mélyebb benyomást kelt az egymást követő művészi teljesítmények sorozata, a történelmi körülmények szerint változó, de a különböző korok eszméit híven tolmácsoló művek egyre tökéletesebb irodalommal szerveződése, mint az értékek relativitásának, a jelenségek és körülmények ellentmondásosságának kibogozása. Simon István azt írja könyve előszavában: „Forduljunk nyugodtan a tegnap, a múlt század, a félévezreddel ezelőtt a maga helyén ugyan csak modernhez. Ismerjük meg értékeinket, hogy önmagunkat is jobban megismerjük... Könyvünk ebben a tapasztalatszerzésben szeretne segíteni.” Ha ezt a célt tartjuk szem előtt, akkor Simon István bizonyára jó módszert választott, s szándékának ilyen kinyilvánításával egyúttal meg is határozta könyvének műfaját, s elkülönítette a szabályos irodalomtörténeti összefoglalásoktól. Ebben az összefüggésben a haza, nemzet, osztály, ember a történeti igazság jelképes, a költő kép erejével ható kifejezői inkább mint elméleti rendszerező elvek. Ezért hiba volna teoretikus boncolgatásukat folytatni.

A jelzett probléma egy vonatkozásban mégis figyelmet érdemel. A tömör, élvezetes krónikás stílus akkor kerül szembe nehézségekkel, amikor az irodalomtudomány és az esztétika bizonyos kérdéseit kell megfogalmazni, hiszen ezek megvilágítása — egy ilyen típusú műben is — elkerülhetetlen. A tömörítés igénye, a világos kifejtés

követelménye szükségképpen az egyes árnyalatok elhomályosulásával jár együtt. Ezért például a realizmus (amelyhez művészként maga Simon István is vonzódik) ebben a könyvben csak stílusirányként kap említést, s fő ismérvei ebben a minőségében a valóságközeltség és a stíldemokratizmus, tán azzal a többlettel, hogy a realizmus, mint történeti jelenség az idők múltán tökéletesedik, s bonyolultabb tartalmak kifejezésére is alkalmassá válik. Ebben a koncepcióban a kritikai realizmus „kritikai” jellege, továbbá a szocialista realizmus szocialista karaktere inkább csak tartalmi járuléknak tetszik. A realizmus körül folyó, olykor igen szenvedélyes, máskor elvont és nehezen követhető viták nemcsak szakmai berkekben kaptak hangot, hanem heti- és napilapokban a szélesebb nyilvánosság előtt is, ezért néhány bekezdést megérdemelték volna, annál is inkább, mert végül is irodalomszemléletünk kulcskérdéseit illetik. Egy másik, ebből következő megjegyzés már csak részben kritikai észrevétel, s inkább, a könyv erényeire hivatkozva, egy óhajt fejez ki.

Néhány sorba foglalt szép verselemzéseket olvashatunk ugyanis a könyvben, melyek rendkívül szemléletesen világítják át a költői alkotásokat. Nyilvánvaló, hogy az irodalomértő költő e témákról mindenkinél érdekesebben és hitelesebben tud szólni. Ezekből a lényegre tapintó, mintaszerűen rövid és érzékletes elemzésekből önkéntelenül is még többet szeretne az olvasó (jelen esetben a recenzens). S itt talán nemcsak arról van szó, hogy Simon István kitűnően elemez. Irodalmi műveltségünk tagadhatatlanul gyöngye pontjai ugyanis a műformák, az esztétikum konkrét megnyilvánulásai táján keresendők. Az átlagos irodalmi műveltség, amíg a mondandó, az eszmék, gondolatok megtétele szükségesletik, hála a tankönyveknek, a különböző elő- és utószavaknak, a sajtónak és a tömegkommunikációs eszközöknek (a rádióknak és a televízióknak), viszonylag jó színvonalúnak mondható. Ám a formai kultúra satnyulni látszik. A versformákat jószerivel a hivatásos irodalmárok is alig ismerik már, általában pedig az érdeklődő olvasónak komoly gondot okoz annak eldöntése, hogy a szép szöveget milyen tulajdonságai avatják költeménnyé, műalkotássá. Persze nemcsak a versek, hanem más műfajok vonatkozásában is hasonló nehézségekkel találkozunk. Ezért — s ez már általánosan értelmezett programként is felfogható — a lényeges tartalmi elemek háttérbe szorítása nélkül, fokozottan kell törekedni az esztétikum formai jegyeinek tudatosítására, a teljes értékű művészi élmény elérése érdekében. Simon István ilyen irányú törekvései arra vallanak, hogy lehetséges ezt az igényt magas szinten, érdekesen, s mégis a szélesebb olvasóközönség számára is érthetően, a műhelytitkokat avatott kézzel feltárva teljesíteni.

A könyv beosztása, korszakolása világos, logikus. Ahol lehetséges,

portrékat ad a szerző, ahol pedig az irodalmi fejlődés szerteágazó jelenségeit kell bemutatnia: nagyobb, az irodalmi köztudatban már rögződött korszakot (pl. Irodalom a kiegyezés után) foglal egy fejezetbe. Könyve műfaja nem teszi lehetővé, hogy a periodizáció, a különböző irodalmi csoportosulások, s az ezekből kialakítható rendszerezési elvek problematikájába mélyebben belebonyolódjék. Művének javára szolgál, hogy a választott egyszerű szerkezetben a szöveg megfelelő árnyalásával érzékeltetni tudja az összetartozót és a különbözőt még a vegyesebb, tarkább írói csoportosulások vizsgálatakor is. Természetes, hogy ebben az irodalomtörténeti összefoglalásban az objektivitás kétségkívül meglevő őszinte szándéka mellett is akadnak csekély arányeltolódások, az átlagosnál melegebb (és elnézőbb) kifejezések egyes írók méltatásánál, tartózkodóbb, hűvösebb megállapítások másokkal kapcsolatosan. Ezek aprólékos mérlegelése, az egyéni ízlés és vélemény megnyilvánulásainak leltározása hosszadalmas és céltalan fáradozás lenne: egy ilyen típusú munka ezekkel az egyedi sajátosságaival együtt hatékony. Simon István munkája nemcsak fontos közművelődési feladatot teljesítő, megbízható irodalmi kalauz, hanem önmagában is élvezetes olvasmány. Hatását fokozza a jól válogatott, maradandó élményeket nyújtó szöveggyűjtemény.

WÉBER ANTAL

MEZEI JÓZSEF: *A MAGYAR REGÉNY*
(Magvető, 1973)

A közelmúltban divatos volt kritikáinkban a mondanivaló helyett az „üzenet” szót használni. Ez mutatta egyrészt az információelmélet behatolását az irodalomtudományba (az angol message kibernetikai műszó), másrészt a magányos, szigeten élő író alakját is felidézi, aki mintegy palackposta útján érintkezik a külvilággal. De akár a modern tudományt-technikát, akár a robinzonádot asszociáljuk is az „üzenet”-hez, a kétféle eredet szembevetendő közös vonása a „mondanivalónak” az élő beszédre is utaló közvetlen társadalmiságával szemben a közvetítettség, a kapcsolatteremtés problematikussága. Az információelméleti „message” dekódolást igényel, a társadalmi lét tengerére bocsátott palackot pedig meg kell találni, fel kell törni (s a benne rejlő üzenet még mindig lehet idegen nyelvű vagy sífrírozott).

Mindezt nemcsak azért bocsátottuk előre, mert Mezei József könyvét inkább művészi, mint tudományos szándékúnak érezzük,

hanem mert úgy látjuk, hogy sokszoros burokba rejtett műről van szó, amely ellentétben a tudomány és a művészet határmezsgyéjén mozgó, s mindkét területről az egymást minél jobban megvilágító elemeket átvevő hagyományos esszével, már azzal is rejtőzködik, hogy tudományos formát ölt. A részletes bibliográfia, tárgymutató, névmutató, külön műjegyzék például kézikönyv jellegű sugall, holott éppen a kézikönyvként való használat lehetetlen, mivel Mezei annyira sajátos nyelven beszél, hogy összefüggései csak az egész mű aprólékos áttanulmányozása után válnak hozzáférhetővé, az egyes passzusok önmagukban igen könnyen félreérthetőek.

A Sükösd Mihály kritikájával vitázó írásában (Kritika, 1974/5) Mezei megvallja, hogy módszerének az „élményátadást” tekintette. Ha a művészet és a tudomány közötti határvonalat nem akarjuk egészen elmosni, akkor az élmény fogalmát aligha tágíthatjuk ki annyira, a benne rejlő objektív elemeket aligha duzzaszthatjuk fel oly mértékben a szubjektívek rovására, hogy az „élményátadást” lényegében tudományos eljárásnak tekinthessük. Mindez természetesen csak helykijelölés, és önmagában nem értékelés. (Poszler György sem csökkenti a *Hétköznapiak és csodák* értékét azzal, hogy rámutat a benne kifejtett regényelmélet tarthatatlanságára: „a tényekkel való szembeállítás próbáját nem állja ugyan, a regény műfaji lényegét és fejlődésének fő törvényeit nem tudja feltárni, de a vibrálóan szellemes íróportrékban és a szellemi veszélyek ellen védekező nemesen humanista indulatban megkapja a maga világnézeti és emberi-lírai igazolását.” — Poszler György: *Szerb Antal*, 278.)

Ugyanakkor bizonyos (az aprólékos filológizálásnál lényegesebb) tudományos kritériumok nagyvonalú mellőzése a művészi üzenet megfajlását is akadályozza. Már a regény meghatározásánál láthatjuk mind az elméleti, mind a történeti kérdések elegáns félretolását. Nem önmagában találjuk zavarónak a mellérendelő, az egyes vonatkozásokat összefüggéstelenül felsorakoztató stílust, hanem mert ez egyúttal az izolálódás eszköze is. Mezei bizonyára súlyos ballasztnak érezné a halmozások, paralellizmusok hátán futó mondatainak a mások nézeteinek bemutatásához, az azokkal való aprólékos vitához szükséges körülményes alárendeléseket, az érvelés körmondatait. Minthogy azonban a maga regényfelfogását („profán mitológia”) nem ütközteti meg mások könnyedén elősorolt és elvetett nézeteivel, nem tudunk abból többet kiolvasni, mint a fiatal Lukács György, majd később Kerényi Károly, Halász Gábor és Szerb Antal által a szellemtörténet nyomán kidolgozott elmélet felmelegítését. (Ha nem is egészen pontos, de ebben a vonatkozásban találó Antal Gábor megállapítása, miszerint Mezei a fiatal Lukács nevében vitatkozik az érett Lukáccsal. — Magyar Nemzet, 1973 nov.) De a „Ki ment meg a nyugati civilizációtól?” kérdését felvető Lukácsnál, a kultúrát

az amerikanizmustól, a taylorizálódástól féltő Szerbnél és Halásznál határozott szerepe van ennek az antikvitást idéző és totalitást igénylő regényelméletnek (l. Poszler György: *Szerb Antal*). Mezei esetében azonban nem látjuk ezt a funkciót, s így éppen a művészi üzenet kulcsát veszítjük el.

A meghatározásnál azonban Mezei nemcsak az elméleti kutatások eredményeivel (vagy éppen eredménytelenségeivel) való szembesítésről mond le, hanem a konkrét regénytörténettel sem veti össze elméletét, állításait nem igyekszik történeti példákkal alátámasztani, így azután a történeti fejtegetések fokozatosan elszakadnak a meghatározástól, s mire eljutunk az antikvitástól körülbelül másfél évezrednyire megszülető magyar regényig, a definícióból már csak a mitológikus jelleg időnkénti deklarálása marad. Sőt, a meghatározás tágaságából meríthető bátorság is fokozatosan csökken. Kezdetben Ovidius *Metamorphoses*a éppúgy regénnyé minősül, mint a reneszánsz novella vagy éppen Vörösmarty és Kisfaludy regéi. Ezután alighanem joggal érezzük hiánynak, hogy szerzőnk nem tesz említést Petőfinek *Az apostoláról*, Arany *Bolond Istókjáról* Gyulai *Romhányijáról* és a *Déliárbok hőse* is érdemén alul szerepel, s egyáltalán fel sem merül a verses regény problémája. De a definíció akkor veszti végképp hitelét, amikor Mezei éppen a meghatározásnak talán egyedül elegendő műveket, a magyar irodalomban alighanem egyedülállóan eposzi, mitológikus regényeket, Dérynek *A befejezetlen mondatát* és *Feleletét* becsüli a legkevésbé.

De nemcsak a definíció ilyen túlzottan tágas, hanem a történeti beágyazás is. Az eddigi kritikákban felmerült az is, hogy Mezei tulajdonképpen nem is regénytörténetet, hanem a regény szemszögéből nézett magyar irodalomtörténetet írt. (Innen nézve persze különösen fájó Petőfi, Arany a regénnyel vonatkozásba hozható műveinek hiánya, de még Ady Margitája is hiányzik.) Ezzel szemben úgy érezzük, hogy a magyar regénynek éppen a magyar irodalomba, a magyar történelemben való beágyazása felszínes. Mezei igen széles világirodalmi medret vág tulajdonképpen tárgyának, ami tágas perspektívát tenne lehetővé, ha szerzőnk nem próbálná a magyar regényt közvetlenül hozzákapcsolni az európaihoz, kihagyva a közvetítő fokozatokat, a társadalmi lét, fejlődés egyéb sztereit. A társadalmi feltételek konkrét elemzése helyett a korstílusok varázskategóriáinak alkalmazása lényegében ott is szellemjárást eredményez, ahol ezek a kategóriák, fogalmak még sok vonatkozásban elég jól használhatók: a 19. században. Mezei könyvének ezeket az egyébként sikerültebb fejezeteit olvasva is az a benyomásunk támad, hogy a regényeket nem is az emberek írják, hanem a romantika, a dezillúzió, esetleg egyenesen a 19. század szelleme szüli őket. Nem illik persze a képes beszédet félreérteni, s az absztrakciók megszemélyesítése

különbösen is eléggé elterjedt fogás. A képszerkesztés belső logikája azonban — ha az író következetesen ragaszkodik bizonyos képtípusokhoz — mindig eszméket is hordoz: az említett elvontságok túl gyakori perszónifikációja mindenképpen a konkrétumoktól való elrugaszkodásra mutat hajlamot. Így áll elő az, hogy Eötvösnek, Keménynek több köze lesz az európai romantikához, mint a magyar reformkorhoz, s így lesz például a *Haldifiai* is szürrealista.

De a stílus kategóriák más módon is bosszút állnak azon, aki „nevüket hiába veszi”. Mezei a realizmust a dezillúzióval kapcsolja össze, s ahogyan a romantikát tárgyalva a romantikus lelkiséget, úgy itt a dezillúziós pszichét elemzi. Eközben akárcsak a romantikánál az illúziók, itt a dezillúzió sokfélesége tűnik el. A francia forradalomhoz, Napóleonhoz, 1830-hoz fűződő dezillúzió összemosódik az 1848 utánival: az offenzívában levő polgársággal kapcsolatos dezillúzió a munkássággal szemben már védekező polgárból való kiábrándulással, az élethabzsoló illúzióvesztés a kontemplatív, vegetáló illúziótlanossággal, Balzac Flaubert-ral. (Így természetesen válik bizonytalaná a realizmus és naturalizmus határvonala is.)

S ebbe a környezetbe szinte közvetlenül illesztődik bele Mikszáth, az illúziótlan illuzionista, ez a sajátosan magyar és sajátosan dualizmus-korabeli jelenség, anélkül, hogy a szerző éreztetné az európai és a magyar fejlődés eltéréseit. S tulajdonképpen ezen a ponton válik szinte dekódolhatatlanná *A magyar regény* üzenete. A szerző szenvedélyből, mondatainak sodrából s néhány eljett megjegyzéséből ugyanis azt érezzük, hogy regényirodalmunk érettségét, felnőtt voltát, egyenrangúságát kívánja bizonyítani. Ez a közvetlen összekapcsolás viszont éppen az ellenkezőjére vezet: ily módon az európai árnyékába helyezve igenis megkésettnek, provinciálisnak hat a magyar regény.

A társadalmi szféra mellőzése összekapcsolódik Mezei könyvének egy másik sajátosságával: a regények egyetlen jelentésrétegének, az érzelmi-erkölcsi rétegnek túlzott kiemelésével. Természetesen van, amikor indokolt ez az eljárás, bár ilyenkor is szükségesnek érezzük a többi réteg vizsgálatát. De éppen ezért sikerülnek jól — minden vitatható vonatkozásuk ellenére — a romantikával foglalkozó fejezetek, lesznek gyengébbek a realizmus-dezillúzió jelenségét tárgyalók, és válik iránytű nélküli bolyongássá a könyv 20. századi része. A romantika ugyanis jórészt mintegy az emberi lélek belsejébe vetítve tárgyalja a társadalmi problémákat, s így a romantikus regényeknek valóban központi, legfontosabb jelentésrétege az érzelmi-erkölcsi. A realista regényeknek azonban már jóval közvetlenebb társadalomábrázolás a központi jelentésrétegük, s a társadalom lelki tükre, a dezillúzió csak kísérőjelenség, másodlagos sík. (Az, hogy nálunk elsődlegessé, egy korszak — vagy nemzedék — központi

jelenségévé válik, éppen a magyar realizmus gyengeségének tükré.) A 20. századi regényben pedig általában maguk az írók végzik el azokat az analíziseket, amelyekhez a romantikusok többnyire csak anyagot, figurákat és történeteket szállítottak. Így itt nemigen marad más a lélektani beállítottságú kritikusnak (aki sem irracionális-misztikus, sem konkrét társadalmi összefüggéseket nem óhajt felfedezni a pszichés jelenségek mögött), mint a lélektaniség, pszichikus-ság, sőt „pszichiátriai” jelleg többszöri regisztrálása.

Az eddigieket összegezve azt látnánk, hogy Mezei könyvének feltűnő jegyei — a definíció szellemtörténeti eredete, a szintén szellemtörténeti származású stíluskategóriákon alapuló periodizáció, a deduktív módszer, amely a korstílusból akarja megérteni a regényeket, a lélektani vonzódás a társadalmi rovására, a romantika feltűnően lelkesebb-lendületesebb tárgyalása a realizmusénál, de az olyan részletkérdések is, mint az ellenforradalom után kiábrándult Déry fölébe helyezése a korábbi nagyregények emberben bízó írójának, vagy a dzsentri nemzeti öncsalásban főszerepet játszó Jókai ünnepelése — mind egy irányba mutatnak. De éppen az innen adódó következtetés levonásával követnénk el azt, amitől már jegyzeteink elején is féltünk: a palack feltörésével megsemmisítenénk a belé rejtett üzenetet is.

Mezei ugyanis nem azért tágítja, „parttalanítja” a kategóriákat, hogy nem marxista eszméknek, idealizmusnak, irracionalizmusnak csináljon helyet. Érzésünk szerint ő is azok közé a kritikusok közé tartozik, akiket a dogmatizmus esztétikájának merevsége oly mértékben elriasztott, hogy azóta is szépséggel viseltetnek a művészetnek mindenféle nem művészi, ridegen fogalmi megközelítése ellen, akik Zsdanovval együtt Lukács Györgytől is berzenkednek. (Például egy árulkodó apróság: „milyen halvány, 'intellektuális' ez a szó”-kiált fel az elidegenedést említve, holott az tudományos műszo lévén szükségképpen intellektuális, és természetesen nem feladata, hogy az általa jelölt fogalmat meg is érzékítse. Más kérdés, hogy valóban olyan halvány-e ez a szó, nem juttatja-e eszünkbe legalábbis Adyt, Kafkát, Camus-t?)

Mezei a dogmatikus esztétika mereven káderező értékrendjével együtt lényegében mindenféle mércét elvet. Amikor Sükösd Mihály a rendező elveket említi, ő rögtön „árkokat, frontokat, elválasztó kerítéseket, szögesdrótokat” lát, s ezeket „természetesen” elutasítja. Csakhogy az „árkok, frontok, szögesdrótok” (s tegyük hozzá: a barrikádok is) a valóságban húzódnak, s így aligha tekinthetünk el tőlük még a szellemi teljesítményeknek kijáró legnagyobb tiszteletünk mellett sem. Másrészt a különbségek felmutatása még nem feltétlen jelent elkülönítést vagy szembeállítást. De éppen a világos rendszer járulna hozzá jobban az írói portrék kidomborításához.

S itt vissza kell térnünk a korábban épp csak érintett esszéizmushoz. Nem vagyunk hívei az egész műhelyt kitevő, adatok, utalások dzsungelébe veszejtő tanulmányoknak. Amit az esszé nyerhet az ilyen típusú tudományossággal szemben, az éppen a világosság, a közérthetőség. Művészi sajátosságai, így az érzéketlenség, általában elősegítik a fogalmi elvontságukban nehezebben megközelíthető összefüggések megértését. Van azonban az esszének egy olyan változata, amely nem egyszerűen szépen megírt, a terhelő tudományos apparátustól megszabadított tanulmány, hanem *alapjában* művészet: nem többé-kevésbé objektív fogalmi eszközökkel igyekszik megérteni és megértetni a műalkotásokat, hanem — a Lukácsénál jobb kifejezést nem tudunk erre — az úgynevezett 1° jelzőrendszerrel. Mezei írását ez utóbbi fajtához tartozónak érezzük. Semmiképpen sem szeretnénk persze ennek létjogát vitatni, de programszerű, a tudományos aprómunka helyett való művelésének tarthatatlanságát éppen Mezei írása bizonyítja számunkra. Szerzőnk ugyanis kiváló stilisztika és szakmáját jól ismerő irodalomtörténész, de e kettőből együtt még nem lesz művészet: a tudományos „előítéleteket”, „kategória-ketreceteket” felrobbantani vágyó indulat végül magát a művet veti szét.

Fájdalmas ez a robbanás: Mezei ismereteiben és stílárius kvalitásai-ban ugyanis egy egészen kivételesen alapos és élvezetes szintetikus mű lehetőségét érezzük, és nagy veszteség, hogy „üzenete” ezúttal nem juthatott el az olvasókhöz.

ZAPPE LÁSZLÓ

R. VÁRKONYI ÁGNES: *A POZITIVISTA TÖRTÉNET-SZEMLELET A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN*

(Akadémiai, 1974)

E könyvnek már önmagában a témaválasztása is igen figyelemreméltó: tudománytörténeti vállalkozás, historiográfiai munka egy olyan szerző tollából, aki korábbi műveiben már bőven bebizonyította, hogy mint historikus is derekasan megállja a helyét. Ki kell emelnünk a témaválasztásnak ezt az érdemét, mert annak ellenére, hogy „elvben”, deklaratív megnyilatkozásokban gyakorta szoktuk emlegetni a tudománytörténet művelésének módszertani és kultúrpolitikai fontosságát — a gyakorlatban (a megjelent művek arányszámát tekintve pl.) igen kevés eredmény születik ezen a fontosnak

deklarált területen. Különösen feltűnő ez a társadalomtudományok területén, ahol klasszikus, magától értetődő követelmény lenne a szakma vagy a téma történetének kritikái ismerete, feldolgozása. Hogy ennek ellenére csak igen gyéren születnek tudománytörténeti művek a társadalomtudományokban, az annál is fájdalmasabb konkrét (és nem csupán elméleti vagy metodológiai) hiányt jelent, mert egyrészt napjainkban már felismertük a tudománytörténeti kutatások fontosságát a marxista-leninista tudományosság számára, másrészt azt is jól látjuk, hogy a történészeink előtt álló nagy vállalkozások sem járhatnak átütő sikerrel, ha kellő intenzitású művelődés- és tudománytörténeti kutatások nem készítik elő a talajt egy új szintézis számára.

A mai történész feladatok és a műfaj szempontjából vett aktualitáson kívül azonban van a témaválasztásnak egy további pozitívuma is. Ez pedig — egyrészt — abban a tudományetikai bátorságban és — mondjuk ki — áldozatkészségben áll, mellyel szerzőnk az ennyire nem népszerű, ennyire elhanyagolt feladatra sok esztendei nehéz munkát ráfordított; bizonyos vagyok benne, hogy szerzőnknek gyakorta kellett a logikai kétségbeesés szélén állania, mikor a gyűjtendő anyag végtelen nagyságát és növekedő bonyolultságát kellett szemlélnie. Hogy ennek ellenére nem fordult vissza félúton, hogy nem vette a kutatási irányt egy gyorsabb sikert és nagyobb elismerést jelentő téma biztosabb révje felé (amint ezt az átlagos kutató megszokta tenni): ez igen tiszteletre méltó kutatói elhivatottságra vall és függetlenül a hivatalos minősítés kategóriáitól, önmagában igen magas „fokozatot” jelent.

Másrészt — és ez már tartalmibb kérdés — a magyar történetírásban a 19. század derekán, érthető módon, központi helyet foglalt el a nemzet kérdése, vagyis egy olyan probléma, mely máig komoly elméleti és gyakorlati aktualitással bír, s melynek a történetírói felfogásban való visszatükröződése igen hasznos támasztékot nyújthat a kérdés művelődés- és kortörténeti kutatóinak mint historiográfiai kontroll-kutatás.

Ami a mű tartalmi mondanivalóját, konkrét történettudományi „hozamát” illeti, ezt eléggé nehéz (és tegyük mindjárt hozzá: egyben igazságtalan is volna) röviden összefoglalni. Mindazok a kevesek, akik eddig a múlt századi magyar történetírás (vagy általában az ideológia) történetével foglalkoztak, sejtették, hogy a pozitivisták történetzemlélet sokkal mélyebben befolyásolta és jellemezte a 19. század magyar történetíróit, mint azt a történész köztudat általában vélte, nem utolsó sorban a Horthy-korszak szellemtörténeti torzításai és agyonhallgatási tendenciái következtében. Szerzőnké a tényleges felfedezés és a megbízható ábrázolás érdeme, mely e sejtéseket verifikálta, a biztos tudás rangjára emelte. Filozófusok talán túlságo-

san is hajlanak arra, hogy kevés adatból is összképet, „szintézist” hozzanak létre, viszont történészek körében — még marxista történészek között is — inkább a jól körülhatárolható, nagyobb teoretikus konzekvenciák megkockáztatására lehetőséget *nem* adó témák a közkedveltek (ezzel magyarázható — gondolom — az is, hogy „szaktörténéseink” nem szívesen vállalnak kultúrhistoriai vagy hasonló feladatokat). Szerzőnk érdeme, hogy bár nem egyszerű, de végső soron világos, megbízható képet tudott adni az 1830 és 1860 közötti magyar történettudományi törekvésekről, azoknak az ún. pozitivista történet szemlélethez való viszonyáról, és tudományosan helytálló, megbízható, s ezért tovább építhető képet nyújt, elosztatva ezzel nem csupán a tárgyi tudatlanság passzív hiátusát, de az 1867 utáni „hivatalos” történettudomány aktív falzifikációit is.

Művének röviden összefoglalható „végeredménye” az, hogy az ún. pozitivista történetírás Magyarországon nem csupán az angol és francia történetírók hatása következtében jelenik meg az 50-es évektől kezdve, hanem az ilyen irányú endogén törekvések is jelen vannak már a 30-as évektől kezdve és erősödnek a forradalom közeldetére.

Szerzőnk tudatában van annak, hogy vállalkozása nem csupán a szó extenzív értelmében nagy horderejű, de történelmi, intenzív súlya is igen jelentős és összetett. „Rendkívül bonyolult folyamatokon kell áttekintetnünk — írja (II. 351). — Már a reformkorban kialakult társadalomtörténeti szemlélet talaján folyik a realista és romantikus törekvések küzdelme. A . . . kialakuló új helyzet [1850 után] . . . két pólusát hozta létre a korábbi liberális, népies, polgári és arisztokratikus konzervatív irányzatoknak. Ezek: a népies-polgári és a nemesi-polgári irányzat, melyek azonban korántsem zárt, körülhatárolt körökben jelentkeznek, melyek . . . egymást metszik.” Ez a bonyolultság, az ideológiai kontraszt-jelenségek számtalan és igen zavaró variánsai: jólismert nehézségek a társadalomtudományok történetének minden kutatója előtt, s nem utolsósorban ezek azok az elcsüggesztő nehézségek, melyek a kutatók nagy részét eleve elriasztják e témáktól, s a ritkán akadó vállalkozók munkáját a szó — túlzás nélküli értelmében — logikai heroizmussá avatják. A szerző sehol nem tett sem minőségi, sem mennyiségi engedményeket: mind a vizsgált egész történeti folyamat átfogását, mind a részletekbe menő, szövegyszerű analízis részletes bizonyító eljárását végezte, legalábbis tartalmi, érdemi szempontból.

Ami ezek után a formai, szerkesztési, diszpozíciós szempontokat illeti (és ez volna első kritikai észrevételem): a szerző nem túlságosan könnyíti meg az olvasónak az impozáns (1600 oldalas) anyagban való tájékozódást. Nem stiláris vagy módszertani kifogásokat emelnék itt, hisz szerzőnk példaszerűen betartja a történetírás klasszikus

szabályait: a fejezetek pontos tagolása és a tartalomjegyzékben való gondos sűrítése, a jegyzetapparátus bősége és pontossága minden kritikán felül áll. Amit kritikai hangsúllyal meg kell állapítanunk az az, hogy bizonyos időbe telik, míg az olvasó (és a recenzens az első olvasók közé tartozik) tájékozódni tud a kétkötetes mű minden metodikai kényelemmel felszerelt útvesztőiben. A szemfüles olvasó rövidebb, a „jámborabb” olvasó hosszabb próbálkozások után tudja csak megállapítani, hogy itt *egy* témakörrel, de nem *egy* műről van szó, hanem *voltaképpen kettőről*, sőt — ha egészen pontosak akarunk lenni — *voltaképpen háromról*. Az első mű az I. kötet I. fele: a pozitivista történetfelfogás európai története (ez kisebb rövidítésekkel nyomtatásban is megjelent 1970-ben). Második mű (az I. kötet II. fele): a pozitivista történet szemlélet magyarországi megítélésének a története (kezdetől a felszabadulás utánig, napjainkig). Végül harmadik mű a *voltaképpen* címadó: a pozitivista történet szemlélet Magyarországon 1830–60 között. Az I. kötet II. része ehhez való historiográfiai-módszertani bevezetés magyar vonatkozásban, az I. kötet I. része pedig a téma historiográfiai áttekintése nemzetközi, európai szempontból.

Hogy a névadó főművet emeljük ki a három közül, annak oka az, hogy *egyrészt* tartalmilag ennek a legnagyobb és legidőtállóbbnak ígérkező a történettudományi hozama, *másrészt* módszertaniformai szempontból is ebben világlanak ki a szerző történetírói erényei, ebben leginkább kiegyensúlyozott az átfogó elvi vonalak megrajzolásának és a részletes elemzésének a viszonya. A filozófus olvasó azzal a természetes (és sokszorosan igazolt) gyanúval fog a illetén történész-írta eszmetörténet olvasásához, hogy sok értéke részletigazság mellett bizonyára hiányoznak belőle a fejlődés nagy, átfogó vonalai: ezeknek meglátására filozófiai vénára, lényeglátásra, absztraháló képességre van szükség, ez pedig eléggé ritka a vérbeli történészek között. Várkonyi műve esetében is először igazolódni látszik az a priori gyanú, hogy nem eléggé élesen látja a pozitívizmusnak mint általános ideológiának, filozófiai világnézetnek a kötöttségét a 19. századi polgárság folytonosan változó történetéhez. Kellemes csalódás és túl ezen egy filozófiatörténeti szempontból is új bizonyítékkal való gyarapodás ér bennünket, mikor a 198–200. lapokon igen instruktív, termékeny analógiát kapunk (túlöz szerénységgel tálalva) az európai polgárság és a magyarországi nemesség 1830 és 1860 közötti „szerepváltásáról”. Olyan koncepció ez (új módon és új tényeken demonstrálva), amellyel részben lehet vitatkozni (t. i. mert a m. nemesség részt vesz a feudalizmus felszámolásában, de az európai polgárság nem vesz részt a kapitalizmuséban) — de vitán felül átfogó koncepció, mely filozófiai igénnyel is fel tudja vetni a pozitívizmus ideológiai funkciójának átfogó kérdését.

Egy másik „előregyártott” kifogása lehet a filozófusnak, hogy a történész-szerző bizonyára csak a történetírásban megnyilvánuló pozitívizmussal foglalkozik, de nem tekint ki a filozófia felé nyíló ablakokon, sőt talán még a történetfilozófiai korjelenségekről sem vesz tudomást. E vád kezd is igazolódni akkor, mikor Madách történetfilozófiájáról pl. tényleg nem esik szó (még Erdélyi János kapcsán sem), vagy amikor Erdélyi Jánosnak *A bölcsészet Magyarországon*ja nem kerül be az áttekintésbe (nyilván azon formális okokból, hogy egyrészt 1860 után jelent meg, másrészt mert 1830 előtti korokat tárgyal). Ennek ellenére örömmel kell megállapítanunk, hogy a mű filozófiai hozama is pozitív. Így pl. Szontágh és Hetényi eszmetörténeti helyének megjelölése (II. 188. s köv.) egészen eredeti és teljesen hiteles: sokkal világosabb és elemzőbb, mint a róluk eddig alkotott (és közkeletű) filozófiai portrék; nagyon tanulságos ideológiai pályafutásuk megrajzolása, a Széchényihez való felzárkózásuk és Hegel-ellenes kirohanásaik elhelyezése a kor ideológiai spektrumában.

Az irodalomtörténet még sokkal többet profitálhat — érthető módon — Várkonyi művéből, mint a magyar filozófiatörténet. Nem csupán olyan kulcs-személyiségek új és hiteles beállításából, mint aminő Toldi Ferenc (akinek alakja itt sokkal negatívabb mint a „hivatalos” irodalom- és tudománytörténeti kép, II. 266.) — hanem számtalan apró részletmegállapításból vagy célzásból is, mint pl. abból, hogy Keményre befolyással lehetett Szontágh „súlyegyen” filozófiája marosvásárhelyi tanárán, Köteles Sámuelen keresztül (II. 206.).

Ami az I. kötet I. részét, az európai pozitívista történetírás áttekintését illeti: itt lehet az az észrevételünk, hogy e rész valóban nincs beágyazva az európai *filozófia* történetébe. Ez azonban már csakugyan meghaladná a történész illetékességét, s ezért hibául semmiképpen sem róható fel a szerzőnek.

Közelebb áll a fő témához az I. kötet második része, a pozitívista történet szemlélet megítélése az azóta eltelt idők történetírói állásfoglalásainak tükrében. Fontos és magas színvonalú alkotás ez is, de természetes módon nem akar konkurrálni a fő rész monografikus részletességével: a bizonyítás, az okfejtés nem lehet annyira teljes, explicit, mint a fő részben. Valószínű tehát, hogy a szakmai kritika a részletekben itt fog legtöbb *hiányosságot* felfedezni; hibát azonban itt sem túl sokat fog találni. Szemléleti hiányosságot leginkább a szellemtörténetet illetően vélünk felfedezhetőnek. Mintha ennek a sokarcú, paradox, önellentmondásos irányzatnak a komplexitásán nem tudott volna úrrá lenni szerzőnk árnyalt módszere. Kis pontírozással azt mondhatnók, hogy kissé oly módon szűkíti le a magyar szellemtörténet teljes spektrumát, ahogyan a szellemtörténet szűkítette le a pozitívista történetírás spektrumát néhány alapvonalra, a

könnyebb megbírálás kedvéért . . . A legvilágosabban talán a Halász Gáborról szóló pár bekezdés példáján illusztrálhatnánk e kritikai megjegyzésnek indokolt voltát. Csak helyeselni tudjuk és a szerző módszertani-szemléleti erényeivel teljesen egybevágónak találjuk azt a nagyigényűséget, hogy a szorosabb értelemben vett „szaktörténeiszeken” kívül az irodalom- és művelődéstörténész is helyet kap az irányzat áttekintő képében. Szerzőnk azonban — ezúttal igazságtalanul — ugyanazon mértékkel méri az esszéíró Halász Gábort, mint amilyennel mérte a „szaktörténeiszeket”. Emellett megfélekedzik arról is, hogy bizonyos eszmei rendet kellett volna teremtenie a szellemtörténet gyűjtőfogalmának igen vegyes tartományában, még a látszatát is kizárva annak, hogy a mártír Halász Gábor és a nyilas Baráth Tibor, az üldözött és az üldöző, egy ideológiai gyékényre kerüljenek.

Ezzel kapcsolatos egy másik hiányérzetünk is: hogy ti. a szerző nem vizsgálja (legalábbis módszeres következetességgel) a történetírás formai, stílári, műfaji oldalát. Ezért nem veszi számításba (a pozitív oldalon) azt a műfaji különbséget, amely az esszéíró Halász Gábort kiemeli a történeti témákkal foglalkozók átlagából. Úgy látszik, hogy itt nem is a szerző egyéni magatartásáról van szó, hanem egész jelen történetírói frontunk valamiféle egységes stiliztikai tartózkodásáról, mely félve a stílromantika tudománytalan bombasztjaitól, belemerül a stílári szürkeség vélt biztonságába.

Valószínű, hogy a még részletesebb kritika bizonyos tárgyi hiányokat még felfedezhetne a műben. Ezek azonban csak olyan nagyságrendűek lehetnének, mint pl. az, hogy nem használja fel a centralisták tárgyalásához Beksics Gusztáv könyvét a magyar doktrinékről, vagy nem szól a hóbortos Bodnár Zsigmondról, a történetfilozófiai tipológia korai képviselőjéről, vagy pl. Pauler Ákosról, aki Stuart Mill-nek immár nem a történetfelfogását vagy empirizmusát, hanem csupán logikáját használja csak fel, de mégis felhasználja: mintha csak Stuart Mill nélkülözhetetlen ideológiai házibútorrá vált volna a Pauler családban . . .

Am csekért az apró (talán csak feltételezett) hiányosságokért bőven kárpotolnak olyan pozitívumok, melyek az egész műhöz képest csak részletek, de önmagukban nem egyszer valóságos trouvaillé-t jelentő „gyöngyszemek”, melyekre bátran építhet az, aki a kérdéses részlet terén tovább kutat. Ilyen a Toldi Ferenc értékelésére vonatkozó (már említett) részlet, ilyen a „déliabos” Horvát István vagy az Ipolyi—Csengery-vita újraértékelése, vagy pl. a Szekfü-vita merész felvázolása. Ahol pedig már vannak színvonalas előmunkálatok (mint pl. Horváth Mihály vagy Szalay László esetében), ott is tovább építi az eddigi felfogást részben az egészbe való beágyazással, részben további fontos (néha perdöntő) részletekkel. Ha értékítélete talán eny-

hébb is néhol, mint a filozófiatörténeti szigor ezt megkövetelné (pl. a centralisták esetében): történésztől ez sokkal kisebb hiba, mint ennek az ellenkezője.

A kitűnő munka örömet szerez az olvasóinak és jelentős előrelépés a magyar történettudomány és tudománytörténet terén.

MÁTRAI LÁSZLÓ

MIRE JÓ A PETŐFI-SZÓTÁR?

Aki elég gyakran érintkezik a szűkebb irodalomtudományi szakmán kívül álló emberekkel is, tapasztalhatta, hogy a Petőfi-szótár első kötetének megjelenését itt-ott csodálkozó értetlenség fogadta. Még írók-újságírók körében is találkozhattunk kételkedő vagy ironikus mosolyokkal, amelyek mintegy megkérdőjelezték magát a vállalkozást is, némelyek éppenséggel az öncélú tudományos bogarászkodás műfajába sorolták az ilyen műveket. E sorok írója igyekezett meggyőzni a szkeptikusokat; érvei közül hadd következzenek itt néhány, e recenzió bevezetőjéül.

I. Nem, nem azért kellett szótárba szedni Petőfi szavait, mert más országokban is készültek vagy készülnek hasonló gyűjtemények. Időnként megesik nálunk, hogy egy-két évig lázasan érdeklődünk valamilyen tudományos divat iránt, de ebben az esetben nem erről van szó. Sőt a Puskin-, Sevcsenko-, Mickiewicz- vagy Botev-szótár sem pusztán azért született (vagy születik), hogy egy tudományos divat igényét kielégítse: az igényt a tudomány valóságos fejlődése hozta létre. Ha az irodalomtudomány különféle diszciplínái tovább akarnak lépni a jelenségek pusztá ábrázolásánál és formális rendszerezésénél, ha egzakt törvényszerűségek feltárására törekednek, ha az elháríthatatlan minimumra kívánják csökkenteni a kutatói és magyarázó el fogultságot, akkor az eddiginél mélyebbre kell hatolniuk az írói-költői életművek elemi tényeiben. Márpedig a kortörténeti, életrajzi és egyéb tények mellett elsőrendű jelentőségük éppen a nyelvi adatoknak van, hiszen az írói művészet nyersanyaga a szó, egyik fő jellemzője a stílus.

Mindezt persze eddig is tudták az irodalomtudósok, de a nyelvi tényeket saját maguknak kellett rendszerezniük, leltározniuk, s az ilyen munka egyénileg aligha végezhető el a teljesség igényével. A költői szótárak épp ezt az előzetes munkát takarítják meg a kutatóknak, amikor kezünkbe adják a nyelvvizsgálat alapvető eszközét.

2. Ami már most közvetlen tárgyunkat, a Petőfi-szótárt illeti már az első kötet alapján is kimondhatjuk, hogy új támpontokat kínál a költő esztétikai értékeléséhez. Közvéleményünk egy része — nem titok — meglehetősen tartózkodással viseltetik Petőfi esztétikai, nyelvi és formai értékeivel szemben, elég sokan csupán politikai, eszmetörténeti, forradalmi szerepét ismerik el, de fanyalognak például nyelvi teljesítménye felett. A több mint 6000 szócikket felvonultató első kötet, amely összesen mintegy 20 ezer címszavat ígér, már önmagában is cáfolja azokat, akik a költő szókészletét — más pályatársaihoz képest — szegényesnek ítélik.

Mindez persze nem csupán mennyiségi kérdés. Gáldi László, az azóta sajnos elhunyt kiváló nyelvteszt, aki a szerkesztői kollektívát irányította, az Irodalomtudományi Intézet Petőfi-konferenciáján meggyőző példákkal bizonyította, hogy a költő *szótársításai* olykor mennyire megelőzték a modern költői iskolákat. A *bús lámpa* szókapcsolat például, amelyet az átlag irodalmár habozás nélkül Kosztolányi korához kötne, így bukkan fel a *Salgóban*: „... a férj *bús lámpa* fénye mellett Pusztult hazája sorsán elmereng...”

Petőfi nyelvi értékeit sokszor épp azért nem érzi eléggé a mai olvasó, mert mi már beleszülettünk ebbe a nyelvbe: annak idején óriási forradalom fejeződött ki abban, hogy Petőfi (és nemzedéke) beemelte a tudatos költészetbe a népnyelv szó- és kifejezőkincsét, az így keletkezett vívmányok óriási többsége azonban ma már magátólértendő számunkra. E magátólértendőség mögé kell hatolnunk, ha rekonstruálni akarjuk Petőfi nyelvi forradalmát, s épp e rekonstrukcióhoz ad nélkülözhetetlen segítséget a Petőfi-szótár.

Vegyünk egy példát. Jókaitól s a korabeli irodalmi sajtóból tudjuk, hogy milyen irtózást váltott ki emelkedett körökből a költőnk által egyszer-másszor versben használt „fene” szó. A szótár első kötete most összefoglalja számunkra e szó előfordulásait, s nyomom követhetjük, hogy hányféle árnyalatban bukkant fel a *fene* Petőfi írásaiban, amíg a maga népi erőteljességével kihívta a kritikusok felháborodását.

Petőfi tizennyolcévesen írta versbe azt a szót, amelynek olvastán hölgyek pirulnak majd és esztéták fognak szörnyülködni: „És marhat a fájdalom, a fene kín...” A vers egész hangja és az ominnózus szó környezete félreérthetlenné teszi, hogy itt a fene még nem népi vaskosággal, szitkozódásként szerepel, hanem — Berzsenyire emlékeztető módon — mintegy emelkedett, sőt patetikus tartalommal. A szótár jól jelöli azt, mert az „ádáz”, „veszett” jelentésű fenét elkülöníti többi értelmétől. Később, a prózaforrásokban, credeti — mondjuk így: orvosai — jelentésével szerepel e szó, hogy azután elcsattanjon a kritikusokat borzoló sor: „... táncolok, mint veszett fene...”

Ha sorra vizsgáljuk azokat a kulcsszavakat, amelyeknek használata már önmagában is jelzi Petőfi nyelvi forradalmát, akkor mintegy adatszerűen tudjuk rögzíteni e forradalom főbb állomásait, a kibontakozás folyamatát. Könnyen belátható, hogy szótári segítség nélkül egy ilyen elemzés túl sok előzetes babramunkát igényelne, s ezért talán nem is véletlen, hogy mind ez ideig ilyen, a teljességre törekvő elmérés nem is készült Petőfi nyelvi újításáról.

3. Mint ahogy — erről elég csupán röviden megemlékeznünk — nem született teljes és átfogó Petőfi-poétika sem. A szótár természetesen nem törekedhetett egy ilyen poétika pótlására, de ad segítséget a poétikai eszközök rendszerezéséhez is, s ezzel megkönnyíti az idevágó munkálatokat.

4. Bár sok reményünk nincs újabb Petőfi-szövegek vagy a költőnek tulajdonítható írások felbukkanására, már az eddigi kétes hitelű művek körüli vitákban is adna némi fogódzót a teljes Petőfi-szótár elkészülte. A Nyesy Demeter aláírású tárcát például a Pesti Divatlap egyik olvasója az újságban nyíltan Petőfinek tulajdonította. A költő nem tiltakozott a szerzőség ellen. Ebből és más körülményekből, tehát *tényekből* többen is azt vontuk le, hogy a vitatott tárcá Petőfi műve. Mások viszont különböző logikai érveket vetettek be Petőfi szerzősége ellen, sokszor egészen szellemes, bár a tényektől némileg messzire kalandozó ötletekre támaszkodva. A disputát a reáliák tálajára segítené vissza, ha valaki — a szótár befejezése után — érdemi nyelvi vizsgálatnak vetné alá a szöveget.

A stílus és a nyelv, a forma és a költői-szerzői hitelesség kérdéseinek megoldása szempontjából tehát egyszerűen nélkülözhetetlen a készülő Petőfi-szótár. De legalább még egy használati lehetőséget érdemes kiemelni, annál is inkább, mert a szótár körüli eszmecsereben erről nem sok szó esett, sőt a kiváló szerkesztő gárda is — a jelek szerint — kevésbé gondolt erre az összefüggésre.

5. Az eszmetörténeti vizsgálatokról van szó. Ez a korábban fölöttebb elhanyagolt stúdium most kezd kibontakozni a Petőfi-kutatásban, vagyis az általános utalgatások és feltételezések régióiból, az elfogult kitalálások zsákutcáiból most kezd visszatérni a valóságos összefüggések útjaira. A Petőfi-eszmék szavakban öltének testet, éppúgy, mint minden más eszme, kutatásuknak ezért nélkülözhetetlen feltétele az eszméket hordozó szavak, kifejezések pontos számbavétele. A boldogság, a szabadság, a bőség, az egyenlőség és más hasonló alapszavak előfordulási mennyisége, környezete, jelentése és hangulata a szótár segítségével könnyebben határozható meg, mint esetleges magánszámításokkal, sőt tárgyilagosan is. E sorok

írója például csak hosszas és fáradságos számolgatás után tudta volna megállapítani azt, ami a szótár első kötetének fellapozásával egy perc alatt állapítható meg: hogy t. i. az *egyenlőség* összesen kétszer fordul elő Petőfi életművében és mind a kétszer — miként a szótár is helyesen hangsúlyozza — a nagy francia forradalom polgári-demokratikus jelszavainak megfelelő jelentéssel. Ez mindenesetre el kellene hogy gondolkottassa azokat, akik Petőfi világnézetét az egyik kommunista tan — különben meglehetősen szűkös — eszmei keretei közé kívánják bezárni. Mert az egyenlőség a különböző kommunista vagy kommunisztikus tanokban egyáltalán nem csupán a jogok és kötelességek egyenlőségét tartalmazza, hanem a vagyoni vagy mondjuk inkább anyagi egyenlőséget is. Azt az egyenlőséget, amelyre csak egyetlen egy (de nagyon határozott) utalást találunk Petőfinél — lásd *A XIX. század költőinek befejező szakaszában* említett *bőség kosárból* való *egyaránti* részesedést. Az *egyaránt* — miként a szótár is pontosan meghatározza — egyenlő mértéket jelent: tehát a kommunisztikus célzás félreérthetetlen.

A politikai világnézet szempontjából kulcsjelentőségű szavak módszeres vizsgálata minden bizonnyal segít elhárítani azokat az elfogult, polgári felfogásokat, amelyek költőnk eszmevilágában semmilyen vagy csupán alárendelt fontosságot tulajdonítanak a kommunista tanok és iskolák befolyásának, de egyszersind ellenérveket ad azzal a tétellel szemben is, amely Petőfit egyetlen, meghatározott kommunista iskola hívének próbája feltüntetni.

A szótár eszmetörténeti segítségével valamivel nyomatékosabb lehetne, ha a szerkesztők tudatosan törekedtek volna erre — vagy legalább a következő kötetekben erre is figyelnének. Meglehető, kissé elfogult kívánság ez egy nyelvi szótárral szemben, de Petőfi esetében ennyi elfogultságot megengedhetünk magunknak. A szótár szerkesztési elveiről és használatáról szóló *Tájékoztató* jogosan hangsúlyozza, hogy „lényeges és lényegtelen, érdekes és érdektelen nyelvi adat között elvileg aligha lehet különbséget tenni”. Ennek megfelelően egy nyelvészeti szempontból teljesen indokolt objektivitással általában az előfordulási arány szerint kap teret a költő egy-egy szava. Ha azonban ezeket a szavakat nem nyelvészeti vagy stilisztikai megközelítésben szemléljük, hanem például eszmetörténeti összefüggésben, egyszerre különbség támad az érdekes és érdektelen nyelvi adat között.

Sokunk számára Petőfi mindenekelőtt a forradalom költője, világirodalmi jelentőségét is elsősorban az határozza meg, hogy egy 48 előtti és 48-as forradalmiság kimagasló megtestesítője. Innen nézve roppant izgalmas, hogy maga a *forradalom* szó hányszor és milyen összefüggésben fordult elő a költő életművében. Nos, a szótár a 26 előfordulásra csupán 38 sort szán, s hogy ez milyen kevés,

talán kiderül abból is, hogy az illusztráló anyagban nem szerepel még az az idézet sem, amely pedig e fogalom petőfi terminológiájának meghatározása szempontjából oly döntő: „Sokan el akarják mozgalmainktól e nevet díspuálni, és miért? mert vér nem folyt. Ez csak dicsősége a dolognak, de a dolgot nem változtatja meg. Én forradalomnak tartok minden erőszakos átalakulást . . .” Legalább az utolsó félmondatnak helyett kellett volna szorítani, hiszen itt a költő saját maga határozza meg egy világnézete szempontjából döntő fogalom jelentését, s e szavak fontosabbak ugyanennek a levélnek a szótár által közölt más részénél.

Fontosabbak — ha hajlandók vagyunk elismerni, hogy eszmei tekintetben a szavak nem egyformán lényegesek, kivált Petőfinél. A csupán 23 alkalommal előforduló *falt* 43 sora, szemben a 26 alkalommal használt *forradalom* 38 sorával első pillantásra elfogadható lehet elvont nyelvészeti szempontból. De Petőfi esetében az ilyen arányt kifogásolnunk kell. Ha a szótár szerkesztői — nagyon helyesen — adott esetekben nem sajnálták a teret poétikai összefüggések felvillantásától, a Petőfi-világnézet kulcsszavai tekintetében is lehetnének kicsit bőszívűbbek.

Csupán néhány, vázlatos utalással próbáltuk érzékeltetni, hogy nem öncélú filozofálás, hanem igazi tudományos igény hozta létre ezt a nagy vállalkozást, amelynek első kötete méltó kiállításban és magas tartalmi szinten jelent meg. Ha meggondoljuk, hogy a kritikai kiadás első kötetei azóta elavult akadémiai rendelkezések értelmében modernizálták Petőfi szövegeit, s most a szótár készítőinek vissza kellett térniük a hiteles írásmódhoz, ha felmérjük, hogy mennyi problémát vethetett föl a szótár anyagának megszerkesztése, a gazdag anyag rendezése, akkor kicsinyesnek éreznénk minden olyan vitát, amely — különben is utólag és későn — például a kihagyások szempontjait firtatná. Folytatódjék a munka úgy, ahogy elkezdődött, legfeljebb a fenti eszmetörténeti összefüggés lehetőség szerinti figyelemben vételét kérhetjük a szótár készítőitől.

Gáldi László korai halála erre a vállalkozásra is fájdalmasan hat ki, de reméljük, hogy a Soltész Katalin, Szabó Dénes és Wachá Imre magas színvonalú szerkesztői munkájával elkezdett nagy opus, amely a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében egy egész alkotói együttes energiáit fogta össze, a tervezett ütemben folytatódik tovább, és évtizedünk végére tető alá hozza az egész magyar irodalom- és nyelvtudomány számára oly fontos és alapvető művet.

FEKETE SÁNDOR

TARTALOM

BENKŐ SAMU: Századokat egybekötő emlékezet – Apáczai Csere János születése 350. évfordulójára	261
NAGY PÉTER: A siker dramaturgiája	285
TARJÁN TAMÁS: Moldova György	311
AGÁRDI PÉTER: Garai Gábor költészetéről	338

FORUM

FEKETE GYULA: Egy fontos könyv ürügyén	360
BELOHORSZKY PÁL: Fábry Zoltánról	370
NÉMETH G. BÉLA: A szenvedés verse	375

ÖRÖKSÉG

GYENIS VILMOS: Heltai Gáspár és <i>Krónikája</i> 400 év távlatában	395
KOMLÓS ALADÁR: Csokonai elfelejtett ébresztője	406
KULIN FERENC: Új eredmények, új problémák a Petőfi-kutatás- ban	410
IMRE SAMU: Azonos-e a „felföldi” a „palóc”-cal?	426
BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Ady furcsa párizsi ismerőse: Ernest Girault	435

DOKUMENTUM

GÁL ISTVÁN: Babits egyes verseinek keletkezéséről	443
VEZÉR ERZSÉBET: Kaffka Margit levele Halasi Bélához	462
LENGYEL ANDRÁS: Szerb Antal levele Bethlen Miklós önélet- írásáról	465
POSZLER GYÖRGY: Thienemann Tivadar levele	467

SZEMLE

KÓHÁTI ZSOLT: Egy kommunista irodalmár — Jordáky Lajos: <i>A szocialista irodalom útján</i>	476
WÉBER ANTAL: Simon István: <i>A magyar irodalom</i>	480
ZAPPE LÁSZLÓ: Mezei József: <i>A magyar regény</i>	484
MÁTRAI LÁSZLÓ: R. Várkonyi Ágnes: <i>A pozitivisták történet szem- lélet a magyar történetírásban</i>	489
FEKETE SÁNDOR: Mire jó a Petőfi-szótár?	495

Ára: 12 Ft

Előfizetés egy évre: 48Ft

INDEX: 25410

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI. Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111-010, pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 48,-Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.